

ISSN 2227-6505 (Print)
ISSN 2524-2288 (Online)

Міністерство освіти і науки України

ВІСНИК
Харківського національного університету
імені В. Н. Каразіна

Серія «Історія України.
Українознавство: історичні та філософські науки»

Випуск 29

V. N. Karazin Kharkiv National University
Bulletin

Series 'History of Ukraine.
Ukrainian Studies: Historical and Philosophical Sciences'

Issue 29

Серія започаткована 1996 року

Харків 2019

Вісник включає статті, присвячені актуальним проблемам історії, історіографії, урбаністики та біографістики. Головну увагу приділено подіям та постатям, що визначали розвиток політичного та інтелектуального життя в Україні ХХ ст., дискусійним питанням урбаноніміки, урбоекології на прикладах великих і малих міст.

Для викладачів, наукових працівників, студентів.

Вісник є фаховим виданням у галузі історичних наук. Наказ МОН України №1328 від 21.12.2015.

Затверджено до друку рішенням Вченої ради Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (протокол №10 від 28 жовтня 2019 р.)

Редакційна колегія:

д. іст. н., проф. Грінченко Г. Г. (відп. ред.), Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

к. іст. н., доц. Потоцький В. П. (відп. секр.), Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

к. і. н., доцент Куліков В. О., Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

д. іст. н., проф. Чорний Д. М., Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

д. іст. н., проф. Танцюра В. І., Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

д. іст. н., проф. Калініченко В. В., Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

д. іст. н., проф. Наумов С. О., Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

д. іст. н., проф. Посохова Л. Ю., Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

к. іст. н., проф. Семененко В. І., Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

к. іст. н., доц. Домановський А. М., Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

д. іст. н., проф. Греченко В. А., Харківський національний університет внутрішніх справ

д. іст. н., проф. Верстюк В. Ф., Інститут історії України НАН України (Київ)

д. іст. н., проф. Турченко Ф. Г., Запорізький національний університет (Запоріжжя)

к. іст. н., Радченко Ю. Ю., Центр досліджень міжетнічних відносин Східної Європи (Харків)

д. іст. н., доц. Венгерська В. О., Житомирський державний університет імені Івана Франка (Житомир)

доцент Ягер М., Університет Адама Міцкевіча, Інститут Європейської культури (Польща)

д. габілітований, проф. Скруква Г., Університет Адама Міцкевича (Польща)

д. філос., ад'юнкт-професор, Нарвселіус Е. (Narvselius Eleonora), Лундський університет (Швеція)

д. габілітований Петкевич К., Університет Адама Міцкевича (Польща)

д. іст. н., проф. Кравченко В. В., Канадський інститут українських студій (Канада)

Адреса редакційної колегії: 61022, м. Харків, майдан Свободи, 6,

ХНУ імені В. Н. Каразіна,

кафедра українознавства, кім. 485

Тел. (057) 707-51-92

Електронна адреса: ukrstudies@karazin.ua; <http://periodicals.karazin.ua/uahistory>

Свідоцтво про державну реєстрацію КВ №21576-114760 від 18.08.2015

Статті пройшли внутрішнє та зовнішнє рецензування

ЗМІСТ

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ ТА ІСТОРІОГРАФІЯ

Чугуй Т. О.

Король Данило Романович у русько-монгольських відносинах: дискусійні питання історіографії.....6

Греченко В. А.

Боротьба проти бандитизму в Україні в перші повоєнні роки (1945-1946 рр.).....25

Ганчев О. І.

Шлюб, його форми та особливості дошлюбного спілкування болгар Одещини в радянську добу.....33

Домановська М. Є., Домановський А. М.

Євген Черноусов – учений-візантиніст (до 150-річчя від дня народження).....41

УРБАНІСТИЧНІ ТА БІОГРАФІЧНІ СТУДІЇ

Долинська М. Л.

Декілька сучасних поглядів в Україні на проблему урбаноніміки (домодерний період).....57

Нестеренко В. О.

Урбоекологічні чинники міського простору Харкова (1654 – 1785 рр.).....67

Левченко В. В.

«Пролетарсько-революційна» автобіографія – запорука приналежності до «ранньорадянської» генерації вчених (на прикладі наукового співтовариства гуманітаріїв Одеси).....74

Левченко Г. С.

Нові архівні документи до біографії шукача античних артефактів А. Б. Ашика.....90

Удовенко Л. О.

Ергоніми великого міста (на матеріалі назв крамниць м. Харків).....97

Шандра І. О.

Х. А. Барановський – провідний діяч українського кооперативного руху.....107

Серьогіна Н. С.

Історія університету мовою документів (до 100-річчя з дня народження Д. А. Ушакова).....113

РЕЦЕНЗІЇ

Боженко А. О.

Рецензія на Bilenky S. Imperial Urbanism in the Borderlands Kyiv, 1800–1905. Toronto: University of Toronto Press, 2018. 489 p.....121

СОДЕРЖАНИЕ

ИСТОРИЯ УКРАИНЫ И ИСТОРИОГРАФИЯ

Чугуй Т. А. Король Даниил Романович в русско-монгольских отношениях: дискуссионные вопросы историографии.....	6
Греченко В. А. Борьба против бандитизма в Украине в первые послевоенные годы (1945-1946 гг.).....	25
Ганчев А. И. Брак, его формы и особенности добрачного общения болгар Одесчины в советское время...33	
Домановская М. Е., Домановский А. Н. Евгений Черноусов – ученый-византист (к 150-летию со дня рождения).....	41

УРБАНИСТИЧЕСКИЕ И БИОГРАФИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ

Долинская М.Л. Несколько современных мнений в Украине о проблеме урбанонимики (домодерный период).....	57
Нестеренко В.А. Урбоэкологические факторы городского пространства Харькова (1654 – 1785 гг.).....	67
Левченко В. В. «Пролетарско-революционная» автобиография – залог принадлежности к «раннесоветской» генерации ученых (на примере научного сообщества гуманитариев Одессы).....	74
Левченко Г. С. Новые архивные документы к биографии искателя древних артефактов А. Б. Ашика.....	90
Удовенко Л. О. Эргонимы большого города (на материале названий магазинов города Харькова).....	97
Шандра И. А. Х. А. Барановский – ведущий деятель украинского кооперативного движения.....	107
Серегина Н. С. История университета языком документов (к 100-летию со дня рождения Д. А. Ушакова).....	113

РЕЦЕНЗИИ

Боженко А. О. Рецензия на Bilenky S. Imperial Urbanism in the Borderlands Kyiv, 1800–1905. Toronto: University of Toronto Press, 2018. 489 p.....	121
---	-----

CONTENTS

HISTORY OF UKRAINE AND HISTORIOGRAPHY

Chuguj T. O. The King Danylo Romanovich in Rus'-Mongolian Relations: Discussion Questions of Historiography.....	6
Grechenko V. A. Counteraction to Gangsterism in Ukraine in the First Post-war Years (1945-1946).....	25
Ganchev A. I. Marriage, its Forms and Special Features of the Bulgarians' Prenuptial Communication in Odessa Region During the Soviet Period.....	33
Domanovska M. Y., Domanovskyi A. M. Evgeny Chernousov – Byzantine Scholar (by the 150th Anniversary of his Birth).....	41

URBAN AND BIOGRAPHY STUDIES

Dolynska M.L. Some Contemporary Ukrainian Views on Urbanonymic Problem (Pre-modern Period).....	57
Nesterenko V.O. The Urboecological Factors of Kharkiv Urban Space (1654 – 1785).....	67
Levchenko V. V. «Proletarian Revolutionary» Autobiography – Security Deposit to the «Early Soviet» Generation of Scientists (on the Example of the Scientific Community of Odessa Humanities).....	74
Levchenko H.S. New Archival Documents for the Biography of the Finder of Antique Artifacts A. Ashik.....	90
Udoenko L. O. The Ergonyms of the City (Based on the Names of Shops in Kharkov).....	97
Shandra I. A. Christopher Baranovskiy – Leading Figure of Ukrainian Cooperative Movement.....	107
Serohina N.S. The History of the University in the Language of Documents (by the 100th Anniversary of Dmitry Ushakov's Birth).....	113

REVIEWS

Боженко А. О. Review on Bilenky S. Imperial Urbanism in the Borderlands Kyiv, 1800–1905. Toronto: University of Toronto Press, 2018. 489 p.....	121
---	-----

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ ТА ІСТОРІОГРАФІЯ

УДК 94: 321.17 (477) «10/11»

DOI: 10.26565/2227-6505-2019-29-01

**КОРОЛЬ ДАНИЛО РОМАНОВИЧ
У РУСЬКО-МОНГОЛЬСЬКИХ ВІДНОСИНАХ:
ДИСКУСІЙНІ ПИТАННЯ ІСТОРІОГРАФІЇ**

Т. О. Чугуй

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
chuguj-taras@ukr.net, <https://orcid.org/0000-0002-4679-8543>

У статті проаналізовано актуальні питання русько-монгольських відносин часів короля Русі Данила Романовича. Розглянуто висвітлення в історіографії дискусійних аспектів політичних відносин Русі й Золотої Орди. Зроблено висновок про те, що враження, яке зробили монголи на молодого князя Данила під час битви на річці Калка спонукало його зайнятися реформуванням власного війська, здійснивши запозичення з монгольської тактики і озброєння. Встановлення влади галицько-волинського правителя у Києві 1239 р. стало причиною того, що монгольські завойовники захопили не лише давню столицю Русі, а й Володимир і Галич. Спроби Данила Романовича організувати спільну з угорцями і поляками боротьбу проти монголів в 1240–1241 рр. закінчилися невдачею. Незважаючи на те, що походи монгольських військ завдали великих втрат, вважаємо гіпотезу щодо повного запусіння Руської землі застарілою і необґрунтованою. У той же час під безпосередньою владою монгольських урядників опинилися Болохівщина і Переяславщина. Натомість залежність Галицької і Волинської земель від монголів була номінальною, оскільки Романовичі продовжували проводити незалежну внутрішню і зовнішню політику. Статус Данила як «мирника» хана Батия посприяв укладенню політичного союзу з угорським королем Белою IV. Політична угода Данила Романовича з Андрієм Ярославовичем викликала різку негативну реакцію у монголів. Після перемоги Неврюя над володимиро-суздальським князем 1252 р. проти Данила почав військові дії Куремса. Однак, завдяки рішучим діям Романовичів, останній неодноразово зазнавав поразок. Підтвердженням суверенного статусу Данила Романовича стала його коронація у другій половині 1253 р. Останній етап відносин короля Русі Данила Романовича з монголами відбувався наприкінці 50-х – на початку 60-х рр. XIII ст. Бурундай зумів не лише зруйнувати союз Данила з Литвою, а й відновити владу хана над володіннями Романовичів. При цьому важливо наголосити на тому, що останні залишилися у статусі «мирників», а не «данників», як правителі Північно-Східної Русі. Відсутність баскаків, а також передача монголами ярлика на Київ володимиро-суздальським князям, прямо залежним від Золотої Орди, черговий раз підкреслює інший юридичний статус Галицької і Волинської земель.

Ключові слова: Данило Романович, Русь, Золота Орда, Батий.

В статье проанализированы актуальные вопросы русско-монгольских отношений времен короля Руси Данила Романовича. Рассмотрено освещение в историографии дискуссионных аспектов политических отношений Руси и Золотой Орды. Сделан вывод о том, что впечатление, которое произвели монголы на молодого князя Данила во время битвы на реке Калка побудило его заняться реформированием собственного войска, осуществив заимствования с монгольской тактики и вооружения. Установление власти галицко-волинского правителя в Киеве в 1239 г. стало причиной того, что монгольские завоеватели захватили не только давнюю столицу Руси, но и Владимир и Галич. Попытки Данила Романовича организовать совместную с венграми и поляками борьбу против

монголів в 1240–1241 гг. завершилися невдачею. Незважаючи на те, що походи монгольських військ нанесли більші втрати, вважаємо гіпотезу про повне спустошення Руської землі застарілою і необґрунтованою. В той же час під безпосередньою властю монгольських чиновників опинилися Болоховська і Переяславська землі. Натомість залежність Галицької і Волинської земель від монголів була номінальною, оскільки Романовичі продовжали проводити незалежну внутрішню і зовнішню політику. Статус Даниїла як «мирника» хана Батія сприяв укладенню політичного союзу з угорським королем Белой IV. Політична угода Даниїла Романовича з Андреем Ярославичем викликала різку негативну реакцію у монголів. Після перемоги Неврюя над владимиро-суздальським князем в 1252 г. проти Даниїла почалися військові дії Куремса. Однак, завдяки рішучим діям Романовичів, останній неодноразово зазнав поразки. Підтвердженням суверенного статусу Даниїла Романовича стала його коронація в другій половині 1253 г. Останній етап стосунків короля Русі Даниїла Романовича з монголами відбувся в кінці 50-х – в початку 60-х гг. XIII в. Бурундай зміг не тільки знищити союз Даниїла з Литвою, але й відновити владу хана над володіннями Романовичів. При цьому важливо підкреслити те, що останні залишилися в статусі «мирників», а не «данників», як правителі Северо-Восточної Русі. Відсутність баскаків, а також передача монголами ярлика на Київ владимиро-суздальським князям, прямо залежним від Золотої Орди, ще раз підкреслює інший юридичний статус Галицької і Волинської земель.

Ключевые слова: Даниїл Романович, Русь, Золота Орда, Батий.

The article analyzes topical issues of the Rus'-Mongolian relations of the times of King of Rus' Danylo Romanovich. The consideration of the discussion aspects of political relations between Rus' and the Golden Horde in the historiography is analyzed. It is concluded that the impression made by the Mongols on young Prince Danylo during the Battle on the Kalka River prompted him to engage in reforming his own army borrowing from Mongolian tactics and weapons. The establishment of the power of the Galician-Volyn ruler in Kyiv in 1239 caused the Mongol conquerors to seize not only the ancient capital of Rus', but also the towns Volodymyr and Galich. Danylo Romanovich's attempts to organize a joint struggle with the Hungarians and Poles against mongols in the 1240s and 1241s failed. Despite the fact that the campaigns of the Mongol troops caused great losses, we consider the hypothesis of the complete desolation of the Rus' Land to be obsolete and unsubstantiated. At the same time Bolokhivshchyna and Pereyaslavshchyna were under the direct authority of Mongolian officials. Instead, the dependence of the Galich and Volyn lands on the Mongols was nominal because the Romanoviches continued to pursue independent domestic and foreign policies. Danylo's status as a "mirnik" of Khan Batu facilitated a political alliance with the Hungarian King Bela IV. The political agreement of Danylo Romanovich with Andriy Yaroslavovich caused a sharp negative reaction in the Mongols. After the victory of Nevruy over the Prince of Vladimir-Suzdal in 1252 against Danylo Kuremsa began military action. However, due to the decisive actions of Romanoviches Kuremsa was repeatedly defeated. The confirmation of Danylo Romanovich's sovereign status was his coronation in the second half of 1253. The last stage of the relations of King of Rus' Danylo Romanovich with the Mongols took place in the late 50's – early 60's of the XIII century. Burundai was able not only to destroy Danylo's alliance with Lithuania, but also to restore Khan's dominion over Romanovich's possessions. It is important to emphasize that Romanoviches remained in the status of "mirnik" not "dannik" as rulers of Northeast Rus'. The absence of the Basques, as well as the transfer by the Mongols of the shortcut to Kyiv to the Vladimir-Suzdal Princes directly dependent on the Golden Horde once again underlines another legal status of the Galician and Volyn Lands.

Key words: Danylo Romanovich, Rus', Golden Horde, Batu.

Актуальність теми зумовлена наявністю в історіографії низки дискусійних питань, пов'язаних з участю Данила Романовича в русько-монгольських відносинах. Метою автора статті є об'єктивний розгляд впливу монгольського чинника на діяльність короля Русі.

Темі русько-монгольських відносин присвятили свою увагу чимало науковців, зокрема М. Дашкевич [28], М. Грушевський [26], Б. Греков [24], А. Насонов [55], В. Пашуто [58–60], Г. Вернадський [9], М. Войнар [12], М. Стасів [71], П. Грицак [25], Е. Ледерер [49], М. Ждан [31], В. Каргалов [35], І. Крип'якевич [46], М. Котляр [40–44], Л. Гумільов [27], В. Єгоров [29], В. Чукаєва [83], Д. Харді [78], Л. Войтович [2, 13–16], О. Головка [19–21], М. Бартницький [89], С. Павленко [56], А. Павляшик [57], М. Єльніков [30], О. Речкалов [65–66], Д. Домбровський [91], В. Нагірний [93], Г. Яценюк [87], О. Майоров [51], І. Возний і А. Федорук [11].

Розглядаючи відносини Русі й монгольських завойовників у часи Данила Романовича, необхідно звернути увагу на низку дискусійних питань, висвітлених у історіографії. Перше з них стосується початку 20-х рр. XIII ст. Так, якщо В. Каргалов [35, с. 78], М. Котляр [42, с. 140] і Л. Войтович [13, с. 86] дотримуються традиційної думки про те, що військові сили воєначальників Чингіз-хана – Субедея-багатура (Субудая) і Джебе-нойона переслідували розвідувальну мету, то О. Головка ставить під сумнів таку версію, мотивуючи свої погляди тим, що монголи насправді мали добре підготовлених розвідників [21, с. 144].

І. Крип'якевич відмічає, що боротьбу проти навали кочовиків організував князь Мстислав Мстиславович на прохання свого тестя, половецького хана Котяна [46, с. 124]. Навесні 1223 р. у Києві відбувся з'їзд 23 князів, на якому не було суздальського князя Юрія Всеволодовича.

Наступне дискусійне питання – датування відомої битви на річці Калка. В. Пашуто спочатку вважав, що ця подія сталася 1219 р. [58, с. 205]. Однак згодом він змінив свою думку, зазначивши 1223 р. [60, с. 283]. Зауважимо, що більшість учених, зокрема М. Андрусак [3, с. 122], П. Толочко [75, с. 131], М. Єльніков [30, с. 34], О. Речкалов [65, с. 142], Л. Войтович [14, с. 245; 16, с. 82], О. Головка [21, с. 141], В. Нагірний [93, с. 185], А. Светлов [68, с. 123] також пишуть про 31 травня 1223 р.

Щодо участі Данила Романовича у захисті від монголів, необхідно зазначити, що разом із ним прибули князь Василько, воєводи Семен Олюйович і Василько Гаврилович. Коли ж під час битви Данила було поранено у груди, йому на допомогу прийшов князь Мстислав Ярославович Німий [50, с. 381].

Незважаючи на те, що об'єднане військо руських князів і половців складало близько 80 тисяч воїнів [30, с. 33], через відсутність єдиного командування союзники зазнали поразки від монголів. З цього приводу О. Головка слушно зауважує, що невдала битва біля річки Калка призвела до послаблення південноруських князівств, посилення протиріч між Данилом Романовичем і Мстиславом Мстиславовичем [20, с. 292–293]. Дослідник біографії Данила Романовича, М. Котляр подає свої думки у вигляді роздумів: «Волинського князя тяжко вразив розгром руських дружин на Калці. Та він не впав у відчай. Данило розумів, що монголів можна перемагати, він бачив їхні спини, коли гнав за ними на чолі своїх ратників. Але перемога прийде тільки тоді, коли Русь буде об'єднаною й не стане розбрату між князями. Задля цього варто було жити» [42, с. 144].

Після перемоги на Калці монголи спочатку попрямували до Руської землі. Але оцінивши ситуацію, повернули на північний схід до Волзької Булгарії. Там восени 1223 р. загарбники зазнали поразки біля Жигулівських гір. Половці ж наприкінці 20-х рр. XIII ст. під керівництвом хана Борца потрапили під політичні впливи угорського короля Андрія II, при цьому охрестившись.

Зрозумівши, яку небезпеку становлять монгольські війська, молодий князь Данило зайнявся розбудовою власного війська. Його реформування здійснювалося, у тому числі, за монгольським зразком. О. Речкалов відмічає, що Данило вводить у кінноті, передусім серед своїх дружинників, т. зв. «татарське озброєння» [65, с. 185]. Так, було запозичено дешевші панцирі зразка «хатагу дегел» і «чаргах» (на шкіру або тверду тканину кріпилися сталеві

нагрудники, наплічники), захист коней (металеві «личини» для голови і шкіряні «кояри» для тулуба), самостріли-арбалети, металеві машини [2, с. 117–118]. Крім того створювалося ополчення – лінійна піхота, впроваджувалося широке використання металеві артилерії. М. Єльніков резюмує, що від монголів Данило Романович перейняв удосконалені військові машини, зброю і спосіб облоги міст [30, с. 73]. В. Кійко відмічає, що Данило першим у Східній Європі запровадив засоби боротьби з важкоозброєними воїнами – арбалети, а також залучив усе найкраще з монгольської тактики і озброєння [36, с. 69, 74–75].

Після того, як восени 1236 – навесні 1237 рр. монголи підкорили Волзьку Булгарію, вони впродовж 1237–1241 рр. здійснили завойовницькі походи на Русь. Так, 21 грудня 1237 р. було підкорено Рязань, 7 лютого 1238 р. – Володимир на Клязьмі. 4 березня 1238 р. монголи у битві на річці Сить перемогли володимиро-суздальського князя Юрія Всеволодовича, який загинув. Наступного разу монгольські війська пройшли через Північно-Східну Русь у другій половині 1239 р. Було спалено Муром і підкорено мордовські землі. Далі монголи попрямували на південь. У березні 1239 р. вони взяли штурмом Переяслав, а 18 жовтня того ж року – Чернігів. Після цього настала черга Путивля і Рильська. Наприкінці 1239 – на початку 1240 р. оглан (царевич) Менгу-хан уперше підійшов до Києва [42, с. 245; 44, с. 246]. Проте він не наважився штурмувати столицю і подався у степи.

Після підходу до Києва військ Менгу-хана і втечі великого князя київського Михайла Всеволодовича до Угорщини 1239 р. [42, с. 231], Данило Романович установив свою владу в столиці Русі. Від імені князя став управляти намісник – тисяцький Дмитро Єйкович. З цього приводу О. Головка відмічає, що «на момент захоплення Києва монголами в Південній Русі фактично відновилося державне утворення, прообразом якого було політичне об'єднання Романа Мстиславича» [20, с. 314].

Необхідно зауважити, що Л. Войтович [16, с. 87–89] критично віднісся до версії О. Майорова [51, с. 12] про те, що Данило Романович наприкінці 1239 р. визнав зверхність монголів (Менгу-хана) і виїхав до Угорщини, спростувавши її. Насправді Данило Романович, усвідомлюючи небезпеку монгольської загрози, восени 1240 р. хотів укласти союзну угоду з угорським королем. Проте Бела IV відмовився від такої пропозиції. Далі була спроба Данила залучити польських правителів до спільної боротьби з загарбниками.

Коли монгольський хан Батий і його брати (оглани Кадан, Бурі й Бучек) й воєводи (Байдар, Бедяй, Бечак, Бірюй, Бурундай, Кююк, Менгу, Урдюй, Гуюк і Субедей-багатур), пройшовши Поросся, у листопаді 1240 р. наблизилися до Києва, оборону міста очолив тисяцький Дмитро. Штурм тривав до 6 грудня [42, с. 248–249; 44, с. 247; 20, с. 315]. Більшість мешканців столиці загинуло від рук нападників. Серед загиблих був і митрополит Київський Йосиф. Тяжкопораненому тисяцькому Дмитру хан подарував життя, відмічаючи його відвагу. М. Костомаров правильно зауважив, що Батий пощадив Дмитра для того, щоб використати його під час подальших походів [39, с. 143]. В. Ричка у своєму дослідженні відмічає, що наслідки небаченого досі трагічного спустошення міста, змальовані давньоруським літописцем, підтверджуються матеріалами археологічних досліджень [67, с. 272].

На думку О. Толочка, Данило Романович формально володів Києвом до 1243 р., до призначення великим князем Ярослава Всеволодовича [73, с. 190]. Натомість В. Ставицький вважає, що із захопленням Києва, право на великокнязівський стіл перейшло до нового сюзерена – великого хана (каана) Угедея [70, с. 100]. Нагадаємо також, що існує думка П. Грицака про те, що князь Ярослав Київський, якого 1245 р. репрезентував тисяцький Дмитро – це луцький князь Ярослав Інгварович, а не Ярослав Суздальський [25, с. 94–95].

Після Києва, узимку 1241 р. Батий спрямував своє військо до Володимира. На цьому шляху багато населених пунктів, серед яких Колодязин, Кам'янець, Ізяслав, зазнали руйнування. Вистояли лише Крем'янець, Данилів і Холм. Внаслідок взяття монголами штурмом Володимира, його мешканці були перебиті. Аналогічна гірка доля спіткала Звенигород, Ярослав, Берестя і Галич. Данило Романович тим часом безуспішно намагався знайти військову допомогу в Угорщині й Польщі. З цього приводу необхідно згадати

критичний висновок І. Крип'якевича про те, що Данило не зміг організувати відсічі ординцям [46, с. 124].

На думку І. Левковича, після знищення монголами 1240 р. Галич втратив своє торговельне значення внаслідок захоплення татарами чорноморських степів. Натомість зростає роль Західного Бугу як водного шляху, який сполучав державу Романовичів з містами німецького ордену хрестоносців [48, с. 44].

О. Головка зауважує, що «монголи не прагнули до безпосереднього підкорення східнослов'янських земель, а намагалися перетворити їхніх володарів на своїх підлеглих і поширити на ці території данницькі відносини» [20, с. 321]. При цьому ступінь залежності окремих територій був різним. Так, на початку 40-х рр. XIII ст. Переяславщина і Болохівщина безпосередньо потрапляють під владу монголів. Ще М. Костомаров влучно зауважив, що татари залишили в спокої болохівських князів для того, щоб вони вирощували пшеницю і просо для потреб завойовників [39, с. 145]. На думку О. Речкалова, за це монголи звільнили болохівців від набору в своє військо [65, с. 160]. І. Винокур, П. Горішний [10, с. 252–253] і В. Кійко [36, с. 70] дійшли висновку, що монгольське командування свідомо пощадило Болохівську землю і Галицьке Пониззя, як майбутню базу постачання провіанту і фуражу. Якщо Б. Греков [24, с. 178] і М. Котляр [42, с. 268] вважають, що після монгольського завоювання устрій на Русі не змінився, то М. Грушевський на прикладі Болохівської землі писав, що зміна суспільного ладу таки відбулася [26, с. 159].

Після того, як навесні 1241 р. монголи завоювали всю Південно-Західну Русь, вони вирушили до Польщі, Чехії, Угорщини, Хорватії, Боснії, Сербії, Болгарії, Трансильванії й Молдови. Смерть великого хана Угедея 11 грудня 1241 р. спонукала монголів змінити свої плани. Як наслідок навесні 1242 р. Батий повернув у пониззя Волги. Почав формуватися улус Джучі – Ак Орда (Біла Орда) або Золота Орда, правителі якої з 1243 р. фактично проводили окрему політику і навіть намагалися диктувати умови своїм номінальним зверхникам – великим ханам Монголії [2, с. 125]. Так поступово розвивався т. зв. Рах Mongolica.

В. Коваленко правильно зауважив, що після монгольської навали «шляхи розвитку давньоруських земель докорінно розходяться. Сприяла цьому й політика ординських ханів, спрямована на якомога більше дроблення як Русі вцілому, так і окремих великих князів, систематичне протиставлення і нацькування князів одне на одного з метою не допустити об'єднання чи навіть зближення різних земель» [38, с. 95]. М. Єльніков зробив висновок про те, що специфікою кордонів між колишніми киеворуськими землями й ординськими кочовищами було існування «пустих місць» – нейтральних територій завширшки до 200 км, що перебували під повною владою татар, при цьому не входячи до складу золотоординської держави [30, с. 59].

Розглядаючи питання відносин Русі з монголами, не можна оминати увагою дискусійну гіпотезу щодо повного запустіння Руської землі, яку на основі даних Московського літопису [63, с. 131], розвинув М. Погодін [62, с. 420]. Його свого часу підтримали такі відомі російські історики, як С. Соловйов [69, с. 165] і В. Ключевський [37, с. 169]. На противагу їм, українські дослідники, зокрема М. Максимович [52, с. 132–133, 137], М. Грушевський [26, с. 151–153], Н. Полонська-Василенко [64, с. 188], П. Толочко [74, с. 217], Г. Івакін [33, с. 4], А. Чабан [79, с. 166], В. Чукаєва [83, с. 25], В. Бодрухин [8, с. 227], П. Кралюк [45, с. 53], О. Речкалов [66, с. 45–47], обґрунтовано стверджують, що ця гіпотеза не має достатніх підстав.

Після походу монголів у Галицькій і Волинській землях тривав процес відновлення влади Романовичів. Зумовлено це було тим, що не тільки галицьке боярство, а й навіть частина волинських бояр вийшла з покори. Д. Домбровський вважає, що в Галицько-Волинському князівстві після нападу монголів відбувся процес розпаду владних структур [91, с. 226]. На нашу думку, такий висновок є надто категоричним, оскільки Данило Романович на той час був уже досвідченим політиком. Саме тому він скористався боярськими чварами, ув'язнивши опозиційних ватажків – Доброслава Суд'їча і Григорія Васильовича.

Коли восени 1241 р. князь Ростислав Михайлович Чернігівський вирішив за підтримки болохівських князів черговий раз спробувати посісти стіл у Галичі, печатник і полководець Данила Романовича – Кирило зміг відігнати Ростислава за Дніпро, а сам Данило розгромив болохівських князів і їхні міста (Божський, Городець, Губин, Деревич, Дядьків, Кобуд, Кудин) за те, що вони перейшли на бік монголів і Ростислава Чернігівського. З цього приводу І. Крип'якевич відмітив, що печатник Кирило провів слідство і заспокоїв землю Бакоти, а двірський Андрій приборкав ворожі виступи єпископської партії в Перемишлі [46, с. 125].

Узимку 1243–1244 рр. монголи знову попрямували на Волинь. Вони дійшли до Володави, після чого повернули назад [14, с. 270–271]. На думку О. Головка, монгольські воєначальники Манман і Балай хотіли захопити Данила і Василька, але безуспішно, оскільки Данило ухилився від контактів з монгольською верхівкою [19, с. 6; 20, с. 389]. Натомість В. Нагірний [93, с. 232] і Л. Войтович [14, с. 271–272; 16, с. 99] припускають, що Данило Романович узимку 1243–1244 рр. міг скласти васальну присягу монголам (улусбуку Мауці). Підтримав таку думку М. Волощук [17, с. 85]. Підставою цього твердження є диплом угорського короля Бели IV, датований квітнем 1244 р. З його змісту дізнаємося, що Данило зустрівся з «татарським очільником» [90, с. 150].

Упрожовж 1242–1245 рр. тривала боротьба князя Ростислава Михайловича за Галич, яка завершилася внаслідок битви під Ярославом 17 серпня 1245 р. перемогою Романовичів і відновленням єдності Галицько-Волинського князівства. Д. Зубрицький свого часу писав, що після битви під Ярославом Данило Романович був незалежний від монголів [32, с. 153–154].

Не пізніше першої половини літа 1245 р. [89, с. 108–109; 93, с. 232; 14, с. 272; 16, с. 99] хан Батий через свого зятя і намісника Мауці спрямував своїх людей до Данила з вимогою віддати Галич. На думку М. Котляра, мова йшла лише про Галицьке князівство [40, с. 148]. Зауважимо, що в історіографії, зокрема у О. Головка [19, с. 6] і Л. Войтовича [2, с. 128], існує думка про те, що улусбек мав право вимагати Галич навіть без погодження з Батием. Тому не дивно, що в науці існує дискусія щодо мотивів поїздки Данила до Сарая. Так, якщо Л. Войтович [13, с. 100] вважає, що це була спроба повернути собі Київ, то О. Головка [20, с. 330] і Г. Яценюк [87, с. 65] висловили сумнів у правильності такої тези.

Данило Романович упродовж осені 1245 – початку весни 1246 рр. здійснив поїздку до Батия, де був приязно прийнятий. Князь став «мирником» (союзником) хана, отримавши ярлик (право володіння територією) на затвердження своїх попередніх володінь. Натомість політичний суперник Данила – Михайло Всеволодович того ж 1246 р. загинув у ставці Батия.

Необхідно докладніше розглянути, як дослідники оцінюють поїздку старшого Романовича до Сарая. Так, Р. Голик, описану в «Галицько-Волинському літописі» процедуру перебування Данила Романовича у Батия називає «ініціацією», відзначаючи те, що для тогочасної людини це означало соціальне приниження (втрату лицарської «честі») або релігійне відступництво (смертельний гріх) [18, с. 192].

Такі дослідники, як В. Пашуто [60, с. 302], Д. Харді [78, с. 210], М. Бартницький [89, с. 115], В. Кульчицький, Б. Тищик й І. Бойко [47, с. 101], В. Ідзьо [34, с. 496] вважають, що Данило Романович став васалом хана. Натомість низка вчених, зокрема М. Стасів [71, с. 142], П. Грицак [25, с. 98], М. Ждан [31, с. 12], О. Авенаріус [88, с. 856], А. Горський [23, с. 35], Д. Александров [1, с. 83], В. Манько [7, с. 69], О. Головка [19, с. 7, 9; 20, с. 331], С. Суляк [72, с. 22], пишуть, що залежність Романовичів від монголів була номінальною або формальною. Існує також думка В. Білинського про те, що хан Батий у 1240–1241 рр. не завойовував Русь, а проходив воєнним походом [5, с. 116], відповідно, що Данило не став підданим хана Батия [6, с. 37].

С. Томашівський вважав, що залежність української держави від Золотої Орди не мала якихось визначених державно-правових норм, оскільки обмежувалася віддаванням честі ханові, наданням допоміжних частин у татарських походах на Литву, Польщу й Угорщину та невеликих річних виплат. Хан виступав суддею в міжкнязівських суперечках. Поза цим держава мала повну незалежність у внутрішній і зовнішній політиці [76, с. 341]. І. Левкович

також пише, що Данило зобов'язався платити монголам данину, яку мали збирати самі Романовичі без допомоги татарських баскаків [48, с. 41].

І. Крип'якевич відмічає, що з пізніших даних видно, що галицько-волинські князі були зобов'язані висилати своє військо на походи Батия, іноді платити данину («татарщину»). «Дальша діяльність Данила свідчить, що він визнав себе залежним лише в крайніх обставинах і зараз же почав готуватися до боротьби з ордою» [46, с. 127–128].

На думку Н. Яковенко, після поїздки Данила у Сарай володарі Галичини й Волині «вважалися не слугами, а федератами хана: вони мусили висилати власне військо до монгольських походів, але регулярної данини, супроводжуваної переписом населення, не платили» [86, с. 104]. О. Моця пише, що незважаючи на те, що в Галицько-Волинському князівстві в окремі періоди таки доводилося платити данину і направляти військові загоны у походи з ординськими полководцями, воно й надалі залишалося дієздатним як держава [54, с. 38].

На думку С. Плохія, «Данило отримав ярлик Батия на Галичину та Волинь в обмін на обіцянку платити данину та брати участь у монгольських воєнних кампаніях у регіоні. Монгольський сюзеренітет захищав його від претензій на його територію не лише з боку князів-суперників, а й агресивних західних та північних сусідів. Данило скористався новою атмосферою політичної стабільності, щоб почати економічне відродження своєї держави» [61, с. 88]. Дійсно, після успішного повернення додому, Данило разом із братом Васильком активно займалися містобудуванням (Холм, Львів, Угровськ, фортеці Данилів, Кам'янець, Колодязин, Крем'янець), відродженням ремесел, торгівлі й сільського господарства.

М. Котляр справедливо зауважує, що Данило «зберіг недоторканність західноруських земель, не впустивши туди монголо-татарських намісників – баскаків, і виграв час, такий необхідний для згуртування руських сил для відсічі загарбникам» [42, с. 273]. Б. Ждан вважає, що причиною «м'якої» політики Батия відносно Галицько-Волинської Русі було напруження з регентшею Туракін-хатун і новим великим ханом Гуюком у Каракорумі [31, с. 12]. Подібної думки дотримується й В. Ідзьо [34, с. 497].

Свого часу М. Костомаров зауважив, що ніхто не міг забрати у Данила князювання, окрім того, від кого він його отримав [39, с. 148]. На думку Л. Войтовича, «Бату дав зрозуміти, що монголи не бажають відродження Київської Русі навіть як васальної держави» [2, с. 130].

В. Головченко і В. Матвієнко вважають, що «ступінь залежності держави Романовичів від Золотої Орди не варто перебільшувати, він і віддалено не був схожий на політичний статус Північно-Східної Русі, де монголи запровадили систему прямого правління з обов'язковими щорічними приїздами князів до Сарая для демонстрації своєї васальної підлеглості, переписали населення, організували жорстку систему збирання подушного податку й проводили рекрутські набори до війська» [22, с. 112].

За спостереженням О. Рєчкалова, найяскравішою ілюстрацією відмінностей у статусі північно-східних і південно-західних князів було те, що Олександр Невському і його братові Андрію довелося їздити за ярликом до Каракоруму, тоді, як Данилові – тільки до столиці Золотої Орди. Крім того, Батий зробив старшого Романовича «мирником», а не «данником» [66, с. 49].

П. Грицак пише про дві спроби упорядкувати відносини у Східній Європі. Одна – Батисва, друга – регентші Огул-Гаймиш, вороже налаштованій до Батия дружині великого хана Гуюка. Завдяки першій спробі великим князем у Суздалі став Святослав Всеволодович, у Києві – Данило Романович. Завдячуючи другій спробі, великим князем суздальським став Андрій Ярославович, київським – Олександр Ярославович [25, с. 98]. На думку Л. Войтовича, хан Батий такими діями підкреслив «не тільки падіння значення Києва, але й ліквідацію імперії Київська Русь» [14, с. 272].

1251 р. виник політичний союз Данила Романовича і Андрія Ярославовича. Угоду було закріплено одруженням володимиро-суздальського правителя з донькою Данила – Анастасією [92, с. 123–124]. Союзників підтримав тверський князь Ярослав Ярославович.

П. Грицак [25, с. 98], М. Котляр [40, с. 160] і В. Чукаєва [83, с. 36] вважають, що цей союз мав явну антитатарську спрямованість. Проте 1252 р. монголи спрямували військо на чолі з еміром Неврюєм проти Андрія Ярославовича. Спонукав завойовників до такого кроку брат Андрія – Олександр Невський, який зайняв помірковану позицію щодо монголів. Велика битва біля Переяслава-Заліського 24 липня 1252 р. закінчилася поразкою для володимиро-суздальського князя, який змушений був тікати до Швеції. Того ж року великим князем у Володимирі на Клязьмі став Олександр Невський. Не можна не згадати думку Дж. Феннела про те, що «татарське ярмо» почалося на Русі з того часу, як князь Олександр зрадив своїх братів [77, с. 149].

І. Крип'якевич відмічає, що ординці спочатку не виступали проти Данила, а намагалися послабити його владу, притягуючи до себе групи незадоволені княжим режимом [46, с. 133]. Після повторного підкорення Північно-Східної Русі, наприкінці 1252 – на початку 1253 рр. монголи під орудою Куремси (Коренци або Курумиші – племінника Батия) рушили на Пониззя, далі – на Південну Волинь. С. Шеломенцев-Терський причиною цього походу називає намагання розширити володіння держави Данила на схід, укласти антимонгольський союз із володимиро-суздальським князем [84, с. 113].

Але монголи зазнали поразок, оскільки князь Лев Данилович зумів відбити Бакоту, де встиг з'явитися баскак Милій. Фортецю Крем'янець Куремсі узяти штурмом не вдалося. Після цього, намовлений Куремсою, новгород-сіверський князь Ізяслав також спробував виступити проти Данила Романовича, але був розбитий і полонений Романом Даниловичем [42, с. 230]. Відзначимо, що існує припущення Д. Харді, згідно з яким Романовичі перестали платити данину монголам саме після початку війни з Куремсою [78, с. 210].

Паралельно з війною проти Куремси, Романовичі проводили активну західну політику. В. Нагірний не виключає, що участь Данила і Василька у поході на Чехію влітку 1253 р. можна трактувати як незалежність Галицько-Волинського князівства від монголів [93, с. 276]. У цьому ж контексті необхідно розглядати коронацію Данила Романовича, яка відбулася в другій половині 1253 р. [82, с. 12]. М. Андрусак вірно зауважив, що титул короля в Західній Європі означав суверенного правителя, а князь – ленного [3, с. 124]. На думку Б. Ждана, «королівська корона символізувала повну державну суверенність володаря і тим самим перекреслювала ту формальну залежність Данила, яку він, перебуваючи у Батия в 1246 р., перебрав на себе» [31, с. 13–14]. Аналогічних поглядів дотримуються М. Войнар [12, с. 105–118] і Л. Войтович [14, с. 273, 310], відмічаючи те, що прийняття королівської корони означало повну відмову від ординської залежності, розрив васальних відносин і зрівняння колишнього васала з сюзереном. Про скидання будь-якої залежності від монголів пише М. Чубатий [81, с. 637] і про повну політичну незалежність Данила Романовича – В. Ідзьо [34, с. 522]. Н. Щавелева не без підстав вважає, що коронація Данила сприймалася Ордою як приєднання Південної Русі до антитатарського блоку, що формувався у Східній Європі під егідою Рима [85, с. 308]. Підтвердженням цієї думки є булла папи Римського Інокентія IV від 14 травня 1253 р., в якій містився заклик до християн Польщі, Чехії (Богемії), Моравії, Сербії й Помор'я (Померанії) організувати хрестовий похід проти монголів. Через рік, 17 травня 1254 р. папа Римський звернувся до пруського архієпископа Альберта з вимогою організувати похід на монголів.

Продовжуючи боротьбу, узимку 1254–1255 рр. [20, с. 347; 91, с. 473] король Данило разом із братом Васильком, сином Левом і воєводою Діонісієм розбили монголів на території Болохівської землі над річками Південний Буг, Случ і Тетерів. В. Чорновус вважає, що цей похід необхідно розглядати не тільки як акцію покарання болохівських князів, а як спробу повернення правобережної території Верхнього Побужжя до своїх володінь після війни з Куремсою [80, с. 36]. Монголів вигнали з Бакоти, полонивши баскака. П. Грицак зауважив, що це єдиний відомий випадок, коли на українській території в XIII ст. сидів баскак – воєнний губернатор з податковими функціями [25, с. 100]. Важливою політичною подією став розгром болохівської боярської опозиції. Щодо руйнації Болохова, Межибожжя,

Побужжя, М. Котляр справедливо пише: «Ніде правди діти, при цьому постраждали не лише бояри, а й прості люди Болохівської землі» [40, с. 132].

На цьому військові дії не закінчилися. Навесні 1255 р. Шварно Данилович розгромив монголів над річками Случ і Тетерів. Через рік – навесні 1256 р. [15, с. 331] король Данило спробував зайняти Київ. Проте виправа завершилася невдало через непослідовні дії союзників – литовців, які почали самочинно розорювати землі біля Луцька. Розбрат у відносини Міндовга і Данила вносив і новий папа Римський Олександр IV, який був незадоволений непоступливістю короля Русі в релігійних питаннях.

Узимку 1256–1257 рр. [2, с. 156] Куремса здійснив контрнаступ. Але успіху він не мав, оскільки його зупинив Данило Романович під Володимиром і Луцьком. На думку Б. Ждана, Данило не тільки вважав себе сувереном своєї землі, але й заявив претензії на всю київську спадщину [31, с. 14]. Дослідник пояснює інертну позицію влади Золотої Орди до цієї ситуації, зайнятістю Батия у допомозі кагану Менке (Мунке) в Китаї і хану Гулагу в Ірані [31, с. 15]. Л. Войтович справедливо відмічає, що перший етап протистояння з Ордою Данило Романович виграв [15, с. 332]. О. Речкалов вважає, що війна Данила проти Куремси мала своїм наслідком повне і негайне звільнення від монголів [2008, с. 190].

Монголи не змирилися з поразкою. 1258 р. новий хан Золотої Орди Берке спрямував проти Данила досвідченого полководця Бурундая з великим військом. І. Левкович пише, що Бурундай відзначався своєю енергією і жорстокістю [48, с. 45]. Спочатку він узимку 1258–1259 рр. [91, с. 473] змусив Василька Романовича допомагати у військовій кампанії проти литовців. На думку Л. Войтовича, Бурундай отримав завдання з мінімальними затратами відновити залежність галицько-волинських земель від Орди. Через похід на Литву Данило втратив єдиного реального союзника [2, с. 158]. Тому закономірним виглядає висновок Д. Харді про те, що похід на Литву означав руйнацію північної політики Данила [78, с. 209]. Підтвердженням цьому є той факт, що Войшелк вокняжився в Новгородку в Чорній Русі. О. Речкалов відмічає, що Золота Орда не змогла добитися будь-якої залежності Литви від влади ханів, вже через рік після відходу монголів Міндовг знову мав достатньо сил для продовження боротьби з Ордою [66, с. 102].

1259 р. сталися зміни в самій Монгольській імперії – помер великий хан Менке. Берке, який підтримував на його місце Аріг-Бугу, не визнав перемогу Хубілая, тим самим фактично проголосив незалежність своїх володінь. Восени 1259 р. Бурундай неочікувано з'явився на Волині. У Шумську відбулися перемовини монголів з Васильком Романовичем і Левом Даниловичем. Загарбники висунули вимогу розібрати фортечні укріплення в містах Володимир, Луцьк, Шумськ, Данилів, Крем'янець, Львів, Стожеськ. С. Шеломенцев-Терський із цього приводу відмічає, що руйнування укріплень і заборона на зведення нових, за винятком фортець на західних кордонах, мало прирівняти волинські міста до золотоординських, які не мали укріплень [84, с. 117]. На думку Л. Войтовича, Бурундай оголосив про зміщення короля Данила [2, с. 160]. Як наслідок старший Романович змушений був через Польщу поїхати до Угорщини. С. Томашівський слушно зауважив, що в часі татарського походу Данило не хотів бути в державі, щоб не коритися ханові [76, с. 344]. Наприкінці 1259 р. монголи рушили далі – на Холм, Люблін і Сандомир. Потім монгольське військо знадобилося для боротьби Берке за Азербайджан.

В історичній науці триває дискусія щодо наслідків військових походів Бурундая. Такі вчені, як В. Пашуто [58, с. 298; 59, с. 276], Г. Вернадський [9, с. 165–166, 222], Е. Ледерер [49, с. 199], В. Єгоров [29, с. 189], А. Павляшик [57, с. 157] вважають, що монголи наприкінці 50-х рр. XIII ст. знову утвердили свою владу в Південно-Західній Русі, ліквідувавши її незалежність. Д. Харді відмічає, що похід Бурундая покінчив з можливою суверенністю Галицько-Волинського князівства, був встановлений верховний монгольський сюзеренітет [78, с. 210, 220]. В. Нагірний зазначає, що внаслідок військової кампанії монголів 1258–1260 рр. формальна залежність від Орди перетворилася на dokonаний акт [93, с. 296].

Натомість П. Грицак [25, с. 108], М. Ждан [31, с. 17], В. Чукаєва [83, с. 38, 57], О. Головка [19, с. 14], Г. Яценюк [87, с. 76] і П. Кралюк [45, с. 64] не визнають факт

підкорення володінь Романовичів Золотій Орді. З цього приводу необхідно нагадати про зауваження А. Насонова [55, с. 35], що в письмових джерелах немає згадок про перепис населення Галицької і Волинської земель або присутність баскаків, на відміну від інших земель. На думку В. Чукаєвої, система васалітету з 1257 р. не передбачала у відносинах Русі й Золотої Орди обов'язкового запровадження інституту баскаків [83, с. 57]. О. Речкалов влучно зауважив, що володіння Романовичів після походу Бурундая і надалі залишалися в статусі «мирників», а не «данників» [65, с. 194].

В. Білинський пише про те, що Золота Орда 1260 р. посунула свій західний кордон до річок Південний Буг і Синюха [5, с. 147]. З цього приводу дослідники О. Баженов [4, с. 129–131] і В. Кійко [36, с. 73] вважають, що вихід території Пониззя з-під влади Галицько-Волинського князівства відбувся не 1255 р., як зазначено у літописі, а на початку 60-х рр. XIII ст. після зруйнування укріплень фортець на вимогу Бурундая. В. Нагірний також зазначає, що найвірогідніше Романовичі остаточно втратили контроль над Болохівщиною і Галицьким Пониззям у часі походу Бурундая [93, с. 286].

На думку Л. Войтовича, ханові Берке «вдалося порівняно незначними зусиллями відновити панування ординців у Галицько-Волинській державі, а його полководець Бурундай вдалими заходами підірвав обороноздатність краю та зумів розладнати політичні союзи з найближчими сусідами. Ординці змусили князів підступно атакувати литовські землі, підштовхнули велике повстання пруссів, зв'язавши цим сили Тевтонського ордену, і жорстоким штурмом та різаниною у Сандомирі стримали польських князів» [2, с. 162–163]. А. Міносян відмічає, що Галицько-Волинська земля, навіть знаходячись у залежності від Золотої Орди, значною мірою зберегла риси державного та правового устрою, притаманні Давньоруській державі [53, с. 64].

Після початку війни Джучидів проти Гулагуїдів улітку 1262 р., король Данило восени того ж року повертається з Угорщини і проводить з'їзд у Тернаві. Внаслідок цього були досягнуті нові домовленості. Завдяки передачі Луцької волості Мстиславі Даниловичу, а Галицької землі – Шварнові Даниловичу ослаблено позиції Василька Романовича і Льва Даниловича. Вирішення суперечливих питань з поляками дозволило королю Данилу посилити антимонгольську політичну лінію. Л. Войтович пише, що від з'їзду в Тернаві й майже до 1265 р. Галицько-Волинська держава не визнавала ординської зверхності [14, с. 276–277].

Отже, здійснивши аналіз основних дискусійних питань участі Данила Романовича в русько-монгольських відносинах можна зробити такі висновки. Битва на Калці відбулася 31 травня 1223 р. Старший Романович узяв активну участь у бою. Враження, яке зробили монголи на молодого князя спонукало його зайнятися реформуванням власного війська, здійснивши запозичення з монгольської тактики і озброєння.

Встановлення влади галицько-волинського князя у Києві 1239 р. стало причиною того, що монгольські завойовники захопили не лише давню столицю Русі, а й Володимир і Галич. Спроби Данила Романовича організувати спільну з угорцями і поляками боротьбу проти монголів в 1240–1241 рр. закінчилися невдачею.

Незважаючи на те, що походи монгольських військ завдали великих втрат, вважаємо гіпотезу щодо повного запустіння Руської землі застарілою і необґрунтованою. У той же час під безпосередньою владою монгольських урядників опинилися Болохівщина і Переяславщина. Натомість залежність Галицької і Волинської земель від монголів була номінальною, оскільки Романовичі продовжували проводити незалежну внутрішню і зовнішню політику. Статус Данила як «мирника» хана Батия посприяв укладенню політичного союзу з угорським королем Белою IV.

Політична угода Данила Романовича з Андрієм Ярославовичем викликала різку негативну реакцію у монголів. Після перемоги Неврюя над володимиро-суздальським князем 1252 р. проти Данила почав військові дії Куремса. Однак, завдяки рішучим діям Романовичів, останній неодноразово зазнавав поразок. Підтвердженням суверенного статусу Данила Романовича стала його коронація у другій половині 1253 р.

Останній етап відносин короля Русі Данила Романовича з монголами відбувався наприкінці 50-х – на початку 60-х рр. XIII ст. Бурундай зумів не лише зруйнувати союз Данила з Литвою, а й відновити владу хана над володіннями Романовичів. При цьому важливо наголосити на тому, що останні залишилися у статусі «мирників», а не «данників», як правителі Північно-Східної Русі. Відсутність баскаків, а також передача монголами ярлика на Київ володимиро-суздальським князям, прямо залежним від Золотої Орди, черговий раз підкреслює інший юридичний статус Галицької і Волинської земель.

Література

1. Александров Д. Н. Феодальная раздробленность Руси. М.: Экслибрис-Пресс, 2001. 479 с.
2. Александрович В. С., Войтович Л. В. Король Данило Романович. Біла Церква: Вид. Пшонківський О. В., 2013. 240 с.
3. Андрусак М. Історія України. Прага: Укр. вид-во «Пробоем», 1941. Кн. 1: Княжа доба. 176 с.
4. Баженов О. Л. Давньоруське Пониззя середини XII – середини XIII ст.: соціально-економічний, військово-політичний і культурно-духовний аспекти: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Кам'янець-Подільський державний університет. Кам'янець-Подільський, 2004. 213 с.
5. Білинський В. Україна-Русь: історичне дослідження: у 3 кн. Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2017. Кн. 1: Споконвічна земля. 384 с.
6. Білинський В. Україна-Русь: історичне дослідження: у 3 кн. Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2015. Кн. 2: Князі Галицькі-Острозькі. 376 с.
7. Бодрухин В. М., Чукаєва В. О., Попов В. Б., Ветров В. С., Манько В. О. Пізні кочовики Східноєвропейського степу. Луганськ: Східноукр. нац. ун-т ім. В. Даля, 2002. 185 с.
8. Бодрухин В. М. Князівська влада і проблеми державотворення в Україні: удільний період (XII–XIV ст.): дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01 / Донецький національний університет. Донецьк, 2005. 419 с.
9. Вернадский Г. В. Монголы и Русь. Тверь: Леан, М.: Аграф, 2000. 480 с.
10. Винокур І., Горішний П. Бакота: столиця давньоруського Пониззя. Кам'янець-Подільський: Центр Поділлєзнавства, 1994. 362 с.
11. Возний І., Федорук А. Татарські захисні обладунки і спорядження у кінноті князя Данила Романовича в середині XIII ст. *Галич і Галицька земля: матеріали наук.-практичної конф. (м. Галич, 25 жовтня 2018 р.)* / редкол.: В. Костишин та ін. Івано-Франківськ: Місто-НВ, 2018. С. 38–48.
12. Войнар М. М. Корона Данила в правно-політичній структурі Сходу (Візантії). *Analecta ordinis S. Basilii Magni. Romae*, 1954. Vol. 2(8). Fasc. 1–2. P. 105–118.
13. Войтович Л. В. Нашадки Чингіз-хана: вступ до генеалогії Чингізідів-Джучидів. Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2004. 248 с.
14. Войтович Л. В. Галицько-Волинські етюди. Біла Церква: Вид. Пшонківський О. В., 2011. 480 с.
15. Войтович Л. В. Галич у політичному житті Європи XI–XIV століть. Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2015. 478 с.
16. Войтович Л. Відносини Галицько-Волинського князівства з монголами. Перший етап (1223–1245). *Colloquia Russica*. Івано-Франківськ; Краків, 2017. Сер. 2. Ч. 3: Данило Романович і його часи / за ред. В. Нагірного і М. Волощука. С. 79–102.
17. Волощук М. Децентралізація Русі. *Русь «після Русі». Між короною і булавою: українські землі від королівства Русі до Війська Запорозького*. Х.: Клуб сімейного дозвілля, 2016. С. 60–111.

18. Голик Р. Король – (не)чудотворець: образ Данила Романовича у системі літописних стереотипів. *Княжа доба: історія і культура*. Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2007. Вип. 1. С. 186–198.
19. Головка О. Б. Держава Романовичів та Золота Орда. *Укр. іст. журнал*. 2004. № 6. С. 3–16.
20. Головка О. Б. Корона Данила Галицького: Волинь і Галичина в державно-політичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього та класичного середньовіччя. К.: Стилос, 2006. 575 с.
21. Головка О. Б. Князь Мстислав Мстиславич «Удатний» і його доба. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2017. 272 с.
22. Головченко В., Матвієнко В. Дипломатична історія України: підручник. К.: Ніка-Центр, 2018. 420 с.
23. Горский А. А. Русские земли в XIII–XIV веках: пути политического развития. М.: Ин-т российской истории РАН, 1996. 128 с.
24. Греков Б. Д., Якубовский А. Ю. Золотая Орда и её падение. Л.: Соцэкгиз, 1937. 204 с.
25. Грицак П. Галицько-Волинська держава. Нью-Йорк: НТШ; Обнова, 1958. 176 с.
26. Грушевський М. С. Історія України-Руси: у 11 т., 12 кн. К.: Наук. думка, 1993. Т. 3. 588 с.
27. Гумилев Л. Н. Древняя Русь и Великая степь. М.: АСТ: Хранитель, 2008. 839 с.
28. Дашкевич Н. П. Княжение Даниила Галицкого, по русским и иностранным известиям. К.: Унив. тип., 1873. 158 с.
29. Егоров В. Л. Историческая география Золотой Орды в XIII–XIV вв. М.: Наука, 1985. 246 с.
30. Єльніков М. В. Золотоординські часи на українських землях. К.: Наш час, 2008. 192 с.
31. Ждан М. До питання про залежність Галицько-Волинської Русі від Золотої Орди. Мюнхен; Нью-Йорк: Репринтне вид., 1968. Сер. Історичні студії. Ч. 8. 37 с.
32. Зубрицкий Д. И. История древнего Галичско-Русского княжества: в 3 ч. Львов: Тип. Ставропиг. ин-та, 1852–1855. Ч. 3. 314 с.
33. Івакін Г. Ю. Історичний розвиток Києва XIII – середини XIV ст. К.: Ін-т археології НАН України, 1996. 271 с.
34. Ідзьо В. Українська держава в IX–XIV століттях. Івано-Франківськ: Сімик, 2017. 756 с.
35. Каргалов В. В. Внешнеполитические факторы развития феодальной Руси. Феодальная Русь и кочевники. М.: Высшая школа, 1967. 266 с.
36. Кійко В. І. Військова справа у Галицькому та Волинському князівствах, XI–XIV ст.: дис. ... канд. іст. наук: 20.02.22 / Нац. ун-т «Львівська політехніка». Львів, 2009. 227 с.
37. Ключевский В. О. Сочинения: в 9 т. М.: Мысль, 1987–1990. Т. 1: Курс русской истории. Ч. 1. 430 с.
38. Коваленко В. Політичне становище Південноруських земель в XII–XIII ст. *Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.)*. К.: Ін-т історії України НАН України, 2002. С. 77–101.
39. Костомаров М. Історія України в життєписах визначних її діячів / Пер. О. Барвінського. Львів: НТШ, 1918. 493 с.
40. Котляр М. Ф. Данило Галицький. К.: Наук. думка, 1979. 185 с.
41. Котляр М. Ф. Галицько-Волинська Русь. *Україна крізь віки*: у 15 т. К.: Альтернативи, 1998. Т. 5. 336 с.
42. Котляр М. Ф. Данило Галицький: біографічний нарис. К.: Альтернативи, 2002. 328 с.
43. Котляр М. Ф. Історія дипломатії Південно-Західної Русі. К.: Ін-т історії України НАН України, 2002. 247 с.
44. Котляр М. Ф. Воєнне мистецтво Давньої Русі. К.: Наш час, 2011. 280 с.
45. Кралюк П. М. Півтори тисячі років разом. Спільна історія українців і тюркських народів. Х.: Фоліо, 2018. 282 с.

46. Крип'якевич І. П. Галицько-Волинське князівство: 2-ге вид. зі змінами і доповненнями. Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1999. 220 с.
47. Кульчицький В., Тищик Б., Бойко І. Галицько-Волинська держава (1999–1349): монографія. Львів: Біблос, 2006. 280 с.
48. Левкович І. Нарис історії Волинської землі (до 1914 року). Вінніпег: Волинський видавн. фонд, 1953. 110 с.
49. Ледерер Э. Венгерско-русские отношения и татаро-монгольское нашествие. *Международные отношения России до XVII в.* М., 1961. С. 181–202.
50. Літопис руський: за Іпатським списком / пер. з давньоруської Л. Є. Махновець; відп. ред. О. В. Мишанич. К.: Дніпро, 1989. 591 с.
51. Майоров А. В. Монгольское завоевание Волыни и Галичины: спорные и нерешенные вопросы. *Русин.* 2015. № 1(39). С. 11–24.
52. Максимович М. А. О мнимом запустении Украины в нашествие Батыево и население ее новопришлым населением. *Собрание сочинений.* К.: Тип. М. П. Фрица, 1876. Т. 1: Отдел исторический. 847 с.
53. Міносян А. С. Становлення української державності у IX – на початку XX століття: історіографія проблеми: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01; 07.00.06 / Харківський національний педагогічний університет ім. Г. С. Сковороди. Х., 1996. 188 с.
54. Моця О. «Русь», «Мала Русь», «Україна» в після монгольські та козацькі часи. К.: Наук. думка, 2009. 320 с.
55. Насонов А. Н. Монголы и Русь. М.: Ин-т истории АН СССР, 1940. 178 с.
56. Павленко С. Князь Михайло Чернігівський та його виклик Орді. Чернігів: Б. в., 1996. 79 с.
57. Павляшик А. Данило Галицький і Золота Орда, або два подвиги Святого Олександра Невського. *Король Данило Романович і його місце в українській історії.* Львів: ВМС, 2003. С. 150–159.
58. Пашуто В. Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. М.: Изд-во АН СССР, 1950. 330 с.
59. Пашуто В. Т. Героическая борьба русского народа за независимость (XIII век). М.: Госполитиздат, 1956. 280 с.
60. Пашуто В. Т. Внешняя политика Древней Руси. М.: Наука, 1968. 474 с.
61. Плохій С. Брама Європи: історія України від скіфських воєн до незалежності / пер. з англ. Р. Клочка. Х.: Клуб сімейного дозвілля, 2016. 496 с.
62. Погодин М. Исследования, замечания и лекции о русской истории. М.: В типогр. Л. Степановой, 1856. Т. 7. 492 с.
63. Полное собрание русских летописей (ПСРЛ). М.; Л.: Ин-т истории АН СССР, 1949. Т. 25: Московский летописный свод конца XV в. 464 с.
64. Полонська-Василенко Н. Д. Історія України: у 2 т. 3-тє вид. К.: Либідь, 1995. Т. 1. 588 с.
65. Речкалов А. П. Кто ты, Русь: первые времена и первых князей вспоминая ... 2-е изд. К.: Книга, 2008. 304 с.
66. Речкалов А. П. Русь: путь к Украине. Украинские земли в составе Польши и Литвы. К.: Книга, 2014. Кн. 1. 568 с.
67. Ричка В. М. Церква в соціально-політичній структурі Київської Русі: історико-релігієзнавче дослідження: дис. ... д-ра іст. наук: 09.00.11 / Ін-т філософії НАН України. К., 1997. 378 с.
68. Светлов А. Є. Військова організація та воєнне мистецтво половців XI–XIII ст.: дис. ... канд. іст. наук: 20.02.22 / Наук.-досл. центр гуманітарних проблем ЗСУ Центрального НДІ ЗСУ. К., 2004. 315 с.
69. Соловьев С. М. История России с древнейших времен. *Сочинения:* в 18 кн. М.: Мысль, 1988. Кн. 2. Т. 3–4. 765 с.

70. Стависький В. Князь Данило Романович на київському столі. *Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції*: матеріали Міжнародної наук. конф. (м. Галич, 19–21 серпня 1993 р.). Львів, 1993. С. 99–100.
71. Стасів М. Корона Данила і татари. *Analecta ordinis S. Basilii Magni*. Romae, 1954. Vol. 2(8). Fasc. 1–2. P. 137–153.
72. Суляк С. Сын самодержца всея Руси. *Русин*. 2005. № 2. С. 11–44.
73. Толочко А. П. Князь в Древней Руси: власть, собственность, идеология. К.: Наук. думка, 1992. 224 с.
74. Толочко П. П. Киев и Киевская земля в период феодальной раздробленности XII–XIII вв. К.: Наук. думка, 1980. 224 с.
75. Толочко П. П. Від Русі до України: Вибрані науково-популярні, критичні та публіцистичні праці. К.: Абрис, 1997. 400 с.
76. Томашівський С. Українська історія. Т. 1: Старинні і середні віки. Кн. 3–4. *Великий неспокій: друга половина XII–XIII ст.* / упорядк. і передм. В. М. Рички. 2-ге вид. К.: Україна, 1993. С. 301–347.
77. Феннел Дж. Кризис средневековой Руси. 1200–1304 / пер. с англ. В. В. Голубчикова. М.: Прогресс, 1989. 291 с.
78. Харди Ї. Наследници Кијева између краљевске круне и татарског јарма: студија о државно-правном положају Галичке и Галичко-Волинске кнежевине до 1264. године: монографије. Нови Сад: МБМ плас, 2002. 239 с.
79. Чабан А. Ю. Середнє Подніпров'я в історії України з найдавніших часів до XVII ст.: геополітичний аспект: дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01 / Ін-т історії України НАН України. К., 1996. 424 с.
80. Чорновус В. Про східні кордони Галицького князівства у XII–XIII ст. *Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції*: матеріали Міжнародної наук. конф. (м. Галич, 19–21 серпня 1993 р.). Львів, 1993. С. 35–36.
81. Чубатий М. Історія християнства на Русі-Україні. Рим; Нью-Йорк: Укр. Католицький ун-т, 1965. Т. 1: До року 1353. 816 с.
82. Чугуй Т. О. Коронація Данила Романовича: дискусійні питання історіографії. *Вісник Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна*. 2017. Сер. Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки. Вип. 25. С. 6–17.
83. Чукаева В. А. Русские княжества и Золотая Орда: 1243–1350. Днепропетровск: Наука и образование, 1998. 176 с.
84. Шеломенцев-Терський С. В. Військова інфраструктура Волинського князівства у XI–XIV ст.: дис. ... д-ра іст. наук: 20.02.22 / Нац. ун-т «Львівська політехніка». Львів, 2011. 549 с.
85. Щавелева Н. И. К истории второго нашествия монголо-татар на Польшу. *Восточная Европа в древности и средневековье*: сб. ст. / отв. ред. Л. В. Черепнин. М.: Наука, 1978. С. 307–314.
86. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. 2-ге вид., перероблене та розширене. К.: Критика, 2005. 584 с.
87. Яценюк Г. Від підданства до війни: взаємини князя Данила Романовича з золотоординськими ханами у 1246–1260 рр. *Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej*. Lublin, 2014. Rok 12. Zesz. 6. S. 63–78.
88. Avenarius A. Tatári ako problém byzantskej politiky a diplomacie. *Historický časopis, ročník*. 1984. № (6) 32. S. 856–857.
89. Bartnicki M. Polityka zagraniczna księcia Daniela halickiego w latach 1217–1264. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2005. 251 s.
90. Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae: in 2 t. / ed. R. Marsina. – Bratislavae: Sumptibus consilii sationalis Bratislaviensis capitalis reipublicae Socialisticae Slovaciae, 1987. T. 2. 672 s.

91. Dąbrowski D. Daniel Romanowicz. Król Rusi (ok. 1201–1264). Biografia Polityczna. Kraków: Avalon, 2012. 538 s.
92. Dąbrowski D. Król Rusi Daniel Romanowicz. O ruskiej rodzinie książęcej, społeczeństwie i kulturze w XIII w. Kraków: Avalon, 2016. T. 4. 412 s.
93. Nagirnyj W. Polityka zagraniczna księstw ziem Halickiej i Wołyńskiej w latach 1198(1199)–1264. *Prace Komisji wschodnioeuropejskiej PAU* / pod red. A. A. Zięby. Kraków: PAU, 2011. T. 12. 362 s.

References

1. Aleksandrov D. N. Feodalnaya razdrobennost Rusi [Feudal fragmentation of Rus'] (in Russian). Moscow: Ekslibris-Press, 2001. 479 s.
2. Aleksandrovych V. S., Voitovych L. V. Korol Danylo Romanovych [The King Danylo Romanovich] (in Ukrainian). Bila Tserkva: Vyd. Pshonkivskiyi O. V., 2013. 240 s.
3. Andrusiak M. Istoriiia Ukrainy [History of Ukraine] (in Ukrainian). Praha: Ukr. vyd-vo «Proboiem», 1941. Kn. 1: Kniazha doba. 176 s.
4. Bazhenov O. L. Davnoruske Ponyzzia seredyny XII – seredyny XIII st.: sotsialno-ekonomichnyi, viiskovo-politychnyi i kulturno-dukhovnyi aspekty: dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.01 / Kamianets-Podilskiyi derzhavnyi universytet [The ancient Rus' Lowerlands of the middle of the XII – the middle of the XIII centuries: socio-economic, military-political and cultural-spiritual aspects: Diss. ... Cand. hist. sciences: 07.00.01 / Kamianets-Podilskiyi State University] (in Ukrainian). Kamianets-Podilskiyi, 2004. 213 s.
5. Bilynskiy V. Ukraina-Rus': istorychne doslidzhennia: u 3 kn. [Ukraine-Rus': a historical study: in 3 vols.] (in Ukrainian). Ternopil: Navchalna knyha – Bohdan, 2017. Kn. 1. 384 s.
6. Bilynskiy V. Ukraina-Rus': istorychne doslidzhennia: u 3 kn. [Ukraine-Rus': a historical study: in 3 vols.] (in Ukrainian). Ternopil: Navchalna knyha – Bohdan, 2015. Kn. 2. 376 s.
7. Bodrukhnyn V. M., Chukaieva V. O., Popov V. B., Vietrov V. S., Manko V. O. Pizni kochovyky Skhidnoievropeiskoho stepu [Late nomads of the Eastern European steppe] (in Ukrainian). Luhansk: Skhidnoukr. nats. un-t im. V. Dalia, 2002. 185 s.
8. Bodrukhnyn V. M. Kniazivska vlada i problemy derzhavotvorennia v Ukraini: udilnyi period (XII–XIV st.): dys. ... d-ra ist. nauk: 07.00.01 / Donetskyi natsionalnyi universytet [The princely power and problems of state formation in Ukraine: specific period (XII–XIV centuries): Diss. ... Dr. hist. sciences: 07.00.01 / Donetsk National University] (in Ukrainian). Donetsk, 2005. 419 s.
9. Vernadskiy G. V. Mongoly i Rus [Mongols and Rus'] (in Russian). Tver: Lean, Moscow: Agraf, 2000. 480 s.
10. Vynokur I., Horishnyi P. Bakota: stolytsia davnoruskoho Ponyzzia [Bakota: the capital of the ancient Rus' Lowerlands] (in Ukrainian). Kamianets-Podilskiyi: Tsentri Podillieznavstva, 1994. 362 s.
11. Voznyi I., Fedoruk A. Tatarski zakhysni oblady i sporiadzhennia u kinnoti kniazia Danyla Romanovycha v seredyni XIII st. [Tatar protective armor and equipment in the cavalry of Prince Danylo Romanovich in the middle of the XIII century] (in Ukrainian). *Galych i Galytska zemlia: materialy nauk.-praktychnoi konf. (m. Galych, 25 zhovtnia 2018 r.)* / redkol.: V. Kostyshyn ta in. Ivano-Frankivsk: Misto-NV, 2018. S. 38–48.
12. Voinar M. M. Korona Danyla v pravno-politychnii strukturi Skhodu (Vizantii) [Crown of Danylo in the legal and political structure of the East (Byzantium)] (in Ukrainian). *Analecta ordinis S. Basilii Magni. Romae*, 1954. Vol. 2(8). Fasc. 1–2. P. 105–118.
13. Voitovych L. V. Nashchadky Chynhiz-khana: vstup do henealohii Chynhizidiv-Dzhuchydiv [Descendants of Genghis Khan: Introduction to the Genealogy of Genghisid-Juchids] (in Ukrainian). Lviv: LNU im. I. Franka, 2004. 248 s.
14. Voitovych L. V. Galytsko-Volynski etyudy [The Galicia-Volyn sketches] (in Ukrainian). Bila Tserkva: Vyd. Pshonkivskiyi O. V., 2011. 480 s.

15. Voitovych L. V. Galych u politychnomu zhytti Yevropy XI–XIV stolit [Galich in the political life of Europe of the XI–XIV centuries] (in Ukrainian). Lviv: In-t ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy, 2015. 478 s.
16. Voitovych L. Vidnosyny Galytsko-Volynskoho kniazivstva z monholamy. Pershyi etap (1223–1245) [Relations of the Galicia-Volyn principality with the Mongols. The first stage (1223–1245)] (in Ukrainian). *Colloquia Russica*. Ivano-Frankivsk; Krakiv, 2017. Ser. 2. Ch. 3. S. 79–102.
17. Voloshchuk M. Detsentralizatsiia Rusi. Rus' «*pislia Rusi*». Mizh koronoiu i bulavoju: ukrainski zemli vid korolivstva Rusi do Viiska Zaporozkoho [Decentralization of Rus'. Rus' "after Rus". Between the Crown and the Mace: Ukrainian Lands from the Kingdom of Rus' to the Zaporozhian Troops] (in Ukrainian). Kharkiv: Klub simeinoho dozvillia, 2016. S. 60–111.
18. Golyk R. Korol – (ne)chudotvorets: obraz Danyla Romanovycha u systemi litopysnykh stereotypiv [King is a (not) miracle worker: the image of Danylo Romanovich in the system of chronicle stereotypes] (in Ukrainian). *Kniazha doba: istoriia i kultura*. Lviv: In-t ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy, 2007. Vyp. 1. S. 186–198.
19. Golovko O. B. Derzhava Romanovychiv ta Zolota Orda [State of Romanovich and the Golden Horde] (in Ukrainian). *Ukr. ist. zhurnal*. 2004. № 6. S. 3–16.
20. Golovko O. B. Korona Danyla Galytskoho: Volyn i Galychyna v derzhavno-politychnomu rozvytku Tsentralno-Skhidnoi Yevropy rannoho ta klasychnoho serednovichchia [The Crown of Danylo Galytskyi: Volyn and Galicia in the state and political development of Central and Eastern Europe in the Early and Classical Middle ages] (in Ukrainian). Kyiv: Stylos, 2006. 575 s.
21. Golovko O. B. Kniaz Mstyslav Mstyslavych «Udatnyi» i yoho doba [The Prince Mstislav Mstislavich "Udatnyi" and his day] (in Ukrainian). Kamianets-Podilskyi: Aksioma, 2017. 272 s.
22. Golovchenko V., Matviienko V. Dyplomatychna istoriia Ukrainy: pidruchnyk [Diplomatic History of Ukraine: a textbook] (in Ukrainian). Kyiv: Nika-Tsentr, 2018. 420 s.
23. Gorskiy A. A. Russkie zemli v XIII–XIV vekakh: puti politicheskogo razvitiya [Rus' Lands in the XIII–XIV centuries: the paths of political development] (in Russian). Moscow: In-t rossiyskoy istorii RAN, 1996. 128 s.
24. Grekov B. D., Yakubovskiy A. Yu. Zolotaya Orda i ee padenie [The Golden Horde and its fall] (in Russian). Leningrad: Sotsekgiz, 1937. 204 s.
25. Grytsak P. Galytsko-Volynska derzhava [The Galicia-Volyn State] (in Ukrainian). New York: NTSh; Obnova, 1958. 176 s.
26. Grushevskiy M. S. Istoriiia Ukrainy-Rusy: u 11 t., 12 kn. [History of Ukraine-Rus': in 11 vols., 12 books] (in Ukrainian). Kyiv: Nauk. dumka, 1993. T. 3. 588 s.
27. Gumilev L. N. Drevnyaya Rus' i Velikaya step [The ancient Rus' and the Great Steppe] (in Russian). Moscow: AST: Khranitel, 2008. 839 s.
28. Dashkevich N. P. Knyazhenie Daniila Galitskogo, po russkim i inostrannym izvestiyam [The reign of Daniil Galitskyi, according to Russian and foreign news] (in Russian). Kiev: Univ. tip., 1873. 158 s.
29. Yegorov V. L. Istoricheskaya geografiya Zolotoy Ordy v XIII–XIV vv. [The historical geography of the Golden Horde in the 13th – 14th centuries] (in Russian). Moscow: Nauka, 1985. 246 s.
30. Ielnykov M. V. Zolotoordynski chasy na ukrainskykh zemliakh [The Golden Horde times in the Ukrainian Lands] (in Ukrainian). Kyiv: Nash chas, 2008. 192 s.
31. Zhdan M. Do pytannia pro zalezhnist Galytsko-Volynskoi Rusy vid Zolotoi Ordy [On the question of the dependence of Galicia-Volyn Rus' on the Golden Horde] (in Ukrainian). Munich; New York: Reprintne vyd., 1968. Ser. Istorychni studii. Ch. 8. 37 s.
32. Zubritskiy D. I. Istoriiya drevnego Galichsko-Russkogo knyazhestva: v 3 ch. [The history of the ancient Galich-Russian Principality: in 3 parts (in Russian). Lvov: Tip. Stavropig. in-ta, 1852–1855. Ch. 3. 314 s.
33. Ivakin H. Yu. Istorychni rozvytok Kyieva XIII – seredyny XIV st. [Historical development of Kyiv in the 13th – the middle of the 14th century] (in Ukrainian). Kyiv: In-t arkhelohii NAN Ukrainy, 1996. 271 s.
34. Idzo V. Ukrainska derzhava v IX–XIV stolittiakh [The Ukrainian State in the IX–XIV centuries] (in Ukrainian). Ivano-Frankivsk: Simyk, 2017. 756 s.

35. Kargalov V. V. Vneshnepoliticheskie faktory razvitiya feodalnoy Rusi. Feodalnaya Rus i kochevniki [Foreign policy factors of the development of feudal Rus'. Feudal Rus' and nomads] (in Russian). Moscow: Vysshaya shkola, 1967. 266 s.
36. Kiiko V. I. Viiskova sprava u Galytskomu ta Volynskom kniazivstvakh, XI–XIV st.: dys. ... kand. ist. nauk: 20.02.22 / Nats. un-t «Lvivska politehnika» [Military affairs in the Galich and Volyn principalities, XI–XIV centuries: Diss. ... Cand. hist. sciences: 20.02.22 / Nat. Lviv Polytechnic University] (in Ukrainian). Lviv, 2009. 227 s.
37. Klyuchevskiy V. O. Sochineniya: v 9 t. [Works: in 9 vols.] (in Russian). Moscow: Mysl, 1987–1990. T. 1. Ch. 1. 430 s.
38. Kovalenko V. Politychne stanovyshe Pivdenoruskykh zemel v XII–XIII st. [The political situation of the South Rus' Lands in the XII–XIII centuries] (in Ukrainian). *Ukraina v Tsentralno-Skhidnii Yevropi (z naidavnishykh chasiv do XVIII st.)*. Kyiv: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2002. S. 77–101.
39. Kostomarov M. Istoriiia Ukrainy v zhyttiepysakh vyznachnykh ii diiachiv / Per. O. Barvinskoho [History of Ukraine in the biographies of prominent figures / transl. O. Barvinsky] (in Ukrainian). Lviv: NTSh, 1918. 493 s.
40. Kotliar M. F. Danylo Galytskyi [Danylo Galitskyi] (in Ukrainian). Kyiv: Nauk. dumka, 1979. 185 s.
41. Kotliar M. F. Galytsko-Volynska Rus. *Ukraina kriz viky: u 15 t.* [The Galicia-Volyn Rus'. *Ukraine through the ages: in 15 vols.*] (in Ukrainian). Kyiv: Alternatyvy, 1998. T. 5. 336 s.
42. Kotliar M. F. Danylo Galytskyi: biohrafichnyi narys [Danylo Galitskyi: biographical sketch] (in Ukrainian). Kyiv: Alternatyvy, 2002. 328 s.
43. Kotliar M. F. Istoriiia dyplomatii Pivdenno-Zakhidnoi Rusi [History of diplomacy of Southwestern Rus'] (in Ukrainian). Kyiv: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2002. 247 s.
44. Kotliar M. F. Voienne mystetstvo Davnoi Rusi [The martial art of Ancient Rus'] (in Ukrainian). Kyiv: Nash chas, 2011. 280 s.
45. Kraliuk P. M. Pivtory tysiachi rokiv razom. Spilna istoriiia ukrainsiv i tiurkskykh narodiv [A half thousand years together. A common history of Ukrainians and Turkic peoples] (in Ukrainian). Kharkiv: Folio, 2018. 282 s.
46. Krypiakevych I. P. Galytsko-Volynske kniazivstvo: 2-he vyd. zi zminamy i dopovnenniamy [The Galicia-Volyn principality: 2-nd ed. with changes and additions] (in Ukrainian). Lviv: In-t ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy, 1999. 220 s.
47. Kulchytskyi V., Tyshchuk B., Boiko I. Galytsko-Volynska derzhava (1999–1349): monohrafiia [The Galicia-Volyn State (1999–1349): monograph] (in Ukrainian). Lviv: Biblos, 2006. 280 s.
48. Levkovych I. Narys istorii Volynskoi zemli (do 1914 roku) [Essay on the history of Volyn Land (until 1914)] (in Ukrainian). Winnipeg: Volynskiy vydavn. fond, 1953. 110 s.
49. Lederer E. Vengersko-russkie otnosheniya i tataro-mongolskoe nashestvie [Hungarian-Rus' relations and the Tatar-Mongol invasion] (in Russian). *Mezhdunarodnye otnosheniya Rossii do XVII v.* Moscow, 1961. S. 181–202.
50. Litopys ruskyi: za Ipatskym spyskom / per. z davnoruskoi L. Ye. Makhnovets; vidp. red. O. V. Myshanych [Chronicle of Rus': according to the Ipatsky list / trans. from Old Russian L. E. Makhnovets; resp. ed. O. V. Mishanich] (in Ukrainian). Kyiv: Dnipro, 1989. 591 s.
51. Mayorov A. V. Mongolskoe zavoevanie Volyni i Galichiny: spornye i nereshennye voprosy [The Mongol conquest of Volyn and Galicia: controversial and unresolved issues] (in Russian). *Rusin*. 2015. № 1(39). S. 11–24.
52. Maksimovich M. A. O mnimom zapustenii Ukrainy v nashestvie Batyevo i naselenie ee novoprishlym naselenim. *Sobranie sochineniy*. [About the alleged desolation of Ukraine during the invasion of Batu and the population of its newcomers. *Collected works*] (in Russian). Kiev: Tip. M. P. Fritsa, 1876. T. 1. 847 s.
53. Minosian A. S. Stanovlennia ukrainskoi derzhavnosti u IX – na pochatku XX stolittia: istoriohrafiiia problemy: dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.01; 07.00.06 / Kharkivskiy natsionalnyi pedahohichnyi universytet im. G. S. Skovorody [The formation of Ukrainian Statehood in the IX – early XX century:

- historiography of the problem: Diss. ... Cand. hist. sciences: 07.00.01; 07.00.06 / G. S. Skovoroda [Kharkiv National Pedagogical University] (in Ukrainian). Kharkiv, 1996. 188 s.
54. Motsia O. «Rus'», «Mala Rus'», «Ukraina» v pislia monhol'ski ta kozatski chasy [Rus', Mala Rus', and Ukraine in the aftermath of the Mongol and Cossack times] (in Ukrainian). Kyiv: Nauk. dumka, 2009. 320 s.
55. Nasonov A. N. Mongoly i Rus' [The Mongols and Rus'] (in Russian). Moscow: In-t istorii AN SSSR, 1940. 178 s.
56. Pavlenko S. Kniaz Mykhailo Chernihivskiy ta yoho vyklyk Ordi [The Prince Michael of Chernihiv and his challenge to the Horde] (in Ukrainian). Chernihiv: B. v., 1996. 79 s.
57. Pavliashyk A. Danylo Galytskyi i Zolota Orda, abo dva podvyhy Sviatoho Oleksandra Nevskoho [Danylo Galytskyi and the Golden Horde, or two feats of St. Alexander Nevsky] (in Ukrainian). *Korol Danylo Romanovych i yoho mistse v ukrainskii istorii*. Lviv: VMS, 2003. S. 150–159.
58. Pashuto V. T. Ocherki po istorii Galitsko-Volynskoy Rusi [Essays on the history of Galicia-Volyn Rus'] (in Russian). Moscow: Izd-vo AN SSSR, 1950. 330 s.
59. Pashuto V. T. Geroycheskaya borba russkogo naroda za nezavisimost (XIII vek) [The heroic struggle of the Rus' people for independence (XIII century)] (in Russian). Moscow: Gospolitizdat, 1956. 280 s.
60. Pashuto V. T. Vneshnyaya politika Drevney Rusi [Foreign policy of Ancient Rus'] (in Russian). Moscow: Nauka, 1968. 474 s.
61. Plokhii S. Brama Yevropy: istoriia Ukrainy vid skifskikh voien do nezalezhnosti / per. z anhli. R. Klochka [Gate of Europe: the history of Ukraine from the Scythian wars to independence / transl. from English. R. Klochko] (in Ukrainian). Kharkiv: Klub simeinoho dozvillia, 2016. 496 s.
62. Pogodin M. Issledovaniya, zamechaniya i lektsii o russkoy istorii [Research, remarks and lectures on Russian history] (in Russian). Moscow: V tipogr. L. Stepanovoy, 1856. T. 7. 492 s.
63. Polnoe sobranie russkikh letopisey (PSRL) [The complete collection of Russian chronicles (PSRL)] (in Russian). Moscow; Leningrad: In-t istorii AN SSSR, 1949. T. 25: Moskovskiy letopisnyy svod kontsa XV v. [Moscow annalistic vault of the late XV century] (in Russian). 464 s.
64. Polonska-Vasylenko N. D. Istoriiia Ukrainy: u 2 t. 3-tie vyd. [History of Ukraine: in 2 vols. 3-rd ed.] (in Ukrainian). Kyiv: Lybid, 1995. T. 1. 588 s.
65. Rechkalov A. P. Kto ty, Rus': pervye vremena i pervykh knyazey vspominaya ... 2-e izd. [Who are you, Rus': the first times and the first princes remembering ... 2-nd ed.] (in Russian). Kiev: Kniga, 2008. 304 s.
66. Rechkalov A. P. Rus': put k Ukraine. Ukrainskie zemli v sostave Polshi i Litvy [Rus': the path to Ukraine. Ukrainian Lands as part of Poland and Lithuania] (in Russian). Kiev: Kniga, 2014. Kn. 1. 568 s.
67. Rychka V. M. Tserkva v sotsialno-politychnii strukturi Kyivskoi Rusi: istoryko-relihiieznaveche doslidzhennia: dys. ... d-ra ist. nauk: 09.00.11 / In-t filosofii NAN Ukrainy [Church in the socio-political structure of Kievan Rus': historical-religious study: Diss. ... Dr. hist. sciences: 09.00.11 / Institute of Philosophy of NAS of Ukraine] (in Ukrainian). Kyiv, 1997. 378 s.
68. Svetlov A. Ye. Viiskova orhanizatsiia ta voienne mystetstvo polovtsiv XI–XIII st.: dys. ... kand. ist. nauk: 20.02.22 / Nauk.-dosl. tsentr humanitarnykh problem ZSU Tsentralnoho NDI ZSU [Military organization and martial arts of the Polovtsians of the XI–XIII centuries: Diss. ... Cand. hist. sciences: 20.02.22 / Research Assist. Center for humanitarian problems of the ZSU of the Central Research Institute of the ZSU]. Kyiv, 2004. 315 s.
69. Solovev S. M. Istoriiia Rossii s drevneyshikh vremen. *Sochineniya*: v 18 kn. [The history of Russia since ancient times. *Works*: in 18 kn.] (in Russian). Moscow: Mysl, 1988. Kn. 2. T. 3–4. 765 s.
70. Stavyskyi V. Kniaz Danylo Romanovych na kyivskomu stoli [The Prince Danylo Romanovich at the Kyiv thrones] (in Ukrainian). *Galytsko-Volynska derzhava: peredumovy vynyknennia, istoriia, kultura, tradytsii*: materialy Mizhnarodnoi nauk. konf. (m. Galych, 19–21 serpnia 1993 r.). Lviv, 1993. S. 99–100.
71. Stasiv M. Korona Danyla i tatory [Crown of Danylo and the Tatars] (in Ukrainian). *Analecta ordinis S. Basilii Magni*. Romae, 1954. Vol. 2(8). Fasc. 1–2. P. 137–153.

72. Sulyak S. Syn samoderzhtsa vseya Rusi [Son of the autocrat of all Rus'] (in Russian). *Rusin*. 2005. № 2. S. 11–44.
73. Tolochko A. P. Knyaz v Drevney Rusi: vlast, sobstvennost, ideologiya [The Prince in Ancient Rus': power, property, ideology] (in Russian). Kiev: Nauk. dumka, 1992. 224 s.
74. Tolochko P. P. Kiev i Kievskaya zemlya v period feodalnoy razdroblennosti XII–XIII vv. [Kiev and Kiev Land during the feudal fragmentation of the XII–XIII centuries] (in Russian). Kiev: Nauk. dumka, 1980. 224 s.
75. Tolochko P. P. Vid Rusi do Ukrainy: Vybrani naukovy-populiarni, krytychni ta publitsystychni pratsi [From Rus' to Ukraine: selected popular science, critical and nonfiction works] (in Ukrainian). Kyiv: Abrys, 1997. 400 s.
76. Tomashivskiy S. Ukrainska istoriia. T. 1: Starynni i seredni viky. Kn. 3–4 [Ukrainian History. Volume 1: Old and Middle Ages. Book. 3–4] (in Ukrainian). *Velykyi nespokii: druha polovyna XII–XIII st. / uporiadk. i peredm. V. M. Rychky*. 2-he vyd. Kyiv: Ukraina, 1993. S. 301–347.
77. Fennel Dzh. Krizis srednevekovoy Rusi. 1200–1304 / per. s angl. V. V. Golubchikova [The crisis of medieval Rus'. 1200–1304 / transl. from English V.V. Golubchikov] (in Russian). Moscow: Progress, 1989. 291 s.
78. Hardi Đ. Naslednici Kijeva između kraljevske krune i tatarskog jarma: studija o državno-pravnom položaju Galičke i Galičko-Volinske kneževine do 1264. godine: monografije [The successors of Kiev between the crown and the Tartar yoke: a study on state-legal position Galician and Galician-Volyn principality to the year 1264: a monograph] (in Serbian). Novi Sad: MBM plas, 2002. 239 s.
79. Chaban A. Yu. Serednie Podniprovia v istorii Ukrainy z naidavnishykh chasiv do XVII st.: heopolitychnyi aspekt: dys. ... d-ra ist. nauk: 07.00.01 / In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy [Middle Dnieper region in the history of Ukraine from ancient times to the 17th century: geopolitical aspect: Diss. ... Dr. hist. sciences: 07.00.01 / Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine] (in Ukrainian). Kyiv, 1996. 424 s.
80. Chornovus V. Pro skhidni kordony Galytskoho kniazivstva u XII–XIII st. [On the Eastern borders of the Galich Principality in the XII–XIII centuries] (in Ukrainian). *Galytsko-Volynska derzhava: peredumovy vynyknennia, istoriia, kultura, tradytsii: materialy Mizhnarodnoi nauk. konf. (m. Galych, 19–21 serpnia 1993 r.)*. Lviv, 1993. S. 35–36.
81. Chubatyi M. Istoriia khrystianstva na Rusy-Ukraini [History of Christianity in Rus'-Ukraine] (in Ukrainian). Rome; New York: Ukr. Katolytskyi un-t, 1965. T. 1: Do roku 1353. 816 s.
82. Chuhui T. O. Koronatsiia Danyla Romanovycha: dyskusiini pytannia istoriohrafii [Coronation of Danylo Romanovich: discussion questions of historiography] (in Ukrainian). V. N. Karazin Kharkiv National University Bulletin. Series History of Ukraine. Ukrainian Studies: Historical and Philosophical Sciences. Kharkiv, 2017. Issue 25. S. 6–17.
83. Chukaeva V. A. Russkie knyazhestva i Zolotaya Orda: 1243–1350 [Rus' Principalities and the Golden Horde: 1243–1350] (in Russian). Dnepropetrovsk: Nauka i obrazovanie, 1998. 176 s.
84. Shelomentsev-Terskyi S. V. Viiskova infrastruktura Volynskoho kniazivstva u XI–XIV st.: dys. ... d-ra ist. nauk: 20.02.22 / Nats. un-t «Lvivska politekhnika» [Military infrastructure of the Volyn principality in the XI–XIV centuries: Diss. ... Dr. hist. sciences: 20.02.22 / Nat. Lviv Polytechnic University] (in Ukrainian). Lviv, 2011. 549 s.
85. Shchhaveleva N. I. K istorii vtorogo nashestviya mongolo-tatar na Polshu [On the history of the second invasion of the Mongol-Tatars on Poland] (in Russian). *Vostochnaya Yevropa v drevnosti i srednevekovye: sb. st. / otv. red. L. V. Cherepnin*. Moscow: Nauka, 1978. S. 307–314.
86. Iakovenko N. Narys istorii serednovichnoi ta rannomodernoï Ukrainy. 2-he vyd., pereroblene ta rozshyrene [Essay on the history of medieval and early modern Ukraine. 2-nd ed., revised and expanded] (in Ukrainian). Kyiv: Krytyka, 2005. 584 s.
87. Iatseniuk G. Vid piddanstva do viiny: vzaiemyny kniazia Danyla Romanovycha z zolotoordynskymy khanamy u 1246–1260 rr. [From Nationality to War: relations between Prince Danylo Romanovich and the Golden Horde Khans in 1246–1260] (in Ukrainian). *Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej*. Lublin, 2014. Rok 12. Zesz. 6. S. 63–78.

УДК 343.9:[343.37+343.55](477)''1945/1946''

DOI: 10.26565/2227-6505-2019-29-02

**БОРОТЬБА ПРОТИ БАНДИТИЗМУ В УКРАЇНІ
В ПЕРШІ ПОВОЄННІ РОКИ (1945-1946 рр.)**

В. А. Греченко

Харківський національний університет внутрішніх справ
grechenko18@gmail.com, <http://orcid.org/0000-0002-6046-0178>

У 1945 -1946 рр. відмічалось значне зростання злочинності в республіці. На це вплинув комплекс причин політичного, соціального, організаційного, економічного та психологічного характеру. Автор встановив, що чинниками, які спричинили цей кримінальний феномен, були: повоєнна розруха, величезний дефіцит товарів першої необхідності, наявність значної кількості зброї, що знаходилася у населення (як наслідок бойових дій), голод, що розпочався у 1946 р., неукомплектованість органів міліції, недостатній професіоналізм її співробітників, масова міграція населення (демобілізація мільйонів військовослужбовців, повернення значної кількості людей з евакуації, полону, концтаборів), психологічні наслідки війни, що сформували у певної частини населення звичку до насильства. Не сприяла покращенню роботи міліції також помилкова кримінально-правова доктрина, що панувала в юриспруденції доби сталінського тоталітарного режиму, про те, що злочинність – це пережиток минулого, не притаманний соціалізму і тому її зростання – лише недолік в роботі міліції. У статті наводиться значна кількість фактів, які свідчать про складність криміногенної ситуації у досліджуваній період і часті прояви бандитизму у різних регіонах республіки. Розкрито особливості нормативно-правового забезпечення діяльності органів правопорядку, виявлено характер змін в організації і кадровому складі міліції УРСР в 1945-1946 рр. Проаналізовано основні напрями і особливості практичної діяльності органів внутрішніх справ у боротьбі зі злочинністю, показано підсумки протидії міліції бандитизму у вказаний період. Автор відзначає, що боротьбі зі злочинністю в даний період приділялася досить значна увага, діяльність міліції поступово покращувалася, але в цілому результати цієї роботи істотно вплинули на зменшення проявів бандитизму децю пізніше.

Ключові слова: Україна, 1945-1946 роки, протидія бандитизму, НКВС-МВС, міліція.

В 1945 -1946 гг. отмечался значительный рост преступности в республике. На это повлиял комплекс причин политического, социального, организационного, экономического и психологического характера. Автор установил, что факторами, которые стали причинами этого криминального феномена, были: послевоенная разруха, огромный дефицит товаров первой необходимости, наличие значительного количества оружия, которое находилось у населения (как следствие боевых действий), голод, начавшийся в 1946 г., неукомплектованность органов милиции, недостаточный профессионализм ее сотрудников, массовая миграция населения (демобилизация миллионов военнослужащих, возвращения значительного количества людей из эвакуации, плена, концлагерей), психологические последствия войны, которые сформировали у определенной части населения привычку к насилию. Не способствовала улучшению работы милиции также ошибочная криминально-правовая доктрина, которая господствовала в юриспруденции периода сталинского тоталитарного режима, состоявшая в том, что преступность - это пережиток прошлого, не присущий социализму, и потому ее рост - лишь недостаток в работе милиции. В статье приводится значительное количество фактов, которые свидетельствуют о сложности криминальной ситуации в исследуемый период и частые проявления бандитизма в разных регионах республики. Раскрыты особенности нормативно-правового обеспечения деятельности органов правопорядка, выявлен характер изменений в

организации и кадровом составе милиции УССР в 1945-1946 гг. Проанализированы основные направления и особенности практической деятельности органов внутренних дел в борьбе с преступностью, показаны итоги противодействия милиции бандитизму в указанный период. Автор отмечает, что борьбе с преступностью в данный период уделялось достаточно значительное внимание, деятельность милиции постепенно улучшалась, но в целом результаты этой работы существенно повлияли на уменьшение проявлений бандитизма несколько позже.

Ключевые слова: Украина, 1945-1946 годы, противодействие бандитизму, НКВД-МВД, милиция.

In 1945-1946 the considerable increase of criminality was marked in a republic. The complex of reasons of political, social, organizational, economic and psychological character influenced on it. An author set that factors, that entailed this criminal phenomenon, were, : post-war devastation, enormous scarcity of goods of daily necessity, presence of far of weapon, that was in a population (as a result of battle actions), hunger that began in 1946, full unstrength of organs of militia, insufficient professionalism of her employees, mass migration of population, is demobilization of millions of servicemen, return of far of people from evacuation, captivity, concentration camps, psychological consequences of war, that formed at certain part of population habit to violence. Did not assist the improvement of work of militia also an erroneous criminal law doctrine, that dominated in jurisprudence of time of the Stalin totalitarian mode that criminality is vestige of the past, not inherent socialism and that is why her increase, - only a defect in-process militia. To the article the far of facts that testify to complication of criminogenic situation in an investigated period and frequent displays of gangsterism in the different regions of republic is driven. The features of the normatively-legal providing of activity of organs of law and order are exposed ; character of changes is educed in organization and skilled composition of militia of Ukrainian SSR in 1945-1946. Basic directions and features of practical activity of organs of internal affairs are analysed in a fight against criminality, the results of counteraction to the militia of gangsterism are shown in an indicated period. An author marks that to the fight against criminality considerable enough attention was spared in this period, activity of militia got better gradually, but on the whole this job performances substantially influenced on reduction of displays to gangsterism some later.

Keywords: Ukraine, 1945-1946, counteraction to gangsterism, NKVS-MVS, militia.

Шлях до покращення роботи поліції має кілька основних напрямів і один з них - це осмислення досвіду минулого, особливо тих років, які були чимось подібними до сьогоднішньої ситуації. Зараз Україна знаходиться у стані гібридної війни, і криміногенна ситуація в країні має певні аналогії з повоєнним періодом, зокрема 1945-1946 рр. Тут і наявність значної кількості зброї на руках у населення, і зміни у соціальній психології, пов'язані з бойовими діями, і труднощі соціально-економічного становища та інше. У цих аспектах ми вбачаємо актуальність обраної теми.

Деякі аспекти цієї теми досліджувалися у дисертації М. М., Лагоші [1], у книзі американського дослідника Джефрі Бурдса [2], статті В.Г. Телійчука [3], науково-популярному нарисі з історії Харківської міліції С.Г. Курила [4]. Проте усі ці роботи присвячені більш тривалому періоду (в основному, 1946-1953 рр.) і обраному нами часовому відрізку приділяється недостатня увага. Тому дану проблему можна вважати такою, що потребує подальшого дослідження.

Автор поставив собі за мету: дати оцінку стану злочинності в Українській РСР в 1945-1946 рр., проаналізувати особливості нормативно-правового забезпечення діяльності органів правопорядку:

- виявити характер змін в організації і кадровому складі міліції УРСР в 1945-1946 рр.;
- проаналізувати основні напрями і особливості практичної діяльності органів внутрішніх справ у боротьбі із злочинністю;
- показати результати протидії міліції бандитизму у вказаний період.

Наукова новизна дослідження визначається вибором теми, що не отримала достатнього висвітлення в історіографії, і полягає в комплексному вивченні діяльності міліції УРСР щодо боротьби з бандитизмом в 1945-1946 рр. Доповнено матеріали щодо стану злочинності у вказані роки, підсумки протидії злочинності, розкрито заходи республіканського та місцевого керівництва у напрямі посилення роботи органів міліції.

Статистика злочинності в СРСР показує, що в повоєнний період органи внутрішніх справ зіткнулися з проблемою стрімкого зростання злочинності - 30% соціального бандитизму в Радянському Союзі припадало на Українську РСР [2, с.16]. Підсумовуючи думки істориків, слід відзначити, що зростання бандитських проявів у 1945-1946 рр. було викликане цілим комплексом як соціально-економічних наслідків радянсько-німецької війни, так і внутрішньою політикою влади усіх рівнів щодо їх вирішення. Ослаблене колективізацією і війною сільське господарство країни ледве годувало населення, а посуха, неврожай та вивіз хліба з республіки призвели до голоду в 1946-1947 рр., який в УРСР забрав життя у понад 1 млн осіб [5, с.87].

Відразу після війни гостра нестача товарів повсякденного споживання стимулювала зростання спекуляції і «чорного ринку», які були поживним середовищем для діяльності злочинних елементів і зростання розбоїв, грабежів і крадіжок [6, с.35]. У цей період не завжди належна увага приділялася проблемам молоді, її матеріальному становищу та освітньому рівню і це призводило до того, що певна її частина ставала на злочинний шлях. Слід підкреслити, що діяльність партійно-радянської влади у справі організації боротьби з кримінальним бандитизмом йшла в руслі загальнодержавної кримінально-правової політики сталінського тоталітарного режиму, який відносив злочинність до пережитків капіталізму, вважав наслідком впливу чужих соціалістичному ладу ідей і недоліками в політико-масовій роботі серед населення. В результаті влада намагалася не помічати соціально-економічних причин злочинності, не зважала на думки і оцінки населення з цієї проблеми і спрямовувала усю потужність репресивних органів лише на ліквідацію банд, а не на усунення причин, що їх породжували. Про це свідчить той факт, що в жодному з компартійно-радянських рішень того часу немає жодного слова про важкі умови життя населення як про причину зростання злочинності [7].

У вказані роки оперативна ситуація погіршувалася ще й тим, що в цей час відбувалася масова міграція населення: люди поверталися з евакуації, полону, концтаборів, після насильницького вивезення в Німеччину на примусові роботи, демобілізувалися, репатріювалися. Ще одна з причин зростання злочинності – недоліки в роботі самої міліції, яка недостатньо займалася проведенням необхідних профілактичних заходів.

У 1945 р. лише у Харківській області було здійснено 67 озброєних бандитських пограбувань складів, магазинів і місцевого населення [8, с.74]. 1946 р. дав ще гірші показники у статистиці злочинності порівняно з 1945 р.: число грабежів у республіці зросло на 120%, вбивств на 117%, пограбувань з вбивствами на 130%. Усього в цьому році в Україні було зареєстровано 66876 злочинів [1, с.14].

Пік злочинів припав на 1946 рік, упродовж якого було виявлено більше 36 тисяч озброєних пограбувань і понад 12 тисяч випадків соціального бандитизму. Про гостроту проблеми боротьби з післявоєнною злочинністю свідчить секретне зведення перлюстрованих листів в Дрогобицькій області за період з 1 по 19 вересня 1946 р., направлене з МДБ генерал-лейтенантом О.І. Вороніним секретарю Дрогобицького обкому КП(б)У 3 жовтня 1946 р. У зведенні повідомлялося про 98 випадків бандитських нападів, відомості про яких отримані з 21 325 листів, переглянутих цензурою [12, арк.119-121].

Ось витяги лише з деяких з них, які наводить у своїй книзі Джефрі Бурдс: «Зараз дуже небезпечно в наших краях. Грабежі і вбивства законотрусливих людей на вулицях і в їх будинках. Вночі 25 березня убили Олексія Копицю. Три особи зі зброєю прийшли до нього і усе забрали. Стягнули навіть черевики з ніг. Вони убили прохожого на дорозі, а усього убили вже чотири людини» (6 квітня 1946 р., Д. Порхун – Кам'янець-Подільська область – М. Порхуну).

«Життя в нашій стороні воістину погане. Багато бандитів і вони увесь час грабують села. Вони вже пограбували п'ять сімей, а у Петра Стецюка убили дружину і дочку і усе вкрали в хаті». (3 квітня 1946 р., Д. Сабадаш – Кам'янець-Подільська область – В. Сабадашу) [2, с. 23-24].

Характерною особливістю злочинної діяльності бандгруп була значна кількість озброєних нальотів на різні об'єкти. Наприклад, група у складі 12 осіб у м. Дніпропетровську упродовж жовтня – листопада 1946 р. вчинила 12 озброєних пограбувань. А інша група у складі 10 осіб вчинила 8 озброєних пограбувань протягом 4 –х місяців [3, с.19-20].

У Ротмістрівському районі Київської області (нині Смілянський район Черкаської обл.) тривалий час безкарно оперувала бандитська група з 8 осіб, головним чином з молоді 1927-1930 року народження, що складалася з місцевого населення, яка в цьому і сусідніх районах здійснювала грабежі, підпали, вбивства; мали місце факти руйнування залізничної колії та ін. У Києво-Святошинському, Фастівському, Жашківському, Білоцерківському, Ржищевському та інших районах мали місце факти замаху на керівних працівників сільрад і колгоспів. У Васильківському, Гребінківському, Білоцерківському, Броварському, Бориспільському, Смілянському і Городищенському районах була низка випадків бандитизму, пов'язаних з грабежами і вбивствами місцевого населення [9, с. 308-309].

В Рівненській області 22 грудня 1945 р. в с. Мала Омальяна Ровенського району група невідомих в кількості 5 осіб у формі військовослужбовців, озброєна автоматами, вбила гр. Онопрійчука, пограбувала його майно і зникла на автомашині [10, с. 309-310]. І таких прикладів можна наводити величезну кількість.

До цього слід додати ще й недостатній відсоток розкриття злочинів. Кримінальна статистика свідчить, що в другому півріччі 1946 р. було розкрито 76,2% злочинів, а в першому півріччі 1947 р. – лише 58% за розбійними нападами й пограбуваннями без убивств [3, с. 19-20].

На це впливав ще й такий чинник, як недостатня укомплектованість органів міліції. До початку 1945 року в органах НКВС Української РСР налічувалося 57834 осіб або 71 % до штатного розпису. Серед національностей, яких всього у складі міліції республіки нараховувалося 50, українці складали 55 %, росіяни 35 %, євреї 4 %, білоруси 2 %, інші 2,6 % [13, арк.12].

Характерною особливістю стану міліції у цей час була велика плінність кадрів. У 1946 р. з органів міліції звільнили 32,8% від усього особового складу. На це, в першу чергу, вплинув такий фактор: комплектування органів у перші післявоєнні роки здійснювалося у зв'язку з нагальними проблемами дуже швидкими темпами, без достатньої перевірки кандидатів на службу. Вагомим чинником стали і чистки «політично неблагонадійних» співробітників міліції. За їх результатами лише працівників з офіцерськими і спеціальними званнями начальницького складу міліції було звільнено 13,4 % від кількості всіх звільнених і 32,6% від числа тих, що закінчили спеціальні навчальні заклади МВС [1, с. 13].

Основним джерелом поповнення лав міліції були мобілізація за рознарядкою партійних і радянських органів робітників і службовців підприємств та організацій (в 1946 році вони склали 70% від усіх зарахованих до органів МВС), демобілізовані військовослужбовці (в 1946 році - 20%) [1, с. 12].

12 травня 1945 р. – через 3 дні після перемоги у радянсько-німецькій війні – ЦК КП (б) У прийняло рішення «Про підбір комуністів і комсомольців для роботи в органах НКВС». На виконання цього рішення бюро Кіровоградського обкому КП (б)У у своїй постанові від 28 травня 1945 року зобов'язало райкоми КП(б)У відібрати і направити з числа комуністів і комсомольців на роботу в органи НКВС 35 осіб (згідно з рознарядкою ЦК КП(б)У) [11, с. 297].

У постанові РНК УРСР та ЦК КП(б)У «Про заходи посилення боротьби з кримінальною злочинністю, зміцнення охорони громадського порядку та органів міліції», ухваленій у січні 1946 року, наголошувалося на головних завданнях діяльності міліції: «попередження і недопущення кримінальних проявів та крадіжок соціалістичної власності;

вчасне розкриття скоєних злочинів, відшкодування збитків, завданих злочинцями постраждалим, шляхом забезпечення розшуку їхнього майна». Підкреслювалася необхідність істотної активізації роботи міліції щодо розкриття цих видів злочинів, вилучення зброї, що незаконно знаходилася в населення [14, арк. 359-376].

На виконання цієї постанови у тому ж січні 1946 р. в Харкові були проведені партійний і комсомольський міські активи з порядком денним «Про заходи щодо посилення боротьби зі злочинністю і хуліганством», які ухвалили рішення надати допомогу органам міліції, активніше залучати громадськість до охорони правопорядку, зміцнювати лави міліції. Керівні працівники управління міліції виступали на заводах імені Малишева, ХТЗ, ХЕМЗ, «Серп і молот», імені Шевченка, велозаводі та інших підприємствах зі звітами про роботу зі зміцнення громадського порядку, на конкретних прикладах показували значення спільної участі міліції та громадськості у боротьбі з правопорушниками. Трудові колективи спрямували в бригади сприяння міліції та групи охорони громадського порядку сотні людей [4, с. 115]. У результаті цих всіх заходів уже наприкінці 1946 р. міліція була укомплектована співробітниками на 92,4% [3, с. 21].

Питання про посилення боротьби зі злочинністю періодично розглядали керівні органи областей. Так 10 листопада 1946 р. бюро Київського обкому КП(б)У розглянуло питання про посилення боротьби з кримінальною злочинністю і проявами бандитизму у районах Київської області. У постанові відзначалося, що у практиці роботи органів УМВС і УМДБ мають місце неузгодженість дій, випадки міжвідомчої недовомовленості, що шкідливо позначається на оперативності і своєчасній ліквідації кримінальних елементів; оперативний склад органів МВС, МДБ і особливо міліції у ряді районів укомплектований особами, що не відповідають призначенню, очищення від непридатних працівників і зміцнення оперативного складу районних відділів МДБ, МВС і міліції проходить дуже повільно; каральна політика народних і обласного судів, а також прокуратури недостатньо жорстка і рішуча, є ряд випадків, коли за розбій, грабїж і бандитизм виносяться іноді м'які вироки. Приписувалося усі слідчі справи про бандитизм і грабежі закінчувати в найкоротші терміни і негайно передавати їх в судові органи; переглянути склад оперативних працівників, звільнивши від роботи непридатних і таких, що скомпрометували себе [9, с. 308-309].

Подібну постанову прийняло й бюро Рівненського обкому КП(б)У 29 грудня 1946 р. У ній відзначалася незадовільна робота органів міліції по боротьбі зі злочинністю та організації охорони громадського порядку в області і м. Рівне. Бюро зобов'язало начальника УНКВС області В. М. Трубнікова в місячний термін укомплектувати штати міліції м. Рівне, особливо рядовими міліціонерами, забезпечити відділ карного розшуку УМ НКВС автомашиною. Начальника облзв'язку зобов'язали забезпечити міліційні пости телефонним зв'язком в дводекадний термін після встановлення постів за схемою [10, с. 309-310].

Дуже суттєву роль в боротьбі зі злочинністю відігравали дільничні уповноважені міліції. У 1946 р. дільничними уповноваженими було розслідувано 6298 справ, а в 1947 р. їх кількість становила вже 8455 [1, с.15]. У Харківській області в 1945 р. вони попередили 139 і розкрили 371 злочин, виявили сотні осіб, що незаконно зберігали зброю, виготовляли самогон та інших правопорушників. У цей період для протидії злочинності більша увага стала приділятися більш раціональній дислокації постів міліції. Їх збільшили за рахунок скорочення внутрішніх нарядів, переходу добових постів на двозмінні та однозмінні. Якщо у 1945 р. у Харкові було 80 зовнішніх постів, то у 1946 р. їх число збільшилося до 137. Активну участь в патрулюванні вулиць міста брав весь офіцерський склад обласного управління та міських відділень міліції. У результаті лише в 1945 р. в області були ліквідовані 148 грабїжницьких, 286 злодійських угруповань і 10 груп злісних хуліганів [4, с. 117].

У 1946 р. для підвищення ролі громадськості в протидії злочинності при міських, районних відділах міліції, лінійних відділеннях і лінійних пунктах міліції залізничного та водного транспорту були знову створені бригади сприяння міліції (БСМ). Загальне керівництво за їх діяльністю покладалося на органи міліції, чисельність цих бригад у

досліджуваний період постійно зростала [3, с. 21]. Результати досить швидко далися взнаки. Вже у 1946 р. за участю БСМ було розкрито 20% (від усіх скоєних) злочинів, попереджено 17,8% від загальної кількості і затримано 18% (від усіх затриманих) злочинців [1, с. 15-16].

За зразкове виконання службових обов'язків з охорони правопорядку у 1945 р. по Харківській області 28 співробітників були нагороджені орденами і медалями, у 1946 р. 22 працівники були відзначені знаком «Почесний працівник НКВС», 142 – цінними подарунками [4, с.121].

Всього по НКВС УРСР у 1946 р. за виконання спеціального завдання уряду, ліквідацію бандитизму і злочинності 580 осіб були нагороджені урядовими нагородами – орденами и медалями [13, арк. 25].

У боротьбі з озброєними злочинцями у перші повоєнні роки міліція Харківщини понесла істотні втрати: загинули працівники міліції І. Д. Швецький, О. І. Пивоваров, Н. П. Копков, І. Ф. Матус, А. І. Солодилов, В. П. Гітлан, Н. Я. Калашников, А. С. Кулініч, К. П. Черпаха, Н. З. Рисований, Н. Н. Лола, Ф. М. Батраков, Д. У. Пересада та інші [4, с. 123].

Отже, у перші післявоєнні роки (1945-1946) спостерігалось значне зростання бандитизму, що пояснювалося комплексом політичних, соціально-економічних та психологічних причин, серед яких слід виділити розруху, голод, страшний дефіцит товарів широкого вжитку, наявність значної кількості зброї на руках у населення, звичку до насильства, що виникла у частини осіб у роки війни, недостатню роботу міліції та ін. Разом з тим, слід відзначити, що боротьбі зі злочинністю в даний період приділялася досить значна увага, поступово укомплектовувались лави міліції, краще організовувалася її робота, що пізніше дало свої результати.

Література

1. Лагоша М. М. Міліція України в 1945-1953 рр.: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Донецьк, 2000. 24 с.
2. Бурдс, Джефри Советская агентура. Очерки истории СССР в послевоенные годы (1944-1948). Москва – Нью-Йорк: «Современная История», 2006.296 с.
3. Телійчук В.Г. Боротьба з бандитизмом та розбійними нападами в Україні в післявоєнні (1946–1953) роки. *Держава та регіони. Серія: Право*. 2014. № 1 (43). С.18-23.
4. Курило С.Г. Жити своєю не щадя: Из истории милиции Харьковщины. Х.: Прапор, 1987.295 с.
5. Веселова О.М. Голод 1946-47. *Енциклопедія сучасної України*. Т.6. Го-Гю. Київ: ІЕД НАН України, 2006. С.87.
6. Греченко В.А., Ярмиш О.Н. Організація і діяльність міліції Української РСР в 1951 р. *Наука і правоохорона*. 2019. №2(44). С.33-44.
7. Самарин В.А. Борьба с бандитизмом в Ленинграде во второй половине 40-х годов: Исторический аспект: дис... канд. ист. наук..07.00.02.СПб,2001.232с. URL.: <https://www.dissercat.com/content/borba-s-banditizmom-v-leningrade-vo-vtoroi-polovine-40-kh-godov-istoricheskii-aspekt>. (дата звернення: 03.10.2019).
8. Михайлюк Н.Т. Рожденная революцией: очерк истории милиции Харьковщины (1917-1982 гг.): рукопись.164 с.
9. Постанова бюро обкому КП(б)У про посилення боротьби з кримінальною злочинністю і проявами бандитизму у районах Київської області 10 листопада 1946 Михайленко П.П., Кондратьев Я.Ю. *Історія міліції України* у документах і матеріалах : у 3 т. Київ : Генеза, 1997. Т. 3: 1946-1990. С. 308-309.
10. Постанова бюро обкому КП(б)У про посилення боротьби з кримінальною злочинністю та хуліганством у м. Рівне та Рівненській області 29 грудня 1946 р. Михайленко П.П., Кондратьев Я.Ю. *Історія міліції України*. Т. 3 . С. 309-310.

11. Інформація секретаря Кіровоградського обкому КП(б)У по кадрах про направлення 30 комуністів і комсомольців для роботи в органах міліції 5 липня 1945 р. *Історія міліції України у документах і матеріалах у 3 т.* / П. П. Михайленко, Я. Ю. Кондратьєв. К. : Генеза, 1999 . Т. 2 : 1926 - 1945. 407 с.
12. Державний архів Львівської області. (ДАЛО). Ф. 5001. Оп. 7. Спр. 279. Арк 119-121зв.
13. Галузевий державний архів Міністерства внутрішніх справ України (ГДА МВС України). Ф.15. Оп.1. Спр.55. Арк.1-40.
14. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України). Ф. 1. Оп. 23. Спр. 4951. Арк. 359- 376.

References

1. Lahosha M. M. *Militsiya Ukrayiny v 1945-1953 rr.* [Militia of Ukraine in 1945-1953] (in Ukrainian): avtoreferat dys... kand.. ist. nauk. 07.00.01. Donetsk, 2000. 24s..
2. Burds, Dzhefri Sovetskaya agentura. *Ocherki istorii SSSR v poslevoynnyye gody (1944-1948)* [Soviet agents. Essays on the history of the USSR in the postwar years (1944-1948)] (in Russian.). Moskva – N'yu-York: «Sovremennaya Istoriya», 2006.296 s.
3. Teliyuchuk V.H. *Borot'ba z bandytyzmozom ta rozbiynymy napadamy v Ukrayini v pislyavoyenni (1946–1953) roky.* [Struggle against banditry and robe attacks in Ukraine in the history of rock (1946-1953)] (in Ukrainian). *Derzhava ta rehiony. Seriya: Pravo.* 2014. № 1 (43).S.18-23.
4. Kurilo S.G.*Zhizni svoey ne shchadya: Iz istorii militsii Khar'kovshchiny.* [Life is not sparing: From the history of the police of Kharkov.] (in Russian). КН.: Prapor, 1987.295 s.
5. Veselova O.M. *Holod 1946-47.* [The Famine of 1946-47] (in Ukrainian). *Entsyklopediya suchasnoyi Ukrayiny.*Т.6.Но-Нyu.Кyyiv: IED NAN Ukrayiny, 2006. S.87.
6. Grechenko V.A., Yarmysh O.N. *Orhanizatsiya i diyal'nist' militsiyi Ukrayins'koyi RSR v 1951 r.* [Organization and Activity of the Police of the Ukrainian SSR in 1951.] (in Ukrainian). *Nauka i pravookhorona.* 2019. №2 (44). S.33-44.
7. Samarin V.A. *Bor'ba s banditizmozom v Leningrade vo vtoroy polovine 40-kh godov: Istoricheskiy aspekt* [The fight against banditry in Leningrad in the second half of the 40s.] (in Russian)... dis. kand. ist.nauk.07.00.02. SPb., 2001. 232s.// URL.: <https://www.dissercat.com/content/borba-s-banditizmozom-v-leningrade-vo-vtoroi-polovine-40-kh-godov-istoricheskii-aspekt>.
8. Mikhaylyuk N.T. *Rozhdennaya revolyutsiyey: ocherk istorii militsii Khar'kovshchiny (1917-1982 gg.)*: [Born of the revolution: a sketch of the history of the police of the Kharkiv region (1917-1982)] (in Russian). rukopis'.164 s.
9. *Postanova byuro obkomu KP(b)U pro posylennya borot'by z kryminal'noyu zlochynnistyuu i proyavamy bandytyzmu u rayonakh Kyyivs'koyi oblasti 10 lystopada 1946*[Resolution of the Bureau of the Regional Committee of the Communist Party (b) Y on intensifying the fight against criminal crime and acts of banditry in the areas of the Kiev region on November]. (in Ukrainian). *Mykhaylenko P.P., Kondrat'ev YA.YU. Istoriya militsiyi Ukrayiny u dokumentakh i materialakh : u 3 t. Kyiv : Heneza, 1997. T. 3: 1946-1990. S. 308-309.*
10. *Postanova byuro obkomu KP(b)U pro posylennya borot'by z kryminal'noyu zlochynnistyuu ta khulihanstvom u m. Rivne ta Rivnens'kiy oblasti 29 hrudnya 1946 r.* [Resolution of the Bureau of the Regional Committee of the Communist Party (b) Y on intensifying the fight against criminal crime and hooliganism in Rivne and Rivne region on December 29, 1946] (in Ukrainian). *Mykhaylenko PP, Kondrat'ev YA.YU. Istoriya militsiyi Ukrayiny. T. 3 . S. 309-310.*
11. *Informatsiya sekretarya Kirovohrads'koho obkomu KP(b)U po kadrakh pro napravlennya 30 komunistiv i komsomol'tsiv dlya roboty v orhanakh militsiyi 5 lypnya 1945 r.* [Information of the secretary of the Kirovohrad regional committee of the Communist Party (b) In the personnel on the sending of 30 communists and Komsomol members to work in the police on July 5, 1945] (in Ukrainian). *Istoriya militsiyi Ukrayiny u dokumentakh i materialakh u 3 t. / P. P. Mykhaylenko, YA. YU. Kondrat'yev. K. : Heneza, 1999 . T. 2 : 1926 - 1945. 407 s.*

12. Derzhavnyy arkhiv L'vivs'koyi oblasti. (DALO). [State archive of Lviv region. (DALO)]. F. 5001. Op. 7. Spr. 279. Ark 119-121zv.
13. Haluzevyy derzhavnyy arkhiv Ministerstva vnutrishnikh sprav Ukrayiny (HDA MVS Ukrayiny). [Sectoral State Archives of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine (GDA of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine). F.15. Op.1. Spr.55. Ark.1-40. C.15. D.1. F. 55. L. 1-40].
14. Tsentral'nyy derzhavnyy arkhiv hromads'kykh ob"yednan' Ukrayiny (TSDAHO Ukrayiny). [Central State Archives of Public Associations of Ukraine (CDACO of Ukraine). C. 1.D. 23.F. 4951.L. 359- 376]. F. 1. Op. 23. Spr. 4951. Ark. 359- 376.

УДК 392.5(=163.2:477.74-89Бес)"19"(043.3)

DOI: 10.26565/2227-6505-2019-29-03

ШЛЮБ, ЙОГО ФОРМИ ТА ОСОБЛИВОСТІ ДОШЛЮБНОГО СПІЛКУВАННЯ БОЛГАР ОДЕЩИНИ В РАДЯНСЬКУ ДОБУ

О. І. Ганчев

Одеська національна академія зв'язку ім. О.С. Попова

Alexander_Ganchev@yahoo.com; <https://orcid.org/0000-0002-0201-2270>

У статті досліджується шлюб як форма соціальних відносин у болгарського населення Одещини в умовах переходу суспільних відносин від патріархальних до громадянських. Визначається роль економічного фактора у практиках укладання шлюбів протягом ХХ ст. Описується портрет «ідеального» шлюбного партнера/ки за вимогами традиційного болгарського суспільства та його зміни в умовах викликів сьогодення, окреслюються зміни, які відбулися протягом другої половини ХХ ст. у дошлюбному спілкуванні і ставленні болгарського населення до інституту шлюбу як такого. Автор робить висновок, що протягом ХХ ст. спостерігаються зміни в семантичному навантаженні самого інституту шлюбу. Якщо в патріархальній культурі болгарського села, до встановлення радянської влади, його розглядали перш за все з економічної позиції, то в другій половині ХХ ст. шлюб став сприйматися населенням більше як духовний союз. Стає більш вільним і дошлюбне спілкування молоді, що призводить до порушення основних заборон традиційної культури. Змінюються форми укладання шлюбу. Найбільш поширеною у другій половині ХХ ст. стає форма укладання шлюбу з комплексом весільної обрядовості, більшою мірою трансформованої, але зі збереженням основних обрядів, із державною реєстрацією шлюбу та з церковним вінчанням, відновленим уже після розпаду Радянського Союзу та становлення незалежної України.

Ключові слова: шлюб, форми шлюбу, дошлюбне спілкування, суспільні відносини, традиційна культура, патріархальність.

В данной статье рассматривается брак как форма социальных отношений у болгарского населения Одессины в условиях перехода общественных отношений от патриархальных к гражданским. Определяется роль экономического фактора в практиках заключения браков в течение ХХ в. Описывается портрет «идеального» брачного партнера по требованиям традиционного общества и его изменения в условиях вызовов современности, фиксируются трансформации, которые произошли во второй половине ХХ в. в добрачном общении и в отношении болгарского населения к институту брака в целом. Автор делает вывод, что в течение ХХ в. наблюдаются изменения в семантической нагрузке самого института брака. Если в патриархальной культуре болгарского села, до установления советской власти, его рассматривали в первую очередь с экономической позиции, то во второй половине ХХ в. брак стал восприниматься населением как духовный союз. Становится более свободным и добрачное общения молодежи, что приводит к нарушению основных запретов традиционной культуры. Меняются и формы заключения брака. Наиболее распространенной во второй половине ХХ в. остается форма заключения брака с комплексом свадебной обрядности, правда, значительно трансформированным. Однако при этом сохранены основные обрядовые действия, регистрация брака и церковное венчание, восстановленное уже после распада Советского Союза и становления независимой Украины.

Ключевые слова: брак, формы брака, добрачное общение, общественные отношения, традиционная культура, патриархальность.

In the following article marriage is discussed as a form of social relationships among the Bulgarians in Odessa region while public affairs transition from androcentric society to civil law relations. The role of economic aspect is defined in procedures of entering into marriage during XX century. The portrait of "ideal" partner is described according to traditional society's demands and also its changes are mentioned under the challenge of that time. Transformations in prenuptial communication in the second half of XX century are recorded together with the Bulgarians' attitude to the institution of marriage in general. The author makes a conclusion as for changes in the institution of marriage and its semantic issues. Although, before the Soviet regime marriage was seen as a stable economic position in androcentric culture of Bulgarian village, during the second half of XX century wedlock was being perceived as a spiritual union by the general public. Prenuptial communication was getting open for young people and it caused contraventions of main prohibited cultural traditions. Moreover, forms of marriage got changed, too. During the second half of XX century the main form to get married remained as a complex of wedding rituals widespread but transformed for that time. However, most wedding rituals kept their original forms such as church weddings, regenerated only after the Soviet Union's collapse while forming independent Ukraine, and marriage registration.

Key words: *marriage, forms of marriage, prenuptial communication, social relationships, traditional culture, patriarchalism.*

Історично форма укладення шлюбу та ставлення до нього змінювались. В язичницькі часи, після того, як шлюб виокремився в індивідуальне явище, його законодавче санкціонування відбувалося на обчинному зібранні зі згоди та з підтвердженням віча села. Стосунки між чоловіком та жінкою, та загалом у сім'ї, регулювалися звичаєвим правом. З прийняттям християнства це право було передане інститутіві церкви, відповідно вона стала органом контролю та регулювання відносин як між шлюбними партнерами, так і в сім'ї. У зв'язку з тим, що церква була не відділена від держави, християнська догматика шлюбних відносин юридично закріплювалася «Уставом князя Ярослава», за яким шлюб визначався як упередження спокуси та розпусти; основною метою шлюбу визначалося продовження роду; визнавався лише моногамний шлюб; церковне вінчання було єдиною умовою його правомірності та визнання. Внаслідок того, що звичай має практичну та соціально необхідну основу свого формування, то він зберігається і функціонує в суспільстві набагато довше, ніж будь-яка зовнішня норма чи то церковна, чи то державна. Тому звичаєві норми та форми укладення шлюбу, які функціонували ще в дохристиянській період, зберігалися протягом всього існування традиційного суспільства і навіть у ХХ ст., коли в державах радянського блоку, та Україні зокрема, розпочався процес будівництва «нового суспільства», яке не визнавало не лише звичаю, а навіть релігії. Незважаючи на поступове зникнення звичаєвих практик із різних сфер життєдіяльності суспільства, переважно через втрату своєї необхідності, традиційна родинна обрядовість, і весільна зокрема, та все, що з нею пов'язане, зберігалось найдовше, оскільки було орієнтоване на створення міцного шлюбу та сім'ї, що є актуальним здебільшого і в нинішньому суспільстві. Найбільш повільно даний процес проходив у закритих групах. Однією з них є болгари Одещини, одна з найбільших діаспор регіону, яка практично до середини 70-х років практикувала ендогамні шлюби та патріархальні норми життя, чому більшою мірою сприяла анклавність її розселення а регіоні. Окрім того, у зв'язку з тим, що територія Буджака була приєднана до УРСР у другій половині 40-х рр. ХХ ст., процес будівництва «радянського суспільства» тут розпочався на чверть століття пізніше, що також сприяло тривалому збереженню традиційних норм життя та звичаєвих повсякденних практик.

У нашій статті ставимо за мету дослідити трансформацію форм укладення шлюбу в болгар Одещини протягом ХХ ст., а також окреслити зміни, які відбулися в дошлюбному спілкуванні й ставленні болгарського населення до інституту шлюбу як такого. Методика дослідження – опитування із зазначеної проблеми, спостереження автора та якісне біографічне й проблемно-тематичне інтерв'ю.

Загалом традиційному болгарському суспільству відомі три основні форми укладення шлюбу [1, с.87] : 1) шлюб з повною весільною обрядовістю та церковним вінчанням; 2) шлюб з порушеною весільною обрядовістю – залишенням нареченою батьківської хати (*пристанала*); 3) шлюб з порушеною весільною обрядовістю – уводом нареченої (викрадення нареченої нареченим чи його друзями).

У першій половині ХХ ст., за словами респондентів, побутували всі три форми укладення шлюбу. Останню здебільшого можна розцінювати як протест проти норм життя патріархального суспільства, коли батьки були незгодні з вибором дітей шлюбних партнерів, як правило, внаслідок їхнього низького матеріального положення [6,с.61]. Такі ж шлюби практикували і в інших випадках, коли хлопець викрадав дівчину лише з власної примхи, без її попередньої згоди. Така практика була досить поширена серед молдавського населення Бессарабії. Так, за розповідями очевидців, вони були присутніми на весіллі, де дівчина лише з третього разу вийшла заміж, оскільки до цього її двічі викрадали з весілля. Як зазначає О. Афанасьєв-Чужбинський, «вона була неймовірної вроди [6, с.61] ».

Окрім того, дані форми шлюбу могли мати й іншу основу. Дуже часто такою практикою користувалися батьки внаслідок фінансових труднощів, пов'язаних з витратами на весілля. У такому випадку вони спочатку домовлялися між собою про нібито несподівану втечу дівчини до домівки нареченого чи про її ним викрадення, що за звичаєвим правом давало можливість не робити весілля або провести його символічно. Таким чином, витрати на весілля зменшувались або взагалі були відсутніми. Такі практики були характерними як для болгар метрополії, так і для інших східнослов'янських народів [4, с. 273; 5, с. 390; 10, с. 142; 9, с. 344-345]. Разом з тим, останні дві форми можна розглядати передусім як шлюб за коханням. Його можна було реалізувати лише за умови дотримання патріархальних традицій при збігу особистого вибору та соціально-економічних уподобань батьків щодо шлюбного партнера.

У ХХ ст. більшість шлюбів болгар мали патрилокальний характер (молоді переходять жити до хати батьків нареченого). Хоча в сучасних умовах молода пара намагається жити самостійно, але переважно все ж таки вони селяться з рідними – з батьками чи з дідусями та бабусями.

Традиційним для болгарської культури Одещини в цілому є і матрилокальний шлюб (молоді переходять жити до дому нареченої). Це пов'язано з необхідністю фізичної допомоги та підтримки батьків дівчини у похилому віці. У такому випадку парубок, що перейшов жити до будинку дружини, називається *приведен зет*. Дана назва не має ніякого негативного відтінку, вона просто констатує факт проживання чоловіка в хаті дружини з тестем та тещею.

Якщо патрилокальність була основною характеристикою шлюбних союзів, то матрилокальні шлюби були результатом дії певних обставин. Найбільш поширеною причиною матрилокальних шлюбів була відсутність синів у сім'ї або дівчина була єдиною донькою. За таких умов згода батьків парубка була необхідною, оскільки у зв'язку з цим його сім'я втрачала жіночі руки. Тому до категорії *приведен зет* як правило потрапляли парубки із багатодітних сімей з низьким матеріальним статусом.

При виборі шлюбної пари останнє слово залишалося за головою сім'ї [7, с. 126]. Під час сватання старости спочатку просили дозволу в батька, а потім вже запитували саму дівчину. Вибір шлюбного партнера проводився батьками за певними критеріями. Такими були соціальний статус сім'ї, його власні якості: працездатність, фізичне здоров'я та ін. [7, с. 126]. Також до уваги бралася кількість дітей у сім'ї потенційного шлюбного партнера, оскільки це впливало на економічний стан майбутньої родини та на її репутацію в селі. Не останню роль відігравали також і риси характеру молодят.

У другій половині ХХ ст. ситуація змінюється. Ліквідація приватної власності поряд з проведенням суцільної колективізації на селі формує низку зовсім нових вимог до потенційного шлюбного партнера. У першу чергу це було пов'язано з уведенням освіти, її престижності в очах людей, тому така характеристика як наявність вищої чи середньої спеціальної освіти стала вагомим ознакою під час вибору пари. Але водночас зберігалися і

деякі пережитки патріархальних норм життя: дівчина продовжувала просити в батьків дозволу на одруження, хоча й формально.

Наведемо цікавий приклад побутування традиції в с. Євгенівка Тарутинського району Одеської області. Особливо вплинув на розвиток шлюбу та дошлюбних відносин у селі географічний фактор. Сучасне село спочатку було поділене на чотири окремі селища, які, починаючи з 1908 року, були заселені вихідцями з двох болгарських колоній – Ярове (Гюльмен – Тарутинський район Одеської області) та Твардица (Республіка Молдова). Протягом ХХ ст. вони об'єдналися в окреме село. Відповідно це об'єднання спричинило два локальних варіанти традиційної болгарської культури (усі мешканці принесли з собою в Євгенівку (далі під даною назвою у статті розуміємо всі чотири села)), які з певними видозмінами зберігалися протягом усього ХХ ст.

До середини ХХ ст. в Євгенівці зберігалися дві самостійні ендогамні групи, які можна образно назвати гюльменською і твардичанською. Мова йшла про превалюючу кількість шлюбів, які уклалися в межах територіальних груп. Цікавим у даному випадку є той факт, що ці дві групи були носіями однієї культури, розмовляли спільною мовою, але ніколи не укладали шлюбів між собою. Можливо, однією з причин такого явища була відсутність частих соціальних контактів між її представниками. Це, на наш погляд, пов'язано з майже повною роз'єднаністю сільськогосподарської діяльності, локалізованим відзначанням громадських та сімейних свят, а також проведенням дозвілля (*седянки, хуро* тощо) у кожному селищі окремо. Усе це призводило до обмеження спілкування молоді цих груп між собою, але не було абсолютним явищем, оскільки змішані шлюби між групами все ж таки траплялися. Також були і міжетнічні шлюби. Шлюбними партнерами найчастіше ставали молдавани, які жили в Пересіанівці (одна з частин сучасної Євгенівки). Найбільш правильним поясненням такої ситуації є скоріше за все довготривалість сусідського проживання населення цих сіл. За 20-30 років їхні жителі так чи інакше знайомилися одне з одним, як з приводу господарської діяльності, так і з громадського життя (до 1944 року всі села належали до однієї Примарії, відвідували одну церкву та ін.). Навіть один такий шлюб був прецедентом для появи у подальшому таких самих, а також давав можливість познайомитися молоді різних груп між собою під час весілля або згодом на основі сімейних стосунків. Але незважаючи на це, все ж таки у першій половині ХХ ст. такі шлюби були поодинокими.

Важливе значення під час укладання шлюбу мав вік партнера. Для дівчат на середину ХХ ст. у середньому таким був вік 16-20 років, для парубків – 20-24. Вікова межа для хлопців безумовно визначалась службою в армії (до 1944 року – у румунській). Лише після повернення з армії вони вибирали собі дівчину та створювали сім'ю. У деяких випадках на шлюбний вік впливав і економічний стан сім'ї. Інколи весілля відкладали на декілька років через фінансову неспроможність його проведення.

У другій половині ХХ ст. спостерігається тенденція до зрівняння шлюбного віку. З одного боку, на це вплинуло законодавство, яким був встановлений мінімальний вік для шлюбу – 18 років, що, своєю чергою, зумовило збільшення середнього шлюбного віку у дівчат – 18-24 роки. З іншого боку, підвищенню шлюбного віку сприяла освіченість населення. Більшість спочатку намагалася отримати вищу освіту, а лише потім укласти шлюб, хоча повсякчас зустрічалися і зворотні випадки.

Протягом ХХ століття змінюється й «ідеальний» образ шлюбного партнера, як дівчини, так і хлопця. Основним заняттям місцевого населення в контексті слабо розвиненої торгівлі було сільське господарство. Останнє для свого функціонування вимагало багато фізичної праці, тому додаткові руки завжди були бажаними. Саме з цим фактором і пов'язувалися, як правило, критерії вибору майбутнього шлюбного партнера. Згідно з панівними на той час стереотипами, хлопець повинен був бути фізично та психічно здоровим, працьовитим, навченим усіх видів сільськогосподарських робіт (невипадково саме на це була орієнтована основна частина його соціалізації). Дівчина, окрім того, повинна була вміти робити всі хатні справи (готувати, пекти хліб, прибирати та ін.), а також володіти усім комплексом вмінь із

виготовлення одягу та інших елементів інтер'єру житла (килимків, килимів та ін.). Не останнє місце під час вибору відігравали й духовні якості: доброта, скромність, чуйність та зовнішня краса.

Головною умовою для укладання шлюбу була цнотливість дівчини. Невипадково на це спрямований цілий комплекс весільної обрядовості другого дня. Так, наприклад, болгарки вивішували простирadlo на даху хати для підтвердження цнотливості дівчини. А потім йшли до батьків її з червоною горілкою, що символізувало її чесність (*червена ракия*). Особливий негатив викликали в сільській громаді дошлюбні статеві контакти і, як наслідок цього, – поява незаконнонароджених дітей (*байстрок*). Така дівчина в майбутньому практично не мала шансів вийти заміж, її дитина стикалася з великою кількістю проблем, із презирливим ставленням та прізвиськом на все життя.

Дані традиції швидкими темпами починають порушуватися у 50-60-х роках ХХ ст. Під впливом зростання урбанізаційних процесів, засобів масової інформації та розкріпачення поведінки змінюється і система цінностей у суспільстві. У зв'язку з цим поступово зовсім втрачає значення умова цнотливості дівчини для шлюбу, але при цьому весільна обрядовість, що пов'язана з підтвердженням чесності нареченої, залишається, хоч і несе формальний характер. Тому сьогодні цнотливість дівчини розглядається лише як бажаний, але не обов'язковий фактор при виборі майбутньої дружини.

Паралельно з цим змінюється в болгарського населення і уявлення про «необхідні» позитивні особистісні якості майбутнього партнера. Більшою мірою на це впливає та умова, що молодь не тільки звільняється від батьківського впливу та сім'ї, але і зрівнюється у гендерному аспекті. Водночас усе більшого значення набувають такі якості, як чесність, доброта, ніжність, відвертість. Не останнє місце посідає і кохання.

Особливим критерієм, менш вагомим у першій половині ХХ ст. і більш значущим – у другій, стає рівень освіченості партнера (наявність середньої, середньої спеціальної, вищої освіти). Саме він обумовлює появу шлюбів з однаковим освітнім рівнем партнерів, а також професійно змішаних шлюбів (наприклад, агроном-учителька та ін.) [6, с.64].

Проте не можна не враховувати фактор розрахунку під час укладання шлюбів. Найбільш яскраво це проявляється в умовах урбанізації сучасного села. Більша частина молоді намагається переїхати до міста – незалежно від того, чи на навчання, чи на роботу. Водночас молоді люди намагаються знайти шлюбного партнера з міста, забезпечивши собі необхідні умови існування (місце проживання, прописку та ін.). Зберігає своє значення й економічний фактор під час вибору шлюбного партнера. Найбільш бажаним є той, хто має квартиру, машину тощо. Така ж ситуація формується і на території Болгарії [8, с.170-171]. Але в даному випадку це обумовлено не стільки бажанням укласти матеріально вигідний шлюб, скільки прагненням стати міськими жителями. Старше покоління негативно ставиться до таких змін у суспільстві – особливо дідуся та бабусі. Як у першій, так і в другій половині ХХ ст. суттєве значення відігравало дошлюбне спілкування молоді. У традиційній болгарській культурі воно у всіх своїх проявах регламентувалося суворо встановленими нормами звичаєвого права. Дошлюбна поведінка молодих контролювалася дорослим населенням села. Батьки, а іноді й старше покоління, спостерігали за тим, щоб їхні діти/онуки дотримувалися прийнятих сільською громадою норм життя [6, с.60-61].

У першій половині ХХ ст., як уже наголошувалося вище, коло спілкування молоді було досить вузьким. Це визначалося невеликою кількістю місць, де хлопець з дівчиною могли познайомитися, зустрічатися, а також тим, що було досить мало вільного часу, оскільки всі були зайняті на польових роботах.

Основними місцями спілкування в зазначений період були посиденьки (*седянки, преданки*). Збиралися дівчата на седянки увечері в домі однієї з дівчат по черзі. Як правило, молоді незаміжні дівчата йшли туди в супроводі батьків чи брата. Там вони виконували кожна свою роботу – пряли, шили, гаптували мереживо, плели. Хлопці, які приходили на седянки до дівчат, грали на гармошці або просто розповідали їм смішні історії. У теплі пори роки їх влаштовували на вулиці, а взимку у домі. Окрім того, у селі також проводили великі

гуляння (*голямо* и *малко хуро*). Загальносільського хуро не було, кожний куток організував його собі окремо. Збиралась молодь і вихідними та у святкові дня гуляли до сходу сонця. Музику для танців хлопці наймали вскладчину [11,с.319; 12,с.47; 9,с.362; 7,с.124-125]

Оскільки публічна демонстрація почуттів засуджувалася суспільством, то молодь повинна була виказувати їх певними знаками та діями. Такими діями на сидянках було те, що хлопець, зайшовши до кімнати, сідав поряд з дівчиною, яка була йому до вподоби. Дівчина, зі свого боку, могла подарувати йому *кітку* (паперову квітку, зроблену своїми руками). Після завершення сидянок хлопець міг з дозволу дівчини провести її до воріт. Під час літнього сезону проявити свої почуття молодь могла на хуро. Як правило, вони знаходилися поряд по лінії кола і так могли протанцювати декілька танців, але не більше, щоб про них не почали пліткувати. Також парубок та дівчина могли познайомитися або поспілкуватися ближче під час *міджий* чи інших традицій взаємодопомоги (чищення кукурудзи, робота в полі та ін.).

У всіх таких випадках, проте, молодь повинна була дотримуватися встановлених правил поведінки та не показувати свої почуття на людях. Можливо, це було пов'язане з народними уявленнями про обов'язковий перехід близьких дошлюбних стосунків у створення нової сім'ї. І тому виказані публічно почуття, які не привели до створення сім'ї, викликали осуд з боку громади, а відтак і презирливе ставлення до дівчини з боку інших хлопців.

Починаючи з кінця 40-х – початку 50-х років внаслідок пертурбації у суспільстві в цілому змінюється і дошлюбне спілкування молоді.

Колективізація та створення на території південно-західних районів Одещини колгоспів сприяли розширенню кола спілкування та більш вільній поведінці молоді. Особливо це проявилось у тих місцях, де вони були позбавлені нагляду з боку дорослого населення. Повсякденна спільна робота та більш довготривале спілкування в рамках одного й того ж кола облич у кінцевому результаті приводило до створення соціально однорідних шлюбів колгоспних робітників. Під впливом цих факторів, а також зростаючого впливу урбанізації на селі, широкого розповсюдження засобів масової інформації (радіо, телебачення, друк) змінюється і дошлюбна поведінка молоді в бік її розкріпачення. Хлопці та дівчата поступово нівелюють усі заборони та упередження. Такі зміни фіксує ще у 60-х роках Л.А. Демиденко [6, с. 64].

Указані умови змінили ставлення до патріархальних норм не лише молоді, але й дорослого покоління. Так, починаючи з кінця 50-х – початку 60-х років парубок з дівчиною, які йдуть вулицею, тримаючись за руку, уже не викликають осуду з боку громади, як і ті, що засиджуються на дискотеці до другої-третьої години ночі. Більш вільним стає і одяг молоді.

Найбільш показовим критерієм зміни норм дошлюбного спілкування і моралі зокрема, є дівчина, яка виходить заміж уже вагітною. Така практика була досить поширена в селі вже у 80-90-х роках ХХ ст. Якщо у першій половині століття це було винятком, то наприкінці ХХ ст. стало нормою суспільного життя.

Паралельно з цим з дошлюбної поведінки зникають заборони, пов'язані з послідовністю укладання шлюбів. Так, діти повинні були одружуватися по черзі, починаючи з найстаршого, тобто молодший не міг раніше укласти шлюб (*да гу прежени*). Поодинокі випадки таких шлюбів були в селах, але караючи санкцію вже жителі села не пам'ятають. У другій половині ХХ ст. – взагалі даної норми вже ніхто не дотримується. Також при патріархальному укладі життя заборонялося в селі створювати сім'ї з кривими родичами. У другій половині ХХ ст. відбувається нівелювання цих заборон або зменшення обмежень до третього покоління включно.

Окрім того, діяла заборона на укладання шлюбів з родичами за кумівством (наприклад, сім'я хрещених батьків), оскільки такий ступінь спорідненості вважався рівним із кривим. Але вже в другій половині ХХ ст. – стали укладати і такі шлюби серед населення села.

Таким чином, можна зробити висновок, що шлюб та сім'я в уявленнях болгарського населення регіону є основним сенсом, метою життя, якої необхідно досягати, незважаючи на різні обставини та умови. Водночас спостерігаються зміни в семантичному навантаженні

самого інституту шлюбу. Якщо у патріархальній культурі болгарського села, яка зберігалася протягом першої половини ХХ ст., до встановлення радянської влади, його розглядали у першу чергу з економічної позиції, як підтримання та розвиток сімейного господарства, відповідно і вимоги до потенційного шлюбного партнера ґрунтувалися саме на цій основі, то в другій половині ХХ ст. з проведенням колективізації, коли відпала гостра необхідність у «додаткових руках», внаслідок залучення молоді до міської культури, підвищення рівня культури населення загалом та через порушення патріархальних відносин у селі, шлюб став сприйматися населенням більше як духовний союз. Це обумовило і зміну вимог до потенційного партнера: висуваються на перший план вже особистісні якості дівчини/хлопця. Вагомим критерієм стає наявність кохання між парою. Стає більш вільним і дошлюбне спілкування молоді, що призводить до порушення основних заборон традиційної культури щодо цнотливості майбутньої дружини, укладання шлюбів з кривними родичами та родичами за кумівством. Змінюються і форми укладання шлюбу. Так, зовсім зникає шлюб за умиканням (уводом) нареченої, оскільки згода батьків щодо обраного шлюбного партнера стає лише формальною, а раніше ця форма функціонувала як протест проти батьківської волі молоді щодо обраних партнерів. Друга форма шлюбу, яка були викликана недостатнім матеріальним забезпеченням молоді трансформується у шлюб, коли пара реєструє свої стосунки у РАЦСі без виконання весільного обряду. Найбільш поширеною у другій половині ХХ ст. стає перша форма укладання шлюбу з комплексом весільної обрядовості, більшою мірою трансформованої, але зі збереження основних обрядів, із державною реєстрацією шлюбу та церковним вінчанням, відновленим уже після розпаду Радянського Союзу та становлення незалежної України.

Література

1. Андреев, М.Н. Болгарското обичайно право. София: Наука и изкуство, 1979. 323 с.
2. Афанасьев-Чужбинский А. Поездка в Южную Русь. Часть II. Очерки Днестра. СПб, 1863. 438 с.
3. Стефан Бобчев История на старобългарското право: Лекции и изследвания. София: Албатрос, 1998. 410 с.
4. Генчев Ст. Сватбени обичаи и обреди. *Добруджа. Етнографски, фолклорни, езикови проучвания*. София, 1974. С. 272–288
5. Георгиева Ив. Обичаи при сватба. *Пирински край. Етнографски, фолклорни, езикови проучвания*. София, 1980. С. 390-410.
6. Демиденко Л.А. Культура и быт болгарского населения в УССР. К, 1970. 138 с.
7. Державин Н.С. Болгарские колонии в России: Таврическая, Херсонская и Бессарабская губ.]. Т. [1]-2. *Сборник за народни умотворения и народопис*. Кн. XXIX . София, 1914. 260 с.
8. Днешното българско семейство / Под ред. Ч. Киранова. София, 1987. 424 с.
9. Зеленин Д.К. Восточнославянская этнография. М.: Наука, 1991. 512с.
10. Маринов Д. Народно обичайно право. *Жива старина*. Русе, 1894. 540 с.
11. Маркова Л.В. Българската селска община. *Етнография на България*. - Т.1. – 1980. С. 311-325.
12. Маркова Л.В. Сельская община у болгар в XIX веке. *Труды института этнографии*. - М., 1960. Т.62. С. 44-52.

References

1. Andreev M.N. Bolgarskoto obichayno pravo [Bulgarian common law] (in Bulgarian). Sofiya: Nauka i izkustvo, 1979. 323 s.
2. Afanasev-Chuzhbinskiy A. Pоеzdka v Yuzhnuyu Rus [A trip to South Russia. Part II. Essays on the Dniester] (in Russian). Chast II. Ocherki Dnestra. SPb, 1863. 438 s.

3. Stefan Bobchev Istorija na staroblgarskoto pravo: Lektsii i izsledvaniya [History of Old Bulgarian Law: Lectures and Studies] (in Bulgarian). Sofiya: Albatros, 1998. 410 s.
4. Genchev St. Svatbeni obichai i obredi [Wedding customs and rituals] (in Bulgarian). *Dobrudzha. Yetnografski, folklorni, ezikovi prouchvaniya*. Sofiya, 1974. S. 272–288
5. Georgieva Iv. Obichai pri svatba [Wedding customs] (in Bulgarian). *Pirinski kray. Yetnografski, folklorni, ezikovi prouchvaniya*. Sofiya, 1980. S. 390-410.
6. Demidenko L.A. Kultura i byt bolgarskogo naseleniya v USSR [Culture and life of the Bulgarian population in the USSR] (in Russian.). K, 1970. 138 s.
7. Derzhavin N.S. Bolgarskie kolonii v Rossii: Tavricheskaya, Khersonskaya i Bessarabskaya gub. [Bulgarian colonies in Russia: Tauride, Kherson and Bessarabian provinces] (in Russian). T. [1]-2. *Sbornik za narodni umotvoreniya i narodopis*. Kn.XXIX . Sofiya, 1914. 260 s.
8. Dneshnoto blgarsko semeystvo [Today's Bulgarian Family] (in Bulgarian) / Pod red. Ch. Kiranova. Sofiya, 1987. 424 s.
9. Zelenin D.K. Vostochnoslavyanskaya etnografiya [East Slavic Ethnography] (in Russian). M.: Nauka, 1991. 512s.
10. Marinov D. Narodno obichayno pravo [Common Customs Law] (in Bulgarian). *Zhiva starina*. Ruse, 1894. 540 s.
11. Markova L.V. Blgarskata selska obshchina [Bulgarian Rural Municipality] (in Bulgarian). *Yetnografiya na Blgariya*. - T.1. – 1980. S. 311-325.
12. Markova L.V. Selskaya obshchina u bolgar v KhIKh veke [Bulgarian rural community in the 19th century] (in Russian). *Trudy instituta etnografii*. - M.,1960. T.62. S. 44-52.

УДК 94 (100) «653»: 930.1 (477) «04/16»: Черноусов DOI: 10.26565/2227-6505-2019-29-04

**ЄВГЕН ЧЕРНОУСОВ – УЧЕНИЙ-ВІЗАНТИНІСТ
(ДО 150-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ)**

М. Є. Домановська, А. М. Домановський

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
marinadomanovska@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-4287-7620>
andriy.domanovsky@karazin.ua, <https://orcid.org/0000-0001-8434-3374>

У грудні 2019 р. виповнилося 150 років від дня народження Євгена Олександровича Черноусова (1869–?), відомого представника харківської візантиністики та антикознавства, приват-доцента (1909–1917), штатного доцента (1917–1918) кафедри всесвітньої історії Харківського університету. Основним предметом досліджень цього історика стали візантійські культурні, політичні, правові феномени та соціально-економічний розвиток Ромейської імперії; науковий доробок ученого становить приблизно два десятки статей, опублікованих у провідних західноєвропейських і російських візантиністичних часописах. Є. О. Черноусов серед перших викладав курс історії Візантії в Харківському університеті, а також був головним претендентом на заміщення кафедри візантиністики, яку планували відкрити відповідно до нереалізованого проекту статуту 1906 р. Науковий спадок Є. О. Черноусова демонструє його високий фаховий рівень як візантиніста. Саме на візантійському матеріалі дослідницький метод Є. О. Черноусова еволюціонував від простого опису історичних подій у переказі свідчень історичних джерел, притаманного його монографії з історії Стародавнього Риму, до ґрунтовного теоретичного осмислення складних питань економічного, політичного, культурного та юридичного розвитку Візантії. Окрім римської історії й візантійських партій цирку, предметом студій Є. О. Черноусова стала історія візантійської столичної та провінційної культури й освіти, історичної думки та літературної традиції, впливу візантійського права на давньоруське. На жаль, через революційні події вчений був змушений залишити Харків, продовживши викладацьку діяльність в Полтаві, а згодом – у Ростові-на-Дону. У 1930 р. Є. О. Черноусов був заарештований, а в 1931–1934 рр. перебував у засланні в м. Калач Нижньо-Волзького краю. Дальша доля і точна дата смерті науковця невідомі.

Ключові слова: Є. О. Черноусов, харківська візантиністика, антикознавство, Харківський університет, історія Візантії.

В декабре 2019 р. исполнилось 150 лет со дня рождения Евгения Александровича Черноусова (1869–?), известного представителя харьковской византистики и антиковедения, приват-доцента (1909–1917), штатного доцента (1917–1918) кафедры всеобщей истории Харьковского университета. Главным предметом исследований историка стали византийские культурные, политические, правовые феномены и социально-экономическое развитие Римской империи, а его научное наследие составляют более двадцати статей, опубликованных в ведущих западноевропейских и российских византинистических изданиях. Е. А. Черноусов одним из первых в Российской империи преподавал курс истории Византии в Харьковском университете, а также был главным претендентом на замещение кафедры византистики, открытие которой планировалось в соответствии с нереализованным проектом университетского устава 1906 г. Научное наследие Е. А. Черноусова демонстрирует его высокий профессиональный уровень как византиниста. Именно на византийском материале его исследовательский метод эволюционировал от простого описания исторических событий путем пересказа свидетельств источников, что имело место в его монографии по истории Древнего Рима, к

глубокому теоретическому осмыслению сложных вопросов экономического, политического, культурного, правового развития Византии. Кроме римской истории и византийских партий цирка, предметом его изучения являлись проблемы истории византийской столичной и провинциальной культуры и образования, исторической мысли и литературной традиции, влияния византийского права на древнерусское. К сожалению, из-за революционных событий 1917 г. ученый был вынужден покинуть Харьков, продолжив преподавательскую работу в Полтаве и Ростове-на-Дону. В 1930 г. Е. А. Черноусов был арестован, а в 1931–1934 гг. находился в ссылке в г. Калач Нижне-Волжского края. Дальнейшая судьба и точная дата смерти ученого неизвестны.

Ключевые слова: *Е. А. Черноусов, харьковская византистика, антиковедение, Харьковский университет, история Византии.*

In December 2019 is the 150th anniversary of the birth of Yevgen Olexandrovich Chernousov (1869–?), a well-known representative of Kharkov Byzantine studies and Antiquity, a privat-docent (1909–1917), and a full-docent (1917–1918) at the Department of General History of Kharkiv University. The main subject of the historian's research was the Byzantine cultural, political, legal phenomena and the socio-economic development of the Roman Empire. His scientific heritage consists of more than twenty articles published in leading Western European and Russian Byzantine journals. Y. O. Chernousov was one of the first in the Russian Empire who taught the course of the History of Byzantium at Kharkiv University, and was also the main candidate for the replacement of the Byzantine studies department, the opening of which was planned in accordance with the unrealized plan of University charter of 1906. The scientific heritage of Y. O. Chernousov demonstrates his high professional level as a byzantinist. His research method evolved on Byzantine material from a simple description of historical events by retelling evidence from sources that took place in his monograph on the history of Ancient Rome, to a deep theoretical understanding of the complex issues of the economic, political, cultural, legal development of Byzantium. In addition to Roman history and the Byzantine parties of the circus, the subject of his study was the history of the Byzantine capital and provincial culture and education, historical thought and literary tradition, the influence of Byzantine law on Old Rus. Unfortunately, due to the revolutionary events of 1917, the scientist was forced to leave Kharkov, continuing his teaching work in Poltava and in Rostov-on-Don. In 1930 he was arrested, in 1931–1934 he was in exile in the city of Kalach, Lower Volga region. His further fate and exact date of death is unknown.

Key words: *Y. O. Chernousov, Kharkiv Byzantine studies, Antiquity, Kharkiv University, the history of Byzantium.*

13 грудня 2019 р. виповнюється 150 років від дня народження викладача Харківського університету, відомого представника харківської візантиністики й антикознавства Євгена Олександровича Черноусова (1869–?). Його візантинознавчий доробок, хоч і не містить розлогих монографій і видань лекційних курсів, оригінальний та ґрунтовний, а публікації в західноєвропейських і російських візантиністичних часописах якнайкраще свідчать про високий фаховий рівень Є. О. Черноусова. Утім, на жаль, через революційні події й закриття університету вчений залишив Харків, а згодом, як і багато його колег, був репресований.

Євген Олександрович Черноусов [біографічні довідки див.: 12; 53; 54; 55; 56; 77, с. 52] працював у Харківському університеті впродовж 1909–1918 рр. на посаді приват-доцента кафедри всесвітньої історії. Головним предметом його досліджень стали візантійські культурні, політичні та правові феномени й соціально-економічний розвиток Римської імперії.

Інтерес до історії Візантії Є. О. Черноусов виявив, навчаючись ще на історичному відділенні Ніжинського історико-філологічного інституту князя Безбородька. У 1895 р. він захистив як кандидатську роботу дослідження «Партии ипподрома в Константинополе» [64; див. докладно: 9; 46]. У ній науковець детально розглянув феномен ранньовізантійських церковних партій, звертаючи увагу передусім на їхню роль як народних представницьких

інституцій, що доносили думку столичного населення до імператора. «Можна дійти висновку, – зазначав Є. О. Черноусов, – що цирк (ідеться про Константинопольський іподром) для народу був чимось більшим, ніж лише засобом повеселитися. Він допомагав народові, який, зібравшись разом і користуючись цим, відкрито заявляв про свої бажання урядові» [64, с. 57–58], а отже, «партії, які de iure були лише партіями іподрому, de facto були набагато ширші, тобто становили партії народу, тому що кожній з них відповідали інтереси більшої або меншої кількості громадян» [64, с. 68].

Висновки молодого дослідника цілком відповідали положенням тогочасної візантиністики й розвивали ідеї Ф. І. Успенського про те, що партії цирку мали, крім спортивних, військові функції та були загальнонародними організаціями [49]. Є. О. Черноусов зробив також низку зауваг, які випередили ідеї більш пізніх дослідників візантійських циркових партій – Н. В. Астахової [1; 2; 3], О. П. Дьяконова [15], М. В. Левченка [26], Г. Л. Курбатова [22; 24], О. О. Чекалової [51; 52] та ін. Зокрема, він висловив тези, що мешканці Константинополя мали своєрідне право брати участь у розв'язанні політичних питань, висловлюючи побажання, схвалюючи або засуджуючи урядову політику під час зібрань на іподромі, а окремі партії цирку обстоювали інтереси однієї з конкурентних верств населення. Утім, ані визначити склад цих верств, ані причини протистояння між ними Є. О. Черноусов не зміг, адже тогочасна історіографія досить слабо розуміла соціально-економічну історію ранньовізантійського міста [9].

Після цієї студентської праці Є. О. Черноусов на доволі тривалий час відійшов від вивчення історії Візантії, досліджуючи переважно добу античності. Його найважливішою антикознавчою роботою стала розвідка «Очерки по истории Римской империи 180–235 гг. Подготовка смуты III века» [63]. У ній дослідник, на думку сучасних антикознавців, недооцінив економічні фактори кризи III ст. й лише розглянув твори античних авторів, що стали йому за головне джерело з римської історії II – першої третини III ст. н. е., недостатньо залучивши матеріали нумізматики та епіграфіки [17, с. 180; 18, с. 56; 47, с. 22]. Є. О. Черноусов фактично звів виклад матеріалу до опису подій, які відбувалися впродовж досліджуваного періоду в імперії, комбінуючи свідчення античних авторів [25; 27, с. 172]. Такий некритичний підхід зумовив і вкрай поверховий, радше моралізаторський, аніж аналітичний, висновок про причини кризи III ст. у Римській імперії: «Насилля, тиранія або нездатність правителів, озлоблення й революційний настрій керованих у зв'язку з безсиллям сенату й розбещеністю армії – ось ті фактори, які зробили цю смуту неминучою» [63, 273].

Є. О. Черноусов повернувся до візантійської тематики в пробній лекції, виголошеній 6 листопада 1909 р. під час обрання його на посаду приват-доцента Харківського університету по кафедрі всесвітньої історії [36, с. 9] й пізніше опублікованій у «Записках Императорского Харьковского университета» під назвою «Основные черты государственного и общественного строя Византии» [62]. Уже в цьому виступі, захищаючи поняття «візантинізм» як «поєднання античного та християнського світогляду на ґрунті романтизму зі старими еллінською, єврейською та перською культурами» [62, с. 2; 30, с. 27; 40, с. 44; 41, с. 292], дослідник приділив велику увагу економічним факторам історії Ромейської імперії [33, с. 80]. Є. О. Черноусов, зокрема, зацентрував на ролі державного адміністративного регулювання торговельно-ремісничої діяльності у візантійських містах: «Усе міське господарство підлягало найбільш дріб'язковому регламентуванню урядових чиновників. Такому самому регламентуванню у виробництві, купівлі, продажу та внутрішніх порядках підлягали в містах усі торговельні та промислові корпорації, підозріле ставлення до яких перейшло візантійському уряду у спадок від Римської імперії. Отже, у Візантії був дуже рано атрофований той елемент, який на Заході значною мірою сприяв виробленню засад нового європейського державного устрою на протигагу середньовічному і який, за вільного розвитку, дав би Візантії змогу успішно конкурувати з її торговельними та промисловими суперниками, Венецією й Генуєю, як джерело певних прибутків для держави й суспільства» [62, с. 8].

У цих висновках Є. О. Черноусов спирався на свідчення важливого джерела з соціально-економічної історії Візантії – «Книги Епарха», яка «містить матеріал для ознайомлення з промисловими й торговими корпораціями Візантії» [62, с. 6]. Думки дослідника засвідчують ґрунтовне опрацювання джерела й самостійну оцінку його інформації, істотно докладніший теоретичний підхід, ніж той описовий, який превалював у згаданій монографії з історії Стародавнього Риму.

Твердження харківського візантиніста принципово відрізняються від поглядів Ф. І. Успенського, який обстоював суто етатистські позиції, наголошуючи про позитивний вплив на розвиток економіки адміністративного контролю й регулювання торговельно-ремісничої діяльності у візантійських містах. Патріарх російської візантиністики позитивно оцінював систему державного контролю й регламентування економіки, ідеалізував ставлення держави та столичних підприємницьких кіл, акцентуючи на важливості державного протекціонізму [48].

Натомість Є. О. Черноусов близький за поглядами щодо впливів державного апарату на візантійське ремесло й торгівлю до іншого відомого російського візантиніста П. В. Безобразова, який негативно оцінював державний контроль і регулювання торговельно-ремісничої діяльності у Візантії. На думку московського вченого, держава нав'язливим і прискіпливим регламентуванням знищувала будь-які паростки підприємницької самостійності візантійських ремісників і торговців, позбавляла їх ініціативи, гальмуючи в такий спосіб розвиток економіки [5; 6].

Інтерес Є. О. Черноусова до соціально-економічної історії Візантії значно зріс після закордонного відрядження влітку 1911 р. до Константинополя [35, с. 26]. Як зазначав сам дослідник у звіті, головною його метою було «присвятити свій час заняттям у місцевих архівах (Російського Археологічного інституту в Константинополі – М. Д., А. Д.) з питань, що мали стосунок до організації торгівлі та промисловості у Візантії» [35, с. 1–2]. Основним підсумком наукових студій Є. О. Черноусова в РАІК стала велика стаття-рецензія [66] на книжку відомого німецького візантиніста А. Штекле з історії пізньоримських і візантійських торговельно-ремісничих корпорацій [75], який приділив помітну увагу функціям державних органів і насамперед секрета (відомства) епарха міста Константинополя з регулювання ремісничої діяльності й торгівлі, дотримуючись думки про їхню негативну роль в економічному житті імперії.

У рецензії на книжку А. Штекле Є. О. Черноусов уточнив і переглянув чимало окремих нюансів із висновків німецького візантиніста, погодившись загалом із його негативною оцінкою ролі держави в розвитку підприємницької діяльності у Візантії. Водночас основну увагу харківський науковець приділив роботі з першоджерелом – уже згадуваною «Книгою Епарха». Докладно аналізуючи окремі її приписи, учений продемонстрував не лише ґрунтовне знання історичної пам'ятки та її особливостей, а також чудове розуміння соціально-економічного контексту, у якому функціонував цей нормативно-правовий документ. Отже, написана у формі рецензії праця Є. О. Черноусова становила фактично дуже цікаву та змістовну самостійну розвідку, яка відбивала погляд дослідника на організацію державного контролю та регулювання ремісничого виробництва й торгівлі в Константинополі згідно з приписами «Книги Епарха» [28, с. 65; 29, с. 221; 31, с. 185–186; 46, с. 215]. Робота харківського візантиніста вирізняється серед інших рецензій на книжку А. Штекле (наприклад П. В. Безобразова [5] та Е. Мейера [73]) саме багатством фактичного матеріалу й самостійною авторською концепцією.

Згодом, у рецензії на книжку Л. Брентано [7], який вбачав у візантійських містах розвинену систему капіталістичного господарства й позитивно оцінював систему монополій та втручання візантійської держави в економічне життя, Є. О. Черноусов зазначив, що коли візантійські корпорації й були господарями ситуації на ринку, «то не так у власних інтересах, як в інтересах скарбниці» [65, с. 138; 23, с. 144].

Як бачимо, погляди Є. О. Черноусова на соціально-економічний складник історії Візантійської імперії були комплексні й ґрунтувалися на докладному знанні джерел;

дослідник доповнював їх і поглиблював понад півтора десятиліття, однак щодо основних моментів вони лишалися незмінними. Значною мірою це виявлене в коректному дотриманні принципів історизму й запобіганні модернізації, притаманної тогочасній західній історіографії. Під впливом теоретичних побудов Е. Мейєра [32], який схильний був вбачати капіталізм чи не в усіх періодах існування людства, деякі західні історики поширювали такі погляди і на Стародавній Рим, і на Візантійську імперію [23, с. 89, 92]. Так це питання розумів і Л. Брентано [7]. Натомість Є. О. Черноусов залишався послідовним противником такого модернізаторського підходу, наголошуючи на середньовічній, а не ранньокapіталістичній природі торговельно-ремісничих корпорацій Константинополя за «Книгою Епарха» [16, с. 83–84].

Харківський візантиніст зважав на середньовічні реалії й оцінював характер і значення державного втручання в економічне життя Візантії більш зважено та обережно, ніж його західні колеги, поступово відтворюючи комплексне бачення візантійської середньовічної економіки [8]. Про те, що саме візантійська економіка поступово ставала головною темою його розвідок, свідчить також підготовлена впродовж 1920-х рр. серія джерелознавчих статей про добу правління імператора Анастасія I Дикора (491–518), видатного «фінансиста на троні» [59; 67; 69; 71; 72], які не належать до основного предмета нашого дослідження. Як можна переконливо припускати (цю здогадку підтверджує інформація з листа Є. О. Черноусова до В. Н. Бенешевича [4, с. 91]), науковець готував комплексну монографію про Анастасія I, у якій економічні сюжети мали б стати одними із ключових [14]. Принаймні у згаданих джерелознавчих статтях Є. О. Черноусов обов'язково звертав увагу на те, яку інформацію те або те джерело може надати про фінансову й податкову політику імператора та його реформи. Не зайвим буде згадати й рецензію науковця на новітні видання з економічної історії Візантії, також написану вже після від'їзду з Харкова [61].

Ще одним виявом уваги Є. О. Черноусова саме до візантійської економіки стали практичні заняття зі студентами старших курсів, на яких ті вивчали пам'ятки візантійського законодавства, зокрема й «Книгу Епарха». Вочевидь, саме під час цих занять один зі студентів, В. Зіборовський, переклав зазначене джерело російською мовою, додавши до нього примітки й коментарі, а також підготував наукову розвідку «Время происхождения Книги Эпарха» [11, с. 9–10; 13; 77, с. 7, 9, 52].

З огляду на послідовну увагу харківського візантиніста саме до соціально-економічних питань історії Візантії та ґрунтовне опрацювання відповідних матеріалів, навряд чи можна беззаперечно, без важливих застережень погодитися з С. І. Лиманом, що «опубліковані роботи Є. О. Черноусова не мали фундаментального характеру, не були об'єднані єдиною тематикою» [29, с. 220; 30, с. 30–31]. Справді, упродовж «харківського», найпліднішого етапу своєї кар'єри, науковець досліджував не лише візантійську економіку. Є. О. Черноусов усебічно вивчав феномен Візантійської цивілізації. Упродовж другого десятиліття ХХ ст., крім уже згаданих, вийшли друком його статті з історії візантійської столичної та провінційної культури й освіти, історичної думки та літературної традиції, впливу візантійського права на давньоруське [58; 60; 61; 68]. Заслуговеє на увагу той факт, що статті дослідника були надруковані в провідних візантиністичних періодичних виданнях Російської імперії – «Византийском временнике» та «Византийском обозрении». Важливим видається також те, що розвідки Є. О. Черноусова привертали увагу відомих тогочасних істориків, які рецензували їх і вступали в полеміку з автором [11, с. 13].

Є. О. Черноусов серед перших в історіографії звернувся до характеристики історичної праці Дуки, яка містить інформацію про особливості політичного й релігійного життя Візантії XIV ст., у статті «Дука, один из историков конца Византии: Опыт характеристики» [57]. Тут він вступив у полеміку з відомим російським істориком П. Д. Погодіним, який вважав, що Дука загалом негативно ставився до Візантії й відверто симпатизував Заходу [39, с. 219]. Харківський візантиніст натомість доводив, що візантійський історик не мав симпатій до Заходу, і вбачав у ньому патріота, який підтримував ідею унії суто заради порятунку Візантії [57]. Твердження Є. О. Черноусова, який ґрунтовно вивчив це питання,

поділяють і пізніші дослідники світогляду та соціально-політичних поглядів Дуки. Зокрема, радянська візантиністка С. К. Красавіна наголошувала, що «той, хто старався на ділі довести свій патріотизм, прагнучи відтягнути загибель Візантії, полегшити якомусь її долю, повинен був відкинути в бік будь-яку думку про захист релігійної незалежності» [20; 21].

Стаття Є. О. Черноусова «Из византийского захолустья XIII в.» [58] була присвячена митрополиту Навпактському Іоанну Апокавку, авторитетному світському та церковному діячеві Епірського деспотату – держави, створеної після четвертого хрестового походу 1204 р. У творчості Апокавка дослідник вбачав риси, які зближували його з «пізнішими італійськими гуманістами» [58, с. 281; 30, с. 28]. Використовуючи листи й документи Апокавка, що їх опублікував французький науковець С. Петріді [74], Є. О. Черноусов пояснював особливості світогляду митрополита любов'ю та смаком до природи, а також прекрасним знанням античної літератури, чий авторитет в особі найвидатніших письменників давнини – Гомера, Арістофана, Евріпіда, Фукідида, Арістотеля – він ставив на один щабель із Біблією. Окрім духовного спадку Апокавка, учений зупинився на його стосунках з епірським деспотом Феодором Комніним, якого звинувачував у створенні атмосфери ворожнечі й доносів [58, с. 15; 30, с. 29].

Учений також приділяв увагу темі впливу візантійського права на давньоруське [60], яку в попередні періоди досліджували історики та правознавці Харківського університету О. П. Зернін, М. О. Лавровський, М. А. Остроумов, М. О. Максимейко. У ній на прикладі «Руської правди» Є. О. Черноусов доводив, що руське право, відрізняючись від візантійського за головними принципами, запозичувало в того «зовнішню форму» [60; 29, с. 221; 30, с. 28; 46, с. 215].

Історія Візантії була предметом навчальних курсів Є. О. Черноусова. Випускник Ніжинського історико-філологічного інституту князя Безбородька 1895 р. до призначення на посаду приват-доцента на кафедрі всесвітньої історії Харківського університету (1909 р.) викладав у реальному училищі (1895–1904, м. Юр'їв) та впродовж року в рідному інституті (1904–1905). У 1917–1918 рр. учений отримав посаду штатного доцента, професора. Є. О. Черноусов був єдиним спеціалістом із політичної та економічної історії Візантії в Харківському університеті на початку ХХ ст. Головною особливістю викладацької діяльності дослідника було те, що тематика його наукових студій значною мірою збігалася з навчальними курсами [11, с. 7; 34, с. 25; 77, с. 8, 9].

Так, уперше за всю історію Харківського університету в навчальному плані історико-філологічного факультету з'явився загальний курс історії Візантії (1912–1917) [42, с. 11, 17; 43, с. 16; 44, с. 17; 45, с. 10; 77, с. 8]. В університетському звіті за 1912 р. згадані практичні заняття Є. О. Черноусова у весняному семестрі за джерелами хрестових походів та лекції з історії Візантії за доби хрестових походів [35, с. 14; 12, с. 238]. Упродовж 1915–1916 р., крім згаданих курсів, для студентів третього та четвертого курсів Є. О. Черноусов проводив практичні заняття, що полягали в «читанні та тлумаченні вибраних уривків творів візантійських хроністів» і вивченні пам'яток візантійського законодавства [37, с. 18; 10, 92–93; 13; 29, с. 220; 23, с. 25–26; 77, с. 8]. Варто зауважити, що до списків рекомендованої літератури науковець долучив праці більшості відомих на той час європейських і російських візантиністів, зокрема К. Крумбахера, Захарія фон Лігенталю, Г. Ф. Герцберга, Х. Гелзера, В. Г. Васильєвського, Ю. А. Кулаковського та ін. [13; 29, с. 220; 30, с. 25]

Отже, науковий спадок Є. О. Черноусова демонструє його високий фаховий рівень як візантиніста, багато тез дослідника про суспільний та економічний розвиток Візантійської імперії випереджали час і підтверджені в сучасних студіях. Саме на візантійському матеріалі науковий метод Є. О. Черноусова еволюціонував від простого опису історичних подій у переказі свідчень історичних джерел, притаманного його монографії з історії Стародавнього Риму, до ґрунтовного теоретичного осмислення складних питань економічного, політичного, культурного та юридичного розвитку візантійського суспільства.

Фахову підготовку Є. О. Черноусова високо оцінювали провідні російські візантиністи початку ХХ ст. Так, у контексті обговорення нереалізованого проекту університетського

статуту 1906 р., який передбачав заснувати на історико-філологічних факультетах усіх університетів кафедри візантиністики [50, с. 7; 38, с. 206–207], О. О. Васильєв у листі до Ф. І. Успенського [38] рекомендував кандидатуру Є. О. Черноусова для заміщення харківської кафедри. Ученого варто вважати одним із лідерів візантиністики в Харківському університеті напередодні революції та громадянської війни, який упритул підійшов до створення наукової школи й мав перспективу очолити візантиністичну кафедру. На жаль, цьому завадив вимушений від'їзд науковця й закриття Харківського університету. У 1918 р. Є. О. Черноусов продовжив викладацьку діяльність у Полтаві, а згодом – у Ростові-на-Дону. У лютому 1930 р. вчений був заарештований за колективною справою Північнокавказького крайового товариства археології, історії та етнографії й звинувачений у контрреволюційній діяльності. У вересні 1931 р. Є. О. Черноусов був засуджений до адміністративного вислання в м. Калач-на-Дону Нижньо-Волзького краю й позбавлений пенсії; там він перебував до повернення 1934 р. у Ростов-на-Дону [76]. Дальша доля й точна дата смерті науковця невідомі.

Література

1. Астахова Н. В. Борьба ранневизантийских церковных партий в отечественной историографии. *Российское византиноведение: итоги и перспективы : тезисы докл. и сообщ. на Междунар. конф., посвящ. 100-летию Византийского временника и 100-летию РАИК (СПб., 24-25 мая 1994 г.)* / Г. Г. Литаврин ; Ин-т славяноведения и балканистики (РАН), Ин-т всеобщ. истории (РАН), Фонд югославян. иссл-й и сотр-ва «Славянская летопись». М., 1994. С. 13–15.
2. Астахова Н. В. Борьба церковных партий в истории ранней Византии: (проблема и ее разработка) : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. ист. наук : спец. 07.00.03 «Всеобщая история». СПб.: Б. и., 1996. 22 с.
3. Астахова Н. В. К истории изучения политической и конституционной роли ранневизантийских церковных партий в отечественной историографии. *Проблемы социально-политической истории и культуры средних веков: тезисы докл. XIII межвуз. конф. студентов, аспирантов, молодых ученых. СПб., 25-27 ноября 2003 г.* / под ред. Г. Е. Лебедевой. СПб., 2004. С. 21–24.
4. Барынина О. А. Отечественное византиноведение на рубеже эпох: Русско-византийская комиссия: (1918-1930). СПб.: Издат. дом Санкт-Петербург. ун-та, 2010. 323 с.
5. Безобразов П. В. [Рецензия на] (Stöckle A. Spätromische und byzantinische Zünfte. Leipzig: Dieterichsche Verl., 1911. X, 180 S.). *Византийский временник*. 1911. Т. 18. С. 30–38.
6. Безобразов П. В. Ремесленные и торговые корпорации. *Герцберг Г. Ф. История Византии* / Г. Ф. Герцберг; пер., прим. и прилож. П. В. Безобразова. М., 1897. С. 600–612.
7. Брентано Л. Народное хозяйство Византии / Пер. с нем. И. И. Яковкина; введ. И. С. Плотникова. Л.: Путь к знанию, 1924. 67 с.
8. Домановский А. Н. «Книга Эпарха» в отечественной византинистике XIX – начала XX в. *Российское византиноведение: традиции и перспективы: тезисы докл. XIX Всерос. науч. сессии византинистов* / Нац. ком-т византинистов РФ, истор. ф-т МГУ им. М. В. Ломоносова, Ин-т всеобщ. истории РАН. М., 2011. С. 87–90.
9. Домановский А. Н. О рукописи Е. А. Черноусова «Партии ипподрома в Константинополе» [Электронный ресурс]. Режим доступа : <http://www.hist.msu.ru/Science/Conf/lomweb01/domanov1.htm>. Загл. с экрана.
10. Домановский А. Н., Сорочан С. Б. Харьковская византистика: история, истоки, перспективы. *Российское византиноведение: традиции и перспективы : тезисы докл. XIX Всерос. науч. сессии византинистов* / Нац. ком-т византинистов РФ, истор. ф-т МГУ им. М. В. Ломоносова, Ин-т всеобщ. истории РАН. М., 2011. С. 91–94.

11. Домановська М. Є. Візантиністика у Харківському університеті (середина ХІХ – початок ХХ ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. К., 2015. 18 с.
12. Домановський А. Черноусов Євген Олександрович. *Сходознавство і візантологія в Україні в іменах : біобібліогр. слов.* / упоряд. Е. Г. Циганкова та ін. К., 2011. С. 237–239.
13. Домановський А. М. Сторінка з історії харківської візантиністики: (про спробу перекладу «Книги Епарха» в Харківському університеті). *Харківський історіографічний збірник*. Вип. 5 : Проблеми періодизації історії та історіографічного процесу. / С. І. Посохов (гол. ред.) [та ін.]. Харків, 2002. С. 101–106.
14. Домановський А. Н. Правление Анастасия I Дикора (491–518) в цикле статей Е. А. Черноусова (1865–?). *Древнее Причерноморье*. Вып. 9. Одесса, 2011. С. 142–147.
15. Дьяконов А. П. Византийские димы и факции (та μέρη) в V–VII вв. *Византийский сборник*. М.–Л., 1945. С. 144–227.
16. Заливалова Л. Н. Город и государство в Византии в эпоху перехода от античности к феодализму в русской историографии конца ХІХ – начала ХХ в. *Город и государство в древних обществах* / отв. ред. В. В. Мавродин. Л., 1982. С. 83–84.
17. Историография античной истории : учеб. пособие / под ред. В. И. Кузищина. М.: Высш. шк., 1980. 415 с.
18. Кадеев В. И. Древняя история и античная археология в Харьковском университете (1805–1990 гг.). *Вестник Харьковского университета*. 1991. № 357 : Сер. :Историческая наука в Харьковском университете : (к 185-летию ХГУ). Вып. 24. С. 50–69.
19. Колодко-Чувардынская А. Украинский историк профессор Е. А. Черноусов: от античности к медиевистике, от Нежина – до Харькова [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://praci-history.kpnu.edu.ua/article/view/97739>. Загл. с экрана.
20. Красавина С. К. Дука и Сфрандзи об унии православной и католической церкви. *Византийский временник*. 1967. Т. 27(52). С. 142–152.
21. Красавина С. К. Мировоззрение и социально-политические взгляды византийского историка Дуки. *Византийский временник*. 1973. Т. 34(59). С. 97–111.
22. Курбатов Г. Л. Еще раз о византийских димах. *Средневековый город: межвуз. сб. науч. тр.* / С. М. Стам (отв. ред.) и др. Саратов, 1975. Вып. 3. С. 3–21.
23. Курбатов Г. Л. История Византии : (историография). Л. : Изд-во ЛГУ, 1975. 256 с.
24. Курбатов Г. Л. К проблеме типологии городских движений в Византии. *Проблемы социальной структуры и идеологии средневекового общества* / отв. ред. Г. Л. Курбатов. Л., 1974. Вып. 1. С. 44–61.
25. Лебедев П. Н. Трансформация власти в Римской империи в III в. н. э. : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. ист. наук : спец. 07.00.03 «Всеобщая история». М. : Б. и., 2010. 24 с.
26. Левченко М. В. Венеты и прасины в Византии V–VII вв. *Византийский временник*. Т. 1. 1947. С. 164–183.
27. Летяев В. А. Восприятие римского наследия российской наукой ХІХ – начала ХХ вв. Волгоград : Изд-во Волгоград. гос. ун-та, 2002. 214 с.
28. Лиман С. И., Сорочан С. Б. Византийская империя в трудах историков Харьковского университета: (1804–1917). *Дриновський збірник*. Х. ; Софія, 2008. Т. 2. С. 51–68.
29. Лиман С. И. Прищур строки в ромейский полдень: Византия эпохи Македонской династии в оценках историков Харьковского университета: (ХІХ - начало ХХ вв.) *Нартекс. Byzantina Ukrainensis : Ρωμαϊός* : сб. ст. к 60-летию проф. С. Б. Сорочана. Т. 2. Х., 2013. С. 206–226.
30. Лиман С. И. Історія середньовічної Західної Європи та Візантії у творчості й навчальних курсах приват-доцента Імператорського Харківського університету Євгена Олександровича Черноусова (1869–?). *Вісник Харківської державної академії культури*. 2014. Вип. 42. С. 24–32.

31. Медведев И. П. По поводу нового издания «Книги Эпарха» / И. П. Медведев. *Византийский временник*. 1993. Т. 54. С. 183–187.
32. Мейер Эд. Экономическое развитие Древнего мира. Пг.: Прибой, 1923. 108 с.
33. Митряев А. И., Голубкин Ю. А., Лиман С. И. Медиевистика в Харьковском университете. *Вестник Харьковского университета*. 1991. № 357 : Сер.: Историческая наука в Харьковском университете: (к 185-летию ХГУ). Вып. 24. С. 69–83.
34. Обзорение преподавания предметов и распределения лекций и практических занятий по историко-филологическому факультету Императорского Харьковского университета на 1907–1908 академический год / Харьковский Императорский университет; историко-филологический факультет. Х. : Тип. ун-та, 1907. 16 с.
35. Отчет о заграничной командировке приват-доцента по кафедре всеобщей истории Е. А. Черноусова летом 1911 года. *Записки Императорского Харьковского университета*. 1912. Кн. 1. Часть офиц. С. 1–2.
36. Отчет о состоянии и деятельности Харьковского университета за 1910 г. Х. : Б. и., 1910. 171 с.
37. Отчет о состоянии и деятельности Харьковского университета за 1916 г. Х.: Б. и., 1917. 174 с.
38. Письмо А. А. Васильева Ф. И. Успенскому: 23 мая 1915 г. *Архивы русских византистов в Санкт-Петербурге* / под ред. И. П. Медведева. СПб., 1995. С. 336–337.
39. Погодин П. Д. Обзор источников по истории осады и взятия Византии турками в 1453 г. *Журнал Министерства народного просвещения*. 1883. № 8. С. 207–221.
40. Поляковская М. А. Интерпретация понятия «византизм» в русской научной литературе конца XIX – начала XX в. *Византия: кумуляция и трансляция культур: тезисы докл. IX науч. Сюзюмовских чтений*, Екатеринбург, 24-27 августа 1997 г. / Урал. гос ун-т. Екатеринбург, 1997. С. 43–45.
41. Поляковская М. А. Интерпретация понятия «византизм» в русской научной литературе конца XIX – начала XX в. *Поляковская М. А. Византия, византийцы, византилисты* / М. А. Поляковская. Екатеринбург, 2003. С. 289–294.
42. Проект обзорения преподавания предметов и распределения лекций и практических занятий по историко-филологическому факультету Императорского Харьковского университета на 1912–1913 гг. / Харьковский Императорский университет ; историко-филологический факультет. Х.: Тип. ун-та, 1912. 19 с.
43. Проект обзорения преподавания предметов и распределения лекций и практических занятий по историко-филологическому факультету Императорского Харьковского университета на 1914–1915 гг. / Харьковский Императорский университет ; историко-филологический факультет. Х.: Тип. ун-та, 1914. 17 с.
44. Проект обзорения преподавания предметов и распределения лекций и практических занятий по историко-филологическому факультету Императорского Харьковского университета на 1915–1916 гг. / Харьковский Императорский университет ; историко-филологический факультет. Х.: Тип. ун-та, 1915. 19 с.
45. Проект обзорения преподавания предметов и распределения лекций и практических занятий по историко-филологическому факультету Императорского Харьковского университета на 1916–1917 гг. / Харьковский Императорский университет ; историко-филологический факультет. Х.: Тип. ун-та, 1916. 20 с.
46. Самойленко О. Суспільний розвиток Візантії у працях Є. О. Черноусова. *Сіверянський літопис*. 2010. № 2–3. С. 212–216.
47. Сергеев И. П. Римская Империя в III веке нашей эры: проблемы социально-политической истории. Х. : Майдан, 1999. 212 с.
48. Успенский Ф. И. Константинопольский эпарх. *Известия Русского археологического института в Константинополе*. 1899. Т. 4. Вып. 2. С. 79–104.
49. Успенский Ф. И. Партии цирка и димы в Константинополе. *Византийский временник*. 1894. Т. 1. С. 1–16.

50. Устав Императорских Российских университетов: проект, выработанный на совещании профессоров под председательством Министра народного просвещения гр. И. И. Толстого в 1906. СПб. : Тип. Мин-ва внутр. дел, 1906. 36 с.
51. Чекалова А. А. К вопросу о димах в ранней Византии. *Византийские очерки: труды советских ученых к XVI Международ. конгрессу византинистов* / [отв. ред. З. В. Удальцова]. М., 1982. С. 37–53.
52. Чекалова А. А. Константинополь в VI веке : восстание Ника. Изд. 2-е, испр. и доп. СПб. : Алетейя, 1997. 332 с.
53. Черноусов Евгений Александрович (1869–?). *Викладачі Ніжинської вищої школи. 1820–1920: біобібліогр. покажч.* / авт.-уклад. Л. В. Гранатович / Ніжин. держ. пед. університет ім. М. Гоголя ; Фундам. б-ка. Ніжин, 1998. С. 188–189.
54. Черноусов Евгений Александрович (род. 1869). *История исторической науки в СССР: (доокт. период): библиогр.* / сост. : Э. А. Вайсболд, К. И. Голиков, Б. А. Каменецкий и др. М. : Наука, 1965. С. 570.
55. Черноусов Євген Олександрович (13.12.1869–?). *Історики Харківського університету : біобібліогр. довідник (1905–2013)* / уклад. О. М. Богдашина, В. І. Бутенко, С. Р. Марченко [та ін.]; відп. ред. С. І. Посохов. Х., 2013. С. 253–254.
56. Черноусов Євген Олександрович (1869 – ?). *Біобібліографічний словник учених Харківського університету.* Т. 2: Історики: (1905–1920, 1933–2000) / уклад. Б. П. Зайцев, С. І. Посохов, В. Д. Прокопова [та ін.]. Х., 2001. С. 113–115.
57. Черноусов Е. А. Дука, один из историков конца Византии: опыт характеристики / Е. А. Черноусов. *Византийский временник.* 1914. Т. 21. Вып. 3–4. С. 171–221.
58. Черноусов Е. А. Из византийского захолустья XIII в. *Сборник Харьковского историко-филологического общества.* Х., 1914. Т. 2 : Сборник статей в честь профессора В. П. Бузескула. С. 277–295.
59. Черноусов Е. А. Из этюдов по Малале : (эпоха Анастасия Дикора). *Сборник статей в честь академика С. А. Жебелева.* Л., 1926. С. 18–28.
60. Черноусов Е. А. К вопросу о влиянии византийского права на древнейшее русское. *Византийское обозрение,* изд. при ист.-филол. ф-те Имп. Юрьев. ун-та / под. ред. В. Э. Регеля. 1915. Т. 2. С. 302–322.
61. Черноусов Е. А. Новинки по экономической истории Византии. *Труды Северо-Кавказской ассоциации научно-исследовательских институтов.* 1928. № 43. Вып. 4. С. 201–209.
62. Черноусов Е. А. Основные черты государственного и общественного строя Византии. *Записки Императорского Харьковского университета.* 1912. Т. 1: Летопись Харьковского университета. С. 1–10.
63. Черноусов Е. А. Очерки из истории Римской империи, 180–235 гг.: подготовка смуты III века. Х. : Типо-лит. М. Сергеева и К. Гальченко, 1911. 274, I, XXXVIII с.
64. Черноусов Е. А. Партии ипподрома в Константинополе. [Нежин, 1895]. 168 с.
65. Черноусов Е. А. По поводу одной маленькой книжки и небольшого к ней введения. *Известия Северо-Кавказского государственного университета.* 1926. Т. 8. С. 137–142.
66. Черноусов Е. А. Римские и византийские цехи. *Журнал Министерства народного просвещения.* 1914. № 9. С. 154–178.
67. Черноусов Е. А. Сирийский источник по истории Византии. *Византийский временник.* 1928. Т. 25. С. 24–32.
68. Черноусов Е. А. Страница из культурной истории Византии XI века. *Записки Императорского Харьковского университета.* 1913. Кн. 1, ч. неофиц. С. 1–16.
69. Черноусов Є. О. До питання про джерела хроніки Теофана Сповідника з доби Анастаса Дикора. *Ювілейний збірник на пошану Дмитра Йвановича Багалія, з нагоди сімдесятої річниці життя та п'ятдесятих роковин наукової діяльності* / Укр. акад. наук ; юбіл. ком. : В. І. Липський та ін. К., 1927. Т. 1. С. 341–345.

70. Чесноков В. И. О некоторых сторонах опыта подготовки историков в российских университетах XIX – начала XX вв. *Исторична наука на порозі XXI століття: підсумки та перспективи : матеріали Всеукр. наук. конф. (м. Харків, 15–17 листоп. 1995 р.)* / уклад. В. Г. Сарбей. Х., 1995. С. 204–209.
71. Černousov E. Etudes sur Malala: epoque d’Anastase Dicoros. *Byzantion*. 1927. Т. 3. Р. 65–72.
72. Černousov E. Des Euagrios Scholastikos Kirchengeschichte als eine Quelle für die Zeit Anastasios’ I. Dikoros. *Byzantinische Zeitschrift*. 1927. Bd. 27. S. 29–34.
73. Meyer E. Stöckle Römische und byzantinische Zünfte. *Byzantinische Zeitschrift*. 1912. Bd. 21. S. 531–535.
74. Pétridès S. Jean Apokaukos, lettres et autres documents inedits. *Известия русского археологического института в Константинополе*. 1909. Т. 14. Вып. 2-3. С. 1–32.
75. Stöckle A. Spätromische und byzantinische Zünfte / A. Stöckle. Leipzig : Dieterichsche Verl., 1911. X, 180 s.
76. Государственный архив Российской Федерации. Ф. Р-8409. Оп. 1: Д. 890. С. 104–12; Д. 1141. С. 111–13.
77. Візантиністика у Харківському університеті (середина XIX – початок XXI ст.): бібліогр. покажч. / уклад., вступ ст. М. Є. Домановська, А. М. Домановський; бібліогр. ред. С. Р. Марченко. Харків: Майдан, 2017. 158 с.

References

1. Astahova N. V. Borba rannevizantijskih cirkovyh partij v otechestvennoj istoriografii [The struggle of the early Byzantine circus parties in Russian historiography] (in Russian) *Rossijskoe vizantinovedenie: itogi i perspektivy : tezisy dokl. i soobsh. na Mezhdunar. konf., posvyash. 100-letiyu Vizantijskogo vremennika i 100-letiyu RAIK (SPb., 24–25 maya 1994 g.)* / G. G. Litavrin ; In-t slavyanovedeniya i balkanistiki (RAN), In-t vseobsh. istorii (RAN), Fond yugoslavjan. issl-j i sotr-va «Slavyanskaya letopis». M., 1994. S. 13–15.
2. Astahova N. V. Borba cirkovyh partij v istorii rannej Vizantii: (problema i ee razrabotka) [The struggle of circus parties in the history of early Byzantium: (the problem and its studying)] (in Russian): avtoref. dis. na soiskanie uchenoj stepeni kand. ist. nauk : spec. 07.00.03 «Vseobshaya istoriya». SPb.: B. i., 1996. 22 s.
3. Astahova N. V. K istorii izucheniya politicheskoy i konstitucionnoj roli rannevizantijskih cirkovyh partij v otechestvennoj istoriografii [On the history of the study of the political and constitutional role of the early Byzantine circus parties in Russian historiography] (in Russian). *Problemy socialno-politicheskoy istorii i kultury srednih vekov: tezisy dokl. XIII mezhvuz. konf. studentov, aspirantov, molodyh uchenyh. SPb., 25–27 noyabrya 2003 g.* / pod red. G. E. Lebedevoj. SPb., 2004. S. 21–24.
4. Barynina O. A. Otechestvennoe vizantinovedenie na rubezhe epoh: Russko-vizantijskaya komissiya: (1918–1930) [Russian Byzantine Studies at the Turn of the Epoch: Russian-Byzantine Commission: (1918–1930)] (in Russian). SPb.: Izdat. dom Sankt-Peterburg. un-ta, 2010. 323 s.
5. Bezobrazov P. V. [Recenziya na] (Stockle A. Spatromische und byzantinische Zunfte. Leipzig: Dieterichsche Verl., 1911. X, 180 S.) [Review : Stockle A. Spatromische und byzantinische Zunfte. Leipzig: Dieterichsche Verl., 1911. X, 180 S.] (in Russian). *Vizantijskij vremenik*. 1911. Т. 18. S. 30–38.
6. Bezobrazov P. V. Remeslennye i torgovyje korporacii [Craft and trading corporations] (in Russian). *Gerberg G. F. Istoriya Vizantii* / G. F. Gerberg ; per., prim. i prilozh. P. V. Bezobrazova. M., 1897. S. 600–612.
7. Brentano L. Narodnoe hozyajstvo Vizantii [National economy of Byzantium] (in Russian) / Per. s nem. I. I. Yakovkina; vved. I. S. Plotnikova. L.: Put k znaniyu, 1924. 67 s.
8. Domanovskij A. N. «Kniga Eparha» v otechestvennoj vizantinistike XIX – nachala XX v. [«The Eparch Book» in Russian Byzantine Studies of the 19th – Early 20th Centuries] (in Russian). *Rossijskoe vizantinovedenie: tradicii i perspektivy: tezisy dokl. XIX Vseros. nauch. sessii*

vizantinistov / *Nac. kom-t vizantinistov RF, istor. f-t MGU im. M. V. Lomonosova, In-t vseobsh. istorii RAN. M., 2011. S. 87–90.*

9. Domanovskij A. N. O rukopisi E. A. Chernousova «Partii ippodroma v Konstantinopole» [About the manuscript of E. A. Chernousov «Parties of the Hippodrome in Constantinople»] (in Russian) [Elektronnyj resurs]. Rezhim dostupa : <http://www.hist.msu.ru/Science/Conf/lomweb01/domanov1.htm>. Zagl. s ekrana.

10. Domanovskij A. N., Sorochan S. B. Harkovskaya vizantinistika: istoriya, istoki, perspektivy [Kharkov Byzantine Studies: History, Origins, Prospects] (in Russian). *Rossijskoe vizantinovedenie: tradicii i perspektivy : tezisy dokl. HIIH Vseros. nauch. sessii vizantinistov* / *Nac. kom-t vizantinistov RF, istor. f-t MGU im. M. V. Lomonosova, In-t vseobsh. istorii RAN. M., 2011. S. 91–94.*

11. Domanovska M. Ye. Vizantinistika u Harkivskom universiteti (seredina XIX – pochatok XX st.) [Byzantine Studies at Kharkiv University (mid-XIX to early XX centuries)]: avtoref. dis. na zdobuttya nauk. Stupenya kand. ist. nauk : spec. 07.00.06 «Istoriografiya, dzhereloznavstvo ta specialni istorichni disciplini. K., 2015. 18 s.

12. Domanovskij A. Chernousov Yevgen Oleksandrovich [Chernousov Yevgen Oleksandrovich] (in Ukrainian). *Shodoznavstvo i vizantologiya v Ukrayini v imenah: biobibliogr. slov. / uporyad. E. G. Cigankova ta in. K., 2011. S. 237–239.*

13. Domanovskij A. M. Storinka z istoriyi harkivskoyi vizantinistki: (pro sprobu perekladu «Knigi Eparha» v Harkivskom universiteti) [A page from the history of Kharkiv Byzantine Studies: (about the translation of the «The Eparch Book» in Kharkiv University)] (in Ukrainian). *Harkivskij istoriografichnij zbirnik. Vip. 5 : Problemi periodizaciyi istoriyi ta istoriografichnogo procesu.* / S. I. Posohov (gol. red.) [ta in.]. Harkiv, 2002. S. 101–106.

14. Domanovskij A. N. Pravlennie Anastasiya I Dikora (491–518) v cikle statej E. A. Chernousova (1865 – ?) [The reign of Anastasius I Dikor (491–518)] (in Russian) // *Drevnee Prichernomore. Vyp. 9. Odessa, 2011. S. 142–147.*

15. Dyakonov A. P. Vizantijskie dimy i fakkii (ta merh) v V–VII vv. [Byzantine Dimas and Facias (τα μέρη) in V–VII centuries] (in Russian). *Vizantijskij sbornik. M.–L., 1945. S. 144–227.*

16. Zalivalova L. N. Gorod i gosudarstvo v Vizantii v epohu perehoda ot antichnosti k feodalizmu v ruskoj istoriografii konca XIX – nachala XX v. [The city and state in Byzantium during the era of transition from antiquity to feudalism in Russian historiography of the late XIX – early XX centuries.] (in Russian). *Gorod i gosudarstvo v drevnih obshestvah / otv. red. V. V. Mavrodin. L., 1982. S. 83–84.*

17. Istoriografiya antichnoj istorii : ucheb. posobie [Historiography of Ancient History: Textbook / Ed. By V. I. Kuzishin] (in Russian) / pod red. V. I. Kuzishina. M.: Vyssh. shk., 1980. 415 s.

18. Kadeev V. I. Drevnyaya istoriya i antichnaya arheologiya v Harkovskom universitete (1805–1990 gg.) [Ancient History and Ancient Archeology at Kharkov University (1805–1990)] (in Russian). *Vestnik Harkovskogo universiteta. 1991. № 357: Ser. :Istoricheskaya nauka v Harkovskom universitete : (k 185-letiyu HGU). Vyp. 24. S. 50–69.*

19. Kolodko-Chuvarbinskaya A. Ukrainskij istorik professor E. A. Chernousov: ot antichnosti k medievistike, ot Nezhina – do Harkova [Ukrainian historian professor E. A. Chernousov: from Antiquity to Medieval Studies, from Nizhyn to Kharkov] (in Russian) [Elektronnyj resurs]. Rezhim dostupa: <http://praci-history.kpnu.edu.ua/article/view/97739>. Zagl. s ekrana.

20. Krasavina S. K. Duka i Sfrandzi ob unii pravoslavnoj i katolicheskoy cerkvej [Duka and Sfrandzi about the Union of the Orthodox and Catholic churches] (in Russian). *Vizantijskij vremennik. 1967. T. 27(52). S. 142–152.*

21. Krasavina S. K. Mirovozzrenie i socialno-politicheskie vzglyady vizantijskogo istorika Duki [The worldview and socio-political views of the Byzantine historian Duca] (in Russian). *Vizantijskij vremennik. 1973. T. 34(59). S. 97–111.*

22. Kurbatov G. L. Eshe raz o vizantijskih dimah [Once again about Byzantine dims] (in Russian). *Srednevekovyj gorod: mezhvuz. sb. nauch. tr.* / S. M. Stam (otv. red.) i dr. Saratov, 1975. Vyp. 3. S. 3–21.
23. Kurbatov G. L. Istoriya Vizantii: (istoriografiya) [History of Byzantium: (historiography)] (in Russian). L.: Izd-vo LGU, 1975. 256 s.
24. Kurbatov G. L. K probleme tipologii gorodskih dvizhenij v Vizantii [On the problem of typology of urban movements in Byzantium] (in Russian). *Problemy socialnoj struktury i ideologii srednevekovogo obshestva* / otv. red. G. L. Kurbatov. L., 1974. Vyp. 1. S. 44–61.
25. Lebedev P. N. Transformaciya vlasti v Rimskoj imperii v III v. n. e. [The transformation of power in the Roman Empire in the III century] (in Russian) : avtoref. dis. na soiskanie uchenoj stepeni kand. ist. nauk : spec. 07.00.03 «Vseobshaya istoriya». M.: B. i., 2010. 24 s.
26. Levchenko M. V. Venety i prasiny v Vizantii V–VII vv. [Venets and prasins in Byzantium of the V–VII centuries.]. *Vizantijskij vremennik*. T. 1. 1947. S. 164–183.
27. Letyaev V. A. Vospriyatie rimskogo naslediya rossijskoj naukoj XIX – nachala XX vv. [Perception of Roman heritage by Russian science of the 19th – early 20th centuries] (in Russian). Volgograd: Izd-vo Volgograd. gos. un-ta, 2002. 214 s.
28. Liman S. I., Sorochan S. B. Vizantijskaya imperiya v trudah istorikov Harkovskogo universiteta: (1804–1917) [The Byzantine Empire in the works of historians of Kharkov University: (1804–1917)] (in Russian). *Drinovskij zbirnik*. H.; Sofiya, 2008. T. 2. S. 51–68.
29. Liman S. I. Prishur stroki v romejskij polden: Vizantiya epohi Makedonskoj dinastii v ocenkah istorikov Harkovskogo universiteta: (XIX – nachalo XX vv.) [Squinting lines in the Romance noon: Byzantium of the era of the Macedonian dynasty in the works of historians of Kharkov University: (XIX – early XX centuries)] (in Russian). *Narteks. Byzantina Ukrainensis: Pomaios* : sb. st. k 60-letiyu prof. S. B. Sorochana. T. 2. H., 2013. S. 206–226.
30. Liman S. I. Istoriya serednovichnoyi Zahidnoyi Yevropi ta Vizantiyi u tvorchosti j navchalnih kursah privat-docenta Imperatorskogo Harkivskogo universitetu Yevgena Oleksandrovicha Chernousova (1869 – ?) [History of Medieval Western Europe and Byzantium in the Works and Educational Courses of the Private Docent of Imperial Kharkiv University Yevgeny Chernousov (1869 – ?)] (in Ukrainian). *Visnik Harkivskoyi derzhavnoyi akademiyi kulturi*. 2014. Vip. 42. S. 24–32.
31. Medvedev I. P. Po povodu novogo izdaniya «Knigi Eparha» [About the new edition of «The Eparch Book»] (in Russian). *Vizantijskij vremennik*. 1993. T. 54. S. 183–187.
32. Mejer Ed. Ekonomicheskoe razvitie Drevnego mira. [Economic Development of the Ancient World] (in Russian). Pg. : Priboj, 1923. 108 s.
33. Mitryaev A. I., Golubkin Yu. A., Liman S. I. Medievistika v Harkovskom universitete [Medieval Studies at Kharkov University] (in Russian). *Vestnik Harkovskogo universiteta*. 1991. № 357: Ser. : Istoricheskaya nauka v Harkovskom universitete : (k 185-letiyu HGU). Vyp. 24. S. 69–83.
34. Obozrenie prepodavaniya predmetov i raspredeleniya lekcij i prakticheskikh zanyatij po istoriko-filologicheskomu fakultetu Imperatorskogo Harkovskogo universiteta na 1907–1908 akademicheskij god [An overview of the teaching of subjects and the distribution of lectures and practical classes in the historical and philological faculty of the Imperial Kharkov University for the academic year 1907–1908] (in Russian) / Harkovskij Imperatorskij universitet ; istoriko-filologicheskij fakultet. H. : Tip. un-ta, 1907. 16 s.
35. Otchet o zagranichnoj komandirovke privat-docenta po kafedre vseobshej istorii E. A. Chernousova letom 1911 goda [Report on the foreign trip of a Private Docent of the Department of General History E. A. Chernousov in the summer of 1911] (in Russian). *Zapiski Imperatorskogo Harkovskogo universiteta*. 1912. Kn. 1. Chast ofic. S. 1–2.
36. Otchet o sostoyanii i deyatelnosti Harkovskogo universiteta za 1910 g. [Report on the status and activities of Kharkov University in 1910] (in Russian). H.: B. i., 1910. 171 s.
37. Otchet o sostoyanii i deyatelnosti Harkovskogo universiteta za 1916 g. [Report on the status and activities of Kharkov University in 1916] (in Russian). H.: B. i., 1917. 174 s.

38. Pismo A. A. Vasileva F. I. Uspenskomu: 23 maya 1915 g. [Letter from A. A. Vasiliev to F. I. Uspensky: May 23, 1915] (in Russian). *Arhiviy russkih vizantinistov v Sankt-Peterburge* / pod red. I. P. Medvedeva. SPb., 1995. S. 336–337.
39. Pogodin P. D. Obzor istochnikov po istorii osady i vzyatiya Vizantii turkami v 1453 g. [A review of sources on the history of the siege and capture of Byzantium by the Turks in 1453] (in Russian). *Zhurnal Ministerstva narodnogo prosvesheniya*. 1883. № 8. S. 207–221.
40. Polyakovskaya M. A. Interpretaciya ponyatiya «vizantinizm» v russkoj nauchnoj literature konca XIX – nachala XX v. [Interpretation of the concept of «Byzantinism» in Russian scientific literature of the late XIX – early XX century]. (in Russian). *Vizantiya: kumulyaciya i translyaciya kultur: tezisy dokl. IX nauch. Syuzyumovskih chtenij*, Ekaterinburg, 24–27 avgusta 1997 g. / Ural. gos un-t. Ekaterinburg, 1997. S. 43–45.
41. Polyakovskaya M. A. Interpretaciya ponyatiya «vizantinizm» v russkoj nauchnoj literature konca XIX – nachala XX v. [Interpretation of the concept of «Byzantinism» in Russian scientific literature of the late XIX – early XX century] (in Russian). *Polyakovskaya M. A. Vizantiya, vizantijcy, vizantinisty* / M. A. Polyakovskaya. Ekaterinburg, 2003. S. 289–294.
42. Proekt obozreniya prepodavaniya predmetov i raspredeleniya lekcij i prakticheskikh zanyatij po istoriko-filologicheskomu fakultetu Imperatorskogo Harkovskogo universiteta na 1912–1913 gg. [The project of the review of teaching subjects and the distribution of lectures and practical classes in the historical and philological faculty of the Imperial Kharkov University for 1912–1913] (in Russian) / Harkovskij Imperatorskij universitet; istoriko-filologicheskij fakultet. H.: Tip. un-ta, 1912. 19 s.
43. Proekt obozreniya prepodavaniya predmetov i raspredeleniya lekcij i prakticheskikh zanyatij po istoriko-filologicheskomu fakultetu Imperatorskogo Harkovskogo universiteta na 1914–1915 gg. [The project of the review of teaching subjects and the distribution of lectures and practical classes in the historical and philological faculty of the Imperial Kharkov University for 1914–1915] (in Russian) / Harkovskij Imperatorskij universitet ; istoriko-filologicheskij fakultet. H. : Tip. un-ta, 1914. 17 s.
44. Proekt obozreniya prepodavaniya predmetov i raspredeleniya lekcij i prakticheskikh zanyatij po istoriko-filologicheskomu fakultetu Imperatorskogo Harkovskogo universiteta na 1915–1916 gg. [The project of the review of teaching subjects and the distribution of lectures and practical classes in the historical and philological faculty of the Imperial Kharkov University for 1915–1916] (in Russian) / Harkovskij Imperatorskij universitet ; istoriko-filologicheskij fakultet. H. : Tip. un-ta, 1915. 19 s.
45. Proekt obozreniya prepodavaniya predmetov i raspredeleniya lekcij i prakticheskikh zanyatij po istoriko-filologicheskomu fakultetu Imperatorskogo Harkovskogo universiteta na 1916–1917 gg. [The project of the review of teaching subjects and the distribution of lectures and practical classes in the historical and philological faculty of the Imperial Kharkov University for 1916–1917] (in Russian) / Harkovskij Imperatorskij universitet ; istoriko-filologicheskij fakultet. H.: Tip. un-ta, 1916. 20 s.
46. Samojlenko O. Suspilnij rozvitok Vizantii u pracyah Ye. O. Chernosova [The social development of Byzantium in the works of E. A. Chernosov] (in Ukrainian). *Siveryanskij litopis*. 2010. № 2–3. S. 212–216.
47. Sergeev I. P. Rimskaya Imperiya v III veke nashej ery: problemy socialno-politicheskoy istorii [The Roman Empire in the III Century AD: Problems of Socio-Political History] (in Russian). H.: Majdan, 1999. 212 s.
48. Uspenskij F. I. Konstantinopolskij eparh [The Eparchos of Constantinople] (in Russian). *Izvestiya Russkogo arheologicheskogo instituta v Konstantinopole*. 1899. T. 4. Vyp. 2. S. 79–104.
49. Uspenskij F. I. Partii cirka i dimy v Konstantinopole [Circus parties and Dims in Constantinople] (in Russian). *Vizantijskij vremennik*. 1894. T. 1. S. 1–16.
50. Ustav Imperatorskikh Rossijskikh universitetov: proekt, vyrabotannyj na soveshanii professorov pod predsedatelstvom Ministra narodnogo prosvesheniya gr. I. I. Tolstogo v 1906 [Charter of the Imperial Russian Universities: a project developed at a meeting of professors chaired

- by the Minister of Education I. I. Tolstoy in 1906] (in Russian). SPb.: Tip. Min-va vnutr. del, 1906. 36 s.
51. Chekalova A. A. K voprosu o dimah v rannej Vizantii [To the question of Dims in early Byzantium] (in Russian). *Vizantijskie ocherki: trudy sovetskih uchenyh k XVI Mezhdunar. kongressu vizantinistov* / [otv. red. Z. V. Udalcova]. M., 1982. S. 37–53.
52. Chekalova A. A. Konstantinopol v VI veke: vosstanie Nika [Constantinople in the VI century: the rebellion of Nika] (in Russian). Izd. 2-e, ispr. i dop. SPb.: Aletejya, 1997. 332 s.
53. Chernousov Evgenij Aleksandrovich (1869 – ?) (in Ukrainian). *Vikladachi Nizhinskoyi vishoyi shkoli. 1820–1920 : biobibliogr. pokazhch.* / avt.-uklad. L. V. Granatovich / Nizhin. derzh. ped. universitet im. M. Gogolya; Fundam. b-ka. Nizhin, 1998. S. 188–189.
54. Chernousov Evgenij Aleksandrovich (rod. 1869) (in Russian). *Istoriya istoricheskoy nauki v SSSR: (dookt. period): bibliogr.* / sost.: E. A. Vajsbold, K. I. Golikov, B. A. Kameneckij i dr. M.: Nauka, 1965. S. 570.
55. Chernousov Yevgen Oleksandrovich (13.12.1869 – ?) (in Russian). *Istoriki Harkivskogo universitetu : biobibliogr. dovidnik (1905–2013)* / uklad. O. M. Bogdashina, V. I. Butenko, S. R. Marchenko [ta in.]; vidp. red. S. I. Posohov. H., 2013. S. 253–254.
56. Chernousov Yevgen Oleksandrovich (1869 – ?) (in Russian). *Biobibliografichnij slovnik uchenih Harkivskogo universitetu*. T. 2: Istoriki: (1905–1920, 1933–2000) / Uklad. B. P. Zajcev, S. I. Posohov, V. D. Prokopova [ta in.]. H., 2001. S. 113–115.
57. Chernousov E. A. Duka, odin iz istorikov konca Vizantii: opyt harakteristiki [Duca, one of the historians of the end of Byzantium: experience characteristics] (in Russian). *Vizantijskij vremennik*. 1914. T. 21. Vyp. 3–4. S. 171–221.
58. Chernousov E. A. Iz vizantijskogo zaholustya XIII v. [From the Byzantine backwoods of the 13th century] (in Russian). *Sbornik Harkovskogo istoriko-filologicheskogo obshestva*. H., 1914. T. 2: Sbornik statej v chest professora V. P. Buzeskula. S. 277–295.
59. Chernousov E. A. Iz etyudov po Malale : (epoha Anastasiya Dikora) [From the etudes about Malala: (era of Anastasiy Dikor)] (in Russian). *Sbornik statej v chest akademika S. A. Zhebeleva*. L., 1926. S. 18–28.
60. Chernousov E. A. K voprosu o vliyanii vizantijskogo prava na drevnejshee russkoe. *Vizantijskoe obozrenie*, izd. pri ist.-filol. f-te Imp. Yurev. un-ta / pod. red. V. E. Regelya. 1915. T. 2. S. 302–322.
61. Chernousov E. A. Novinki po ekonomicheskoy istorii Vizantii [Novelties on the economic history of Byzantium] (in Russian). *Trudy Severo-Kavkazskoj asociacii nauchno-issledovatel'skih institutov*. 1928. № 43. Vyp. 4. S. 201–209.
62. Chernousov E. A. Osnovnye cherty gosudarstvennogo i obshestvennogo stroya Vizantii [The main features of the state and social system of Byzantium] (in Russian). *Zapiski Imperatorskogo Harkovskogo universiteta*. 1912. T. 1: Letopis Harkovskogo universiteta. S. 1–10.
63. Chernousov E. A. Ocherki iz istorii Rimskoj imperii, 180–235 gg.: podgotovka smuty III veka [Essays from the history of the Roman Empire, 180–235: preparation of the unrest of the III century] (in Russian). X.: Tipo-lit. M. Sergeeva i K. Galchenko, 1911. 274, I, XXXVIII s.
64. Chernousov E. A. Partii ippodroma v Konstantinopole [Parties of the Hippodrome in Constantinople] (in Russian). Nezhin, 1895. 168 s.
65. Chernousov E. A. Po povodu odnoj malenkej knizhki i nebolshogo k nej vvedeniya [About one small book and a small introduction to it] (in Russian). *Izvestiya Severo-Kavkazskogo gosudarstvennogo universiteta*. 1926. T. 8. S. 137–142.
66. Chernousov E. A. Rimskie i vizantijskie cehi [Roman and Byzantine guilds] (in Russian). *Zhurnal Ministerstva narodnogo prosvesheniya*. 1914. № 9. S. 154–178.
67. Chernousov E. A. Sirijskij istochnik po istorii Vizantii [Syrian source on the history of Byzantium] (in Russian). *Vizantijskij vremennik*. 1928. T. 25. S. 24–32.
68. Chernousov E. A. Stranica iz kulturnoj istorii Vizantii XI veka [Page from the cultural history of Byzantium of the XI century] (in Russian). *Zapiski Imperatorskogo Harkovskogo universiteta*. 1913. Kn. 1, ch. neofic. S. 1–16.

69. Chernousov Ye. O. Do pitannya pro dzherela hroniki Teofana Spovidnika z dobi Anastasa Dikora [On the problem of the sources of Theophanes the Confessor from the Anastas Dikor era] (in Ukrainian). *Yuvilejnij zbirnik na poshanu Dmitra Jvanovicha Bagaliya, z nagodi simdesyatoyi richnici zhittya ta p'yatdesyatih rokovin naukovoyi diyalnosti* / Ukr. akad. nauk; yubil. kom.: V. I. Lipskij ta in. K., 1927. T. 1. S. 341–345.
70. Chesnokov V. I. O nekotoryh storonah opyta podgotovki istorikov v rossijskih universitetah XIX – nachala XX vv. [On some aspects of the experience of studying historians at Russian universities of the XIX – beginning of the XXth centuries] (in Russian). *Istorichna nauka na porozi XXI stolittya: pidsumki ta perspektivi: materiali Vseukr. nauk. konf. (m. Harkiv, 15–17 listop. 1995 r.)* / uklad. V. G. Sarbej. H., 1995. C. 204–209.
71. Cernousov E. Etudes sur Malala: epoque d'Anastase Dicoros [Etudes about Malala: (era of Anastasiy Dikor)] (in French). *Byzantion*. 1927. T. 3. P. 65–72.
72. Cernousov E. Des Euagrios Scholastikos Kirchengeschichte als eine Quelle fr die Zeit Anastasios' I. Dikoros [Euagrios Scholastikos Church History as a source for the time Anastasios I Dikoros] (in German). *Byzantinische Zeitschrift*. 1927. Bd. 27. S. 29–34.
73. Meyer E. Stockle Romische und byzantinische Zunfte [Stockle Roman and Byzantine Guilds] (in German). *Byzantinische Zeitschrift*. 1912. Bd. 21. S. 531–535.
74. Pétridès S. Jean Apokaukos, lettres et autres documents inedits [Jean Apokaukos, letters and other unpublished documents] (in French). *Izvestiya russkogo arheologicheskogo instituta v Konstaninopole*. 1909. T. 14. Vyp. 2–3. S. 1–32.
75. Stöckle A. Spätrömische und byzantinische Zünfte [Late Roman and Byzantine guilds] (in German) / A. Stöckle. Leipzig: Dieterichsche Verl., 1911. X, 180 s.
76. Gosudarstvennyj arhiv Rossijskoj Federacii. F. P-8409. Оп. 1: Д. 890. С. 104–12; Д. 1141. С. 111–13.
77. Vizantinistika u Harkivskomu universiteti (seredina XIX – pochatok XX st.): bibliogr. pokazhch. / uklad., vstup st. M. Ye. Domanovska, A. M. Domanovskij; bibliogr. red. S. R. Marchenko. Harkiv: Majdan, 2017. 158 s.

УРБАНІСТИЧНІ ТА БІОГРАФІЧНІ СТУДІЇ

УДК 81'373.21(477-21)

DOI: 10.26565/2227-6505-2019-29-05

ДЕКІЛЬКА СУЧАСНИХ ПОГЛЯДІВ В УКРАЇНІ НА ПРОБЛЕМУ УРБАНОНІМІКИ
(ДОМОДЕРНИЙ ПЕРІОД)

М. Л. Долинська

Український католицький університет

mardol@ucu.edu.ua, <https://orcid.org/0000-0002-0604-4691>

Традиційно урбаноніми, як і всі топоніми, трактуються як історичне джерело, проте в публікаціях переважно відсутні методологічні засади і методики дослідження, хоча появилось декілька цікавих публікацій, базованих на численному джерельному матеріалі. Їхній огляд зводиться до визнання необхідності враховувати такі фактори: тісний взаємозв'язок між історичною топонімією (урбанонімією) та історичною топографією, подвійну структуру урбаноніма (власне назва + денотат), що зумовлює новий метод трактування об'єктом дослідження місцевість (територію), яка описується власне назвою. Як наслідок це зумовлює пропозицію класифікації об'єктів описаних назвами, а не самих власне назв, тобто отримати можливість показати все розмаїття внутрішньоміських об'єктів (природних, рукотворних і мірних) та їхніх взаємозв'язків. Також пропонується враховувати необхідність опрацювання спільної термінології.

Ключові слова: публікації, урбанонімія, Україна, методологія, ієрархічна класифікація

Традиционно урбанонимы, как и все топонимы, воспринимаются как исторический источник, однако до последнего времени не было поданных в печати методологических основ и методики исследования, хотя в Украине есть несколько интересных публикаций с большим количеством данных на эту тему. Обзор этих статей показывает, что ученые должны согласиться учитывать такие моменты: 1. исследование исторической урбанонимии невозможно без знания исторической топографии. 2. двойную структуру урбанонимов (собственно название + денотат), что позволяет получить новый метод трактовки объекта исследования в виде местности (территории), которая описывается собственно названием. В последствии это приводит к предложению классификации объектов описанных названиями, а не самих собственно названий, то есть получить возможность показать все разнообразие внутригородских объектов (природных, рукотворных и мерных) и их взаимосвязей. Предлагается учитывать необходимость выработки общей терминологию.

Ключевые слова: публикации, урбанонимия, Украина, методология, иерархическая классификация

Historians insist that names of places (urbanonyms) are historical sources. There were no description of the methodology and the methods of historical researching of urbanonyms. Though, some interesting publications with a lot of data on the theme in Ukraine have appeared during the last years. The scholar from Odesa (Ihor Hulianovych) published the paper about middle 19th century urbanonyms of the South Bessarabia's towns (Ackerman, Ismail and Cilia). The author tried to use the linguistic classification of toponyms (by Natalia Podolskaya), but he described places names without this technique and ignoring facts of the historical topography. The conclusions to the article are some disappointing – the start and the finish are similar: the author concluded that the data show the same criteria he had a priori laid down to investigate places' names in three towns. Two papers (the article by Maria Takhtaulova and Liudmyla Savchenko and

Maria Takhtaulova`s thesis) from Kharkiv are dedicated to main problems of the characteristics of a complex historical study of the cities` toponymy on the example of Kharkiv. The authors have done careful and deep analysis of the genesis and development of names in the territory of modern Kharkiv, but there is some lack of a systematic approach in these publications. There is no description how to use urbanonyms (places` names of town or city) as a historical source in these article and thesis.

A review of these articles shows that scholars have to agree to consider such points: The research of the historical urbanonymy is impossible without the knowledge of historical topography 2. The doubled structure of each urbanonym (a proper noun + denotatum), allowed us to receipt a town`s proper names by their denotatums (topographic terms), more precisely by using items instead of proper noun classification.

In sum, it causes the proposal to classify items and draw their hierarchical graph, which should show all manner of a town`s items (natural, manmade and demarcated) and connections of their levels. As well, common terminology needs to be developed.

Key words: *publications, urbanonymy, Ukraine, methodology, hierarchical classification*

В наш час, поділені умовно на два табори українські історики, або продовжують писання в описових позитивістських чи (перевернутих) соцреалістичних традиціях, або масово подались в антропологізацію історичних досліджень. І чомусь забулося, що в часі вимушеної примітивізації і обмежень, якими можна приблизно охарактеризувати радянський період історіографічного розвитку (чи застою), зокрема, в історичній урбаністиці ігнорувалася не тільки людина міста, а й саме підґрунтя – територія міста, його адміністративний уклад, культурний краєвид, внутрішньоміське називництво.

Я глибоко переконана, що без уявлення і розуміння де відбувалися процеси, важко пояснити і суть цих процесів. Студії історичної топографії Львова показали на її взаємозв'язки і взаємовплив з історичною урбанонімією, підрозділом історичної топоніміки. Не втомлюся повторяти, що урбаноніми, так як і інші оніми, трактуються в підручниках та довідникових виданнях як історичні джерела, проте практично ніде не вдалося знайти чітко описаної методики їхнього використання в цій якості [5, с. 22; 14, s.175, 177-181].

Майже випадково натрапила на публікації присвячені темі, яка мене глибоко цікавить впродовж декількох останніх років. Читаючи цікавий матеріал, захотілося написати рецензію з деякими методичними, теоретичними і термінологічними порадами, роз'ясненням окремих проблем. Проте, вже в часі писання з'ясувалося, що поняття і зв'язки, котрі зараз для мене структуровані і зрозумілі, в моїх давніших роботах описані епізодично і несміливо. Узагальнення появилися друком вже після виходу в світ публікацій, котрі я вирішила рецензувати. Тому нижче поданий текст не є рецензією, а певними історіографічними роздумами над дискусійними проблемами, і тому включає тільки деякі порівняння декількох поглядів на проблему урбаноніміки.

В Україні деколи появляються цікаві роботи присвячені назвам певних об'єктів на території міста.

За кордоном (в Молдові) в 2013 р. опублікована розвідка одесита Ігора Гуляновича про назви в містах Акерман, Ізмаїл та Кілії з уточненням, що він має намір дослідити загальні тенденції та особливості [1, с. 145-148] внутрішньо міських назв на території названих міст.

Сперечатися з дослідником можна вже з першого абзацу статті, де стверджується, що вулиці, провулки і т.п. (лінійні структури – *М. Д.*) є основною частиною урбаністичної структури будь-якого поселення від античності до сьогодення [1, с. 145]. Якщо розглядати питання з точки зору історичної топографії чи історичної урбаністики, то зрозуміло, що основоположним є планувальна система, котра однозначно залежна від часу і соціального устрою, при якому місто закладалося; вулиці ж є важливою складовою частиною тої чи іншої планувальної структури. Вулиці як фізичні об'єкти не можуть допомагати мешканцям

орієнтуватися в просторі міста, як вважає І. Гулянович, саме для задоволення орієнтаційних потреб були вигадані і застосовані назви. Він робить спробу охарактеризувати просторовий розвиток зазначених міст, описує Акерман і Кілію, зазначаючи, що вони склалися з «старого» та «нового» міста і зовсім несподівано при аналізі Ізмаїлу зазначає, що це місто не мало «османського» планування, чим і відрізнялося від обох згаданих вище; несподіванка полягає в тому, що в публікації немає ні пояснення, ні опису такого «османського» планування. І далі – знову несподіваний перехід до характеристик безпосередньо урбанонімів. Хоча процитовано класифікаційний поділ урбанонімів [1, с. 145] Наталії Подольської (правда, лише за посередництвом старої публікації автора цього огляду), безпосередньо після цього починає розглядати, як він називає, «функціональні одоніми», до яких І. Гулянович пропонує віднести назви, що походять від особливостей рельєфу або розташування. По-перше незрозуміло, чому названі природні умови дослідник відносить до функції, по-друге – чому крім назв «Большая» (Велика), «Песчаная» (Піщана), «Плавневая» (Плавнева), «Широкая» (Широка), «Степовая» (Степова) сюди зараховано і вулицю «Садовая» (Садова) і «Бульвар», це що – рельєф чи розташування? Дійсно, в деяких студіях ще в 60-80-х роках ХХ ст. дослідники виділяли три типи назв вулиць, що пов'язані з природою, функціями та людьми. Так, Анджей Виробіш [15, s. 511-523] до категорії «функції» зараховує риси назв, що віддзеркалюють діяльність людини, зокрема урбаноніми, які описують історичну топографію: «Stare Miasto» (Старе Місто), «Stary Rynek» (Старий Ринок) включно з назвами довколишніх поселень чи дільниць міста і юридик. Натомість, наймення, що мають стосунок до природного середовища (геологія, географія, топографія, фізіо- та гідрографія, флора та фауна) польський вчений зараховує до категорії «природа». Отже, якби дослідник бесарабських міст врахував би пропозиції А. Виробіша, він дійсно мав би право віднести всі перераховані ним назви до однієї групи «Природа», так само як і названі ним «гідроніми»: «Дунайский проспект» (проспект Дунайський), «Набережная улица» (вулиця Набережна), «Малая Дунайская улица» (вулиця Мала Дунайська) і т.п. Відразу виникає заувага, яким чином І. Гулянович відніс дані назви до гідронімів, адже це комунікативні лінійні об'єкти міст, переважно, – вулиці, отже вони всі належать, до анонсованих в заголовку статті, одонімів, назви яких в цьому випадку є похідними від гідронімів. І тут знову виникає виключення: назва «Набережна» має посереднє відношення до водного об'єкту, фактично відбулася онімізація апелювання – перетворення загального об'єкта-денотата на власну назву [8; 9].

Така сама трансформація відбулася і з омонімом «Бульвар», якщо ймення дійсно функціонує як одночленний онім. В цьому місці доцільно перервати аналіз матеріалу статті і наголосити, що І. Гулянович не врахував принципової різниці між лінгвістичними та історичними студіями топонімів (цей докір стосується за дрібним виключенням всіх європейських історико-урбанонімічних досліджень [5, с. 22-23]). Враховуючи, що завдання лінгвістики відрізняються від історичних, визнаючи, що в такому разі і методика дослідження повинна відрізнятися, не можна забувати про базові мовознавчі напрацювання. Одним з найважливіших є постулат, що кожний онім є двочленним – поділяється на власне назву (ім'я) і денотат, тобто об'єкт, котрий описує назва. У випадку з вже розглянутими прикладами в публікації І. Гуляновича, до власне імен відносяться «Большая» (Велика), «Плавневая» (Плавнева), «Степовая» (Степова), «Садовая» Садова і т.п., а денотатами служать поняття-об'єкти: вулиця, бульвар, набережна.

В продовженні своєї розвідки одеський дослідник продовжує етимологічний аналіз і виводить та показує групи назв, які походять від шляхів сполучення «Кишневская» (Кишенівська), специфічної інфраструктури «Карантинная» (Карантинна), органів влади «Полицейская» (Поліцейська), етнічних груп «Болгарская» (Болгарська), релігійних споруд «Соборная» Соборна, соціально-економічного-життя «Новобазарная» (Новобазарна) чи «Кузнечная» (Ковальська), станових груп «Мещанская» (Міщанська) і на кінець, названі в честь когось або чогось «Московская» (Московська) [1, с. 146]. Невеликий абзац, побудований за тим же принципом, присвячений назвам площ містечок (хоронімам).

Цікавими є припущення щодо походження назв інших площинних утворень, в даному випадку – передмість.

З І. Гуляновичем можна сперечатися щодо критеріїв поділу на групи, в які вкладаються ті чи інші назви. Наприклад, чому б не об'єднати цивільні і культові споруди або не поділити соціально-економічне життя на декілька окремих груп, таких як ремісничі професії, дрібне виробництво, торгівля? Чому назва вулиці «Купеческая» (Купецька) потрапила в дві групи за критеріями і соціально-економічного життя, і станової належності? Можна допустити, що краєзнавчі дані підказали, що в різних містечках походження назви було зумовлено різними факторами логічно, що час їхньої появи не співпадає.

Висновки до статті дещо розчаровують – з чого почали, тим і завершили – «Отже, за матеріалами урбанонімів середини ХІХ ст. у містах Південної Бесарабії можна говорити про ландшафти, шляхи сполучення, соціально-економічну діяльність населення, етнічний та конфесійний склад і т.п. Урбаноніми за своєю етимологією походять, перш за все, від функціональних об'єктів, етнічних груп, які на них жили або розташованих там культових споруд» [1, с. 148,] (переклад мій – М. Д.); автор стверджує, що матеріал показав те, що він апріорі заклав в критерії розгляду чи класифікації.

Але, зрештою, кожний автор має право виставляти свої критерії, при умові відповідного до поставленого завдання результату. Як впливає з назви статті, передбачалося дослідження назв вулиць, як історичного джерела, а «загальні тенденції і особливості» старанно описав. Все це цікаво та інформативно для аматорів історії названого краю, але чи отримали ми певні нові історичні відомості? Майже, ні, назви не проявилися тут в якості історичного джерела, а скоріше, краєзнавчі дані виступили джерелом для етимологічної розвідки. Студія щодо назв вулиць заслуговує на продовження і розвиток за умови врахування декількох факторів.

Дуже важливим і принциповим, на моє переконання, є теоретичний поділ урбанонімів, який залежить від моменту виникнення імені. Приблизно в модерних умовах або в часі модернізаційних процесів, назви, (спершу вулиць, а згодом і інших об'єктів: парків, скверів, штучних нових водойм прийнято затверджувати ухвалами якогось офіційного органу, переважно, міського самоврядування; таке називництво, переважно є ідеологізованим, пропагандистським і є цікавим матеріалом для історико-соціологічних студій. В ранньомодерний, не кажучи про пізньосередньовічний період назви виникали стихійно, здійснюючи інформаційно-просторову функцію і пояснюючи взаєморозташування об'єктів [15, с. 511-523; 7, с. 85-87].

Отже, назви, які побутують на території міста, поділяються на традиційні і офіційні [6, с. 161, 164], на що практично, ніхто з дослідників, включаючи І. Гуляновича, не звертає уваги. Простеження моменту офіційного впровадження назв вулиць, продовження вживання чи заміни старих традиційних назв вже в якості офіційних дозволило б більш впевнено простежити етимологію імен. І тут вже появляється проблема мови. Неможливо, що первісні назви, які виникали перед захопленням цих земель Російською імперією, звучали по-російськи, відстеження трансформацій мов традиційних назв також може стати непоганим джерелом націотопографії.

Необхідно мати на увазі, що урбаноніми це не тільки одоніми. Вже на прикладі публікації І. Гуляновича видно, що класифікація одонімів не є простою, варто наголосити на відмінності урбанонімів від інших топонімів, що не дозволяє вписати їх в загальноприйнятту в Україні класифікацію географічних назв, запропоновану академіком Білецьким. «Він пропонує такі одиниці класифікації: надклас, клас, підклас, порядок. Топоніми творять клас, що має два підкласи – *фізіоніми* (назви фізичних, природних об'єктів) і *енойконіми* (назви створених людьми об'єктів, переважно населених пунктів) [6, с. 161, 164]. І серед назв природних утворень, і поміж назвами рукотворних об'єктів зустрічаються антропонімічні назви – найменування на честь людей (за їхніми іменами, прізвищами). Обидва підкласи, на думку послідовників академіка Білецького, своєю чергою діляться на низку порядків». З такою класифікацією історик не може повністю погодитися. Бо, якщо врахувати, що на

території міста бувають і гори, і ріки, і ліси, і угіддя, і окремі поселення, архітектурні комплекси, і підприємства, то урбаноніми, «з одного боку, творять окремий порядок поряд з гідронімами, ойконімами, оронімами, а з іншого – йому, урбаноніму, підпорядковуються ці ж гідроніми, ойконіми, ороніми і т.п. з обох вищих підкласів топонімів (*фізіоніми, і енойконіми*). [6, с. 152, 156] Тобто внутрішньо міські назви заслуговують на власну класифікацію (про що далі).

Недавно в Харкові було захищено дисертацію [11, с. 1-16] і на її базі та в розвиток теми опубліковано статтю [10, с. 121-133] щодо базових рис історичної топоніміки міст на прикладі Харкова, тобто автори поставили перед собою завдання розглянути весь комплекс назв, що побутують на території міста. В добре структурованих, з оглядом опрацювання теми публікаціях поставлено дійсно комплексні завдання, серед яких «розробити класифікацію урбанонімів як інструментарію для характеристики змісту і динаміки топонімічних змін» [11, с. 1], проте ні в текстах публікацій, ні у висновках немає чітко описаної класифікації урбанонімів, яка б дозволяла і для інших міст застосовувати авторську методику дослідження внутрішньоміських назв. Бо не можна вважати знахідкою такий постулат у висновках автореферату: «Для характеристики змісту і динаміки топонімічних змін було запропоновано класифікацію масиву урбанонімів за змістовою приналежністю» [11, с. 14], названі далі «антропонімічна, ойконімічно-топонімічна та оронімічна групи» є нічим іншим як елементами класифікації академіка Білецького.

Як годиться, дисертація починається з розгляду історії питання, тобто студій урбанонімів, зокрема, на території сучасної України. Хоча неодноразово захоплено проголошується про розквіт даної теми, перелічують авторів, праці і спеціалізовані конференції, під кінець огляду змушені визнати, що досягнення практичної і теоретичної урбаноніміки переважно стосується лінгвістичного напрямку топоніміки, а з контексту випливає, що і хронологічні рамки досліджень є досить обмеженими – стосуються, переважно, модерного періоду історії. Після такого висновку було добре б оглянути, якими надбаннями мовознавців вартувало б скористатися історично. Крім того не зашкодило б запозичити окремі результати і в географів.

До таких необхідних для історичних студій урбанонімів, на моє переконання, необхідно враховувати вже згадані вище лінгвістичні системи класифікації та двочленність кожного оніма. Також надзвичайно цікавим є географічний підхід, відповідно до якого топоніми (отже, і урбаноніми) суцільним шаром вкривають поверхню Землі [6, с. 154], що надзвичайно візуалізує сприйняття онімів

Одним з перших питання до авторів згаданих публікацій постає питання до термінології, зокрема до формулювання «адресна урбаноніміка». Дійсно, треба визнати, що в відомих працях, які стосуються урбаноніміки, проблема термінології не розглядалася. Кожний з дослідників вдається до творення термінів, що демонструє практичну відсутність наукового напрямку з усталеною термінологією. Оскільки ні в статті, ні в авторефераті немає чіткого визначення даного терміна, а тільки такий опис «Які саме види топонімів вичерпують перелік об'єктів урбанонімічної мережі? Основний масив урбанонімів складають адресні топоніми, до яких ми відносимо назви адміністративних районів, вулиць, майданів, ліній, алей, бульварів, доріг, набережних, провулків, проспектів, проїздів. Провідне місце в цьому масиві займає група топонімів вулично-дорожньої мережі, яку складають найменовані містобудівні об'єкти, що забезпечують транспортні та пішохідні зв'язки між житловими районами, а також між житловими районами і промисловими зонами, громадськими центрами, кварталам» [10, с. 123]. Виходячи з загальноприйнятих класифікацій, йдеться про лінійні комунікативні об'єкти міста. Поняття «адресна», можна інтерпретувати двояко, як назви вулиць, що чітко визначають (описують) своє місце розташування або, як вже зовсім конкретна локалізація будинку з [орієнтаційним] номером, жорстко прив'язаним до конкретної вулиці. В свій час означення найменших одиниць нерухомої власності я запропонувала термін «традиційні назви» [2, с. 46-50; 3, с. 206-217; 13, р. 380-382; 4, с. 63, 70] будинків чи домоволодінь, що корелюється з класифікаційною

системою Подольської (котра назви будинків ставить в один ряд з одонімами, хоронімами та ахоронімами. Хоча, якщо розглянути дані поняття, як названі об'єкти, то в ієрархії назви будівель повинні зайняти нижчий ступінь [6, с. 163-164]. Система означення нерухомої власності формувалася в часі і на прикладі Львова схематично виглядає так:

- ранньомодерний час – т.зв. традиційні назви будинків, що утворювалися від імені (пізніше – прізвища власника) і закріплювалися за спорудами, незалежно від того, хто відтак нею володів; назви вулиць також тоді були традиційними виконували комунікативну функцію, тобто допомагали людям орієнтуватися в просторі міста. Близька система називництва функціонувала на всій території Східно-Центральної Європи

- 1780-і роки–1870 р. – конскрипційна система нумерації, запроваджена рескриптом Марії Терези (чи існувало щось подібне на території Російської імперії бажано дослідити). Назви вулиць продовжували носити традиційні назви;

- 1871 р. – до сьогодні ми використовуємо орієнтаційну система, при якій назви вулиць закріплюються міською радою, а будинки мають парні і непарні номери, залежно від сторони вулиці [14, р. 172-176].

Навіть, якщо допустити, що для міст Слобожанщини притаманний лише дуальний поділ (традиційні назви і орієнтаційна система), то очевидною постає необхідність дослідника не об'єднувати механічно дослідження традиційних і офіційних урбанонімів, зокрема назв вулиць. В авторефераті М. Тахатаулова зазначає, що на разі невідомі укази центральної влади (Російської імперії) щодо процесу найменування вулиць, тобто зрозуміло, що розділити ці етапи з точністю до конкретної дати складно. Проте вона переконливо показує, що появу путівників можна розглядати як формування системного підходу до адресної [11, с. 10] та «Першим значним кроком із впорядкування міської топонімічної мережі стало масштабне перейменування у вересні 1894 року. Воно засвідчило формування засадничих принципів топонімічної політики міського самоврядування. Важливим елементом формування міського середовища стало маркування простору табличками з назвами вулиць та інших об'єктів інфраструктури. Поступово Харків набував рис модерного міста, що проявилось у кроках міського самоврядування щодо благоустрою вулиць, упорядкування нумерації будинків, створення адміністративних одиниць...» [10, с. 125]. Тому, певніше всього середину 90-х років XIX ст. можна розглядати як межу між побутуванням традиційних та офіційних урбанонімів, в першу чергу – годонімів. Цікаво, що у висновках автореферату авторка застосовує терміни «традиційний» і «офіційний», можливо, що більше вона про це згадувала в самому тексті дисертації.

В підрозділі «Формування міського середовища Харкова та механізми його топонімічного оформлення» дуже вдало помічено зв'язок і вплив історичної топографії на історичну топоніміку. Але через ігнорування всього розмаїття урбанонімів, напрацьовану лінгвістами ієрархічну структуру онімів, М. Тахтаулова створює собі і читачеві декілька описаних нижче проблем.

В, на перший погляд, зовсім правдоподібній фразі: «першими постійними елементами внутрішньоміської структури були майдани та дороги, які вели з Харкова в інші міста та стали початковим фокусом формування топонімічного простору у кожній з трьох частин міста – Нагірній, Залопанській, Захарківській» [11, с. 10] є щонайменше два внутрішні малопомітні протиріччя

Якщо ми називаємо майдани та дороги, то говоримо про фізичні об'єкти, які є предметом вивчення історичної топографії, одночасно ці поняття є денотатами до власне найменувань; тому топонімічний простір починав формуватися з назв доріг та майданів, а не з самих доріг і майданів.

Інфраструктура не обмежувалася комунікаціями, більше того названі майдани і дороги не могли бути первинними, давніше мусіли існувати якісь групи забудови, млини, гончарні печі, поля; переважно більшість таких об'єктів мали назви. Крім того, до внутрішньо міських назв відносяться і назви лісів, долин і горбів, річок, інакше кажучи – фізіоніми, що

розташовані на міських теренах; зрозуміло, що природний ландшафт є однозначно первинним, тому деякі назви його одиниць можуть бути старшими від еноніми (назв об'єктів, котрі були створені людьми). Принаймні одночасно з майданами і дорогами існували і утворення, котрі в тексті названо частинами. Певніше всього – це неадміністративні утворення [4, с. 168-182], тобто території, які не перебували в будь-якій власності, не мали чітко визначених меж і назва, кожної з яких в зрозумілій для сучасників спосіб маркувала місце їхнього знаходження. В наведеному М. Тахтауловою прикладі етимологію назв легко розгадати: на підвищеному місці – Нагірна, за річкою Лопань – Залопанська, за річкою Харківка – Захарківська). Зрештою авторка сама це підкреслює далі, в підрозділі про першоджерела номінації внутрішньо міських назв Харкова: «Встановлено первинні фактори номінації урбанонімів. Виявлено, що антропоніми та ороніми стали першими джерелами номінації геонімів. Протягом імперського періоду зберігалась тенденція до зростання кількості таких урбанонімів.» [11, с. 11]. Термін «геонім» тут виступає синонімом до «урбаноніма», що тільки ускладнює сприймання тексту і підкреслює несистемність підходу до топонімічної проблеми.

Тобто термін «адресні урбаноніми» не зовсім відповідає дійсності і навіть об'єкту дослідження, обмежує топографічні об'єкти дослідження, не дозволяє побачити зв'язків і процесів найменування таких об'єктів, не використовує напрацьовану лінгвістами класифікаційну схему.

В статті, не враховуючи двочленну будову онімів, переносяться класифікаційно-ієрархічні характеристики онімів на територію, яку описує назва: «Водночас сформувалися природно-історичні райони міста, які не були офіційно зафіксованими, проте використовувались у повсякденному житті та закріпились у свідомості городян» [10, с. 124] і далі йдеться, що їх можна визначити як хороніми. Це дуже вдале спостереження що в ранньомодерному місті попри адміністративно-визначені території (наприклад, передмістя, лан¹), для орієнтації міщан функціонують назви, що поширюються на терени з розмитими межами (біля якогось природного утворення чи помітної споруди; оскільки вони не перебувають ні в адміністративній, ні у посесивній залежності, неможливо точно визначити, де ця територія закінчується). Тому у випадку Харкова необхідне уточненням, що використовуються і залишаються в свідомості не райони міста, а їхні назви. Ці назви на етапі виникнення були традиційними, а «природно-історичні райони міста» є вже згаданими неадміністративними утвореннями.

Що одним із загальних завдань дослідженні передбачалося саме застосування урбанонімів в якості історичного джерела, що посередньо впливає аж з формулювання про це механізми та процеси топонімічного оформлення міста аналіз «топонімічної мапи Харкова за джерелами номінації» [11, с. 11]. Там само є уточнення «Тематично, на наш погляд, для кожного етапу розвитку міста має сенс виділити два основних напрями дослідження топонімічної мережі. Перший – це механізми та процеси топонімічного оформлення міста. Другий – характеристика власне топонімів» [10, с. 125]. Щоб подолати протиріччя чи паралельність завдання і зосередитися на студії урбанонімів саме, як історичного джерела варто застановитися, як творяться внутрішньоміські назви, в який період відбувається їхнє утворення, і, найважливіше, яку інформацію історик прагне отримати.

Вже згадувалося про тісний взаємозв'язок історичної урбанонімії з історичною топографією, вивчення кожного з цих напрямів може стати джерельною базою для іншого. Якщо при цьому врахувати географічне трактування шару назв, який покриває рельєф земної кулі, то можна запропонувати використання класифікації не самих урбанонімів, а топографічних об'єктів, охарактеризованих власне назвами. При такій класифікації стає очевидним, що урбаноніми в переважній своїй більшості мають посесивний характер, тобто

¹ Лан – пізньосередньовічна одиниця площі, яка в ранньомодерний час була означенням (денотатом) великої земельної власності, зокрема на передмістях міст з магдебурзьким правом.

розповідають нам про власників тої чи іншої нерухомості, дозволяють скласти послідовні списки власності. Посесивні назви переважно зникають після зникнення об'єкта, рідко трапляється іррадіація назви, тобто її перенесення на створений поблизу втраченого новий об'єкт [6, с. 166-168]. Одночасно етимологію та семантику назв, які надавалися природним об'єктам та комунікаціям, бажано досліджувати відповідно до лінгвістичних методів.

Можливо, для Харкова як молодого міста, не є абсолютно необхідними зазначені мною особливості вивчення урбанонімів як історичного джерела. Але хотілося б в публікаціях М. Тахтаулової чіткіших дефініцій для названих нею напрямів. В статті згадується це становлення називництва, проте нема його системного аналізу і дослідники починають акцентувати розвиток і зміни в називництві з першого офіційного впорядкування [10, с. 125]. Аналіз назви Харків випадає поза межі задекларованого об'єкта дослідження і чомусь присвячується часу виникнення самого міста, а не назви

В підсумку хочеться нагадати, що історична урбаноніміка (використання внутрішньо міських назв в якості історичного джерела) суттєво відрізняється від урбаноніміки лінгвістичної та географічної і одночасно має з ними немало спільного.

Урбанонім – внутрішньоміська назва; стосується не тільки вулиць, а й різноманітних природних та рукотворних об'єктів. Для історичних досліджень необхідно запозичити в лінгвістики постулат щодо двочленності назви (власне назва + денотат), а з географічної науки твердження про суцільний шар назв на земній поверхні

І вже виключно до проблеми використання урбанонімів як історичного джерела належить пропозиція їхнього поділу на офіційні і традиційні назви. Етимологія для цих двох груп є різною, – в модерному суспільстві назви характеризують ідеологічні і політичні настрої влади, є добрим джерелом для соціології, зокрема, історичної. (Доброю ілюстрацією ідеологічного сприйняття офіційних назв є цитата з повісті «Перехресні стежки» І. Франка: «Рафалович закинув якомсь при нагоді, що всі вулиці в місті поназивані іменами польських королів, гетьманів та патріотів, котрі тут ніколи не бували і нічим із сею місцевістю не зв'язані, а ані однісінька назва, ані один напис не нагадує, що се місто лежить на Русі і має якусь руську минувшину» [12]. В домодерному суспільстві назви, переважно, описують навколишній світ. Те, що в обидва ці порядки (*фізіоніми і енойконіми*) лінгвісти (прихильники класифікації Білецького) включають назви надані на честь осіб [6, с. 152, 156], тобто офіційні назви, які з якихось (ідеологічних) причин надавалися природним і рукотворним об'єктам, доводить, що для урбанонімів, як історичного джерела, необхідна своя незалежна від лінгвістичної класифікація.

Існує тісний взаємозв'язок між історичною топонімікою (урбанонімікою) та історичною топографією, що в наслідку зумовлює пропозицію класифікації об'єктів описаних назвами, а не самих власне назв.

Відсутність однозначної спільної (для різних галузей урбаноніміки) термінології утруднює написання і розуміння текстів. Відкритим на сьогодні залишається питання написання терміну, який означає будь-яку лінійну назву (переважно – вулицю). Попри звичаєво прийнятий в кириличних текстах термін «одонім», фахівці з старогрецької мови переконують до варіанту «годонім».

Література

1. Гулянович И. Урбанонимы городов южной Бессарабии в середине XIX ст. (Аккерман, Измаил (Тучков), Килия): общие тенденции и особенности. *Tyragetia*, s.n. 2013, vol. 7 [XXII], № 2. S. 145-148.
2. Долинська М. До питання розташування друкарні Ставропігії у будинку № 9 на вулиці Федорова (Бляхарській). *Наукові зошити кафедри реставрації та реконструкції архітектурних комплексів*. Львів, 1993. С. 46-50.
3. Долинська М. Приватні і громадські кам'яниці у кварталах Львова біля Успенської церкви у XVIII ст. *Вісник Львівського університету*. Львів, 1997. Вип. 32. С. 206-217.

4. Долинська М. Історична топографія Львова XIV–XIX ст. Львів: Видавництво Національного університету «Львівська політехніка», 2006. 356 с.
5. Долинська М. До питання методики класифікації урбанонімів як історичного джерела. *Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки»*. Харків, 2018, № 26, С.18-32.
6. Долинська М. Новий підхід до методики класифікації урбанонімів (на прикладі Львова). *На межі між Сходом і Заходом. Львівські історичні праці*. – НАН України. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Львівське відділення. Упоряд. Фелонюк А., Халак Н., Скочиляс І. Матеріали засідань і конференцій. 3. Львів, 2018. С. 151-170.
7. Крип'якевич І. Топоніміка старого Львова. *Науково-інформаційний бюлетень архівного управління УРСР*. Київ, 1964. № 5. С. 85-87.
8. Остап Р. І. Онімизація апелятивів при виникненні ойконімів у XVI–XVII ст. (слобода – Слобода) (окремий відбиток).
9. Остап Р. І. До питання про онімизацію апелятивів при виникненні ойконімів у XVI–XVII ст.) (окремий відбиток).
10. Савченко Л., Тахтаулова М. Базові характеристики комплексного історичного дослідження топоніміки українського міста (на прикладі Харкова). *Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки»*. Харків, 2018, № 26. С. 121-133.
11. Тахтаулова М. Ю. Історичний розвиток адресної урбанонімії міста Харкова (середина XVII – початок XXI століття). Автореф. дис. канд. іст. наук. Харків, 2016. 16 с.
12. Франко І. Перехресні стежки. – Режим доступу: <https://books.google.com.ua/books?id=0BRLDwAAQBAJ&pg=PR6-IA1&lpg=PR6-IA1&dq>
13. Dolynska M. Preservation Preproject Research Based on Social&Topographical Testimonial. *The International Conference on Conservation. Conference Papers*. Kraków, 2000. P. 380-382.
14. Dolynska M. Some principles of Interdisciplinary Investigation for Recreating the Historical Topography of Urban Spaces. *Studia Geohistorica. Rocznik historyczno-geograficzny*. Warszawa, 2018. № 6. S. 169-185.
15. Wyrobisz A. Nazwy ulic, placów i dzielnic w miastach polskich: nośniki informacji – źródła historyczne – zabytki kultury. *Przegląd Historyczny*. Warszawa, 1999. T. 90. Zesz. 4. S. 511-523.

References

- 1.Hulyanovych I. Urbanonimy horodov yuzhnoi Bessarabii v seredinie XIX st. (Akkerman, Izmail (Tuchkov), Kiliya): obshchie tendentsii i osobennosti [Urbanonyms of the middle 20th c. Towns of the South Bessarabia (Akkerman, Izmail (Tuchkov), Kiliya): general trends and features] (in Russian). *Tyragetia*, s.n. 2013, vol. 7 [XXII], № 2. S. 145-148.
- 2.Dolynska M. Do pytannia roztashuvannia drukarni Stavropihii u budynku №9 na vulytsi Fedorova (Bliakharskii) [To the Question of the Stavropigia's Printing house Location in the House # 9 on Fedorova street (Bliakharska)] (in Ukrainian). *Naukovi zoshyty kafedry restavrstsii ta rekonstruktsii arkhitekturnykh kompleksiv*. Lviv, 1993. S. 46-50.
- 3.Dolynska M. Pryvatni i hromadski kamianytsi u kvartalakh Lvova bilia Uspenskoï tserkvy u XVIII st. [18th c. Private and Public buildings in the Lviv Blocks near Uspenska Church] (in Ukrainian) *Visnyk Lvivskoho universytetu*. Lviv, 1997. Vyp. 32. S. 206-217.
- 4.Dolynska M. Istorychna topografiia Lvova XIV-XIX st. [14th-19th cc. Lviv Historical Topography] (in Ukrainian). Lviv: Vydavnytstvo Natsionalnoho universytetu „Lvivska politekhnikha”, 2006. 356 s.
- 5.Dolynska M. Do pytannia metodyky klasyfikatsii urbanonim iak istorychnoho dzherela [To the Question of the Method of Classification of Urbanonyms as the Historical Source] (in Ukrainian). *Visnyk KhNU imeni V. N. Karazina. Serii „Istoria Ukrainy. Ukrainoznavstvo: istorychni ta filosofski nauki ”*. Kharkiv, 2018. № 26. S. 18-32.

6. Dolynska M. Novyy pidkhid do metodyky klasyfikatsyi urbanonimiv (naprykladi Lvova) [A New Approach to the Method of Classification of Urbanonyms (on the example of Lviv)] (in Ukrainian). *Na mezhi mizh Skhodom i Zakhodom. Lvivski istorychni pratsi.* – 3. *Lvivskie viddilennia instytutu ukrainskoi arkheohrafii ta dzhereloznavstva im. M. S. Hrushevskoho NAN Ukrainy.* – Ed. Feloniuk A., Khalak N. & Skochylias I. Materialy zasidan i konferentsii. 3. Lviv, 2018. S. 151-170.
7. Krypiakievych I. Toponimika staroho Lvova. Naukovo-informatsiinyi biuletен архивного управління УРСР [Ancient Lviv Toponymy] (in Ukrainian). Kyiv, 1964. № 5. S. 85-87.
8. Ostash R. I. Onimizatsiia apeliatyviv pry vynyknenni oikonimiv u XVI-XVII st. (sloboda - Sloboda) [16th-17th cc. Onimization of Appeals in of Oykonyms (sloboda - Sloboda)] (in Ukrainian). (okremyi vidbytok).
9. Ostash R, I, Do pytannia pro onimizatsiiu apeliatyviv pry vynyknenni oikonimsv u XVI-XVII st. [To the question of the 16th-17th cc. Onimization of Appeals in of Oykonyms] (in Ukrainian) (okremyi vidbytok).
10. Savchenko L., Takhtaulova M. Bazovi kharakterystyky kompleksnoho istorychnoho doslidzennia toponimiky ukrainskoho mista (na prykladi Kharkova) [Basic Characteristics of a Complex Historical Study of the Toponymy of the Ukrainian City (the example of Kharkiv)] (in Ukrainian) *Visnyk KhNU imeni V. N. Karazina. Serii „Istoria Ukrainy. Ukrainoznavstvo: istorychni ta filosofski nauki ”.* Kharkiv, 2018. № 26. S. 121-133.
11. Takhtaulova M. Yu. Istorychnyi rozvytok adresnoi urbanonimii mista Kharkova (seredyna XVII – pochatok XXI stolittia) [Historical evolution of Kharkiv address urbanonymic network (from the middle of XVII century till XXI century)] (in Ukrainian). Avtoref. Dys. Kand. Ist. Nauk., Kharkiv, 2016. 16 s.
12. Franko I. Perekhresni stezhky [Cross Paths] (in Ukrainian). URL: <https://books.google.com.ua/books?id=0BRLDwAAQBAJ&pg=PR6-IA1&lpg=PR6-IA1&dq> (08.12.2019)
13. Dolynska M. Preservation Preproject Research Based on Social&Topographical Testimonial. *The International Conference on Conservation. Conference Papers.* Kraków, 2000. P. 380-382.
14. Dolynska M. Some principles of Interdisciplinary Investigation for Recreating the Historical Topography of Urban Spaces. *Studia Geohistorica. Rocznik historyczno-geograficzny.* – Warszawa, 2018. № 6. S. 169-185.
15. Wyrobisz A. Nazwy ulic, placów i dzielnic w miastach polskich: nośniki informacji – źródła historyczne – zabytki kultury. *Przegląd Historyczny.* Warszawa, 1999. T. 90. Zesz. 4. S. 511-523.

УДК 911.375.1:502/394(477.54-21)

DOI: 10.26565/2227-6505-2019-29-06

**УРБОЕКОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ
МІСЬКОГО ПРОСТОРУ ХАРКОВА (1654 – 1785 рр.).**

В.О. Нестеренко

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
viktoria.nesterenko@karazin.ua, <https://orcid.org/0000-0001-5773-5014>

Ця стаття присвячена актуальній темі, що, на жаль, досі залишається поза увагою дослідників – історії зеленого простору міста Харкова. Із використанням джерел кінця XVII-кінця XVIII ст. робиться спроба проаналізувати антропогенний тиск, якого зазнавала територія міста та визначити граничну межу населення, яке могло проживати на ній. Стаття написана на основі акторно-мережевої теорії, що закликає аналізувати вплив людських та природних акторів як симетричний. Такий підхід дозволив проаналізувати зібраний матеріал з точки зору ідеї коеволюції міста та природного середовища. Авторкою були проаналізовані основні урбоекологічні чинники та доведено, що більшість екологічних проблем, що дошкуляли мешканцям міста у XIX ст., у попереднє століття були невідомі. Потреба мешканців у воді була повністю забезпечена завдяки системі колодязів, що існували майже на кожному подвір'ї, так само повноводними були харківські річки. Достатня кількість дерев захищала місто від пилу. Проте із розвитком міста, в тому числі, через осушення значних ділянок та їх подальшою забудовою, місто зазнавало руйнівних наслідків екологічної ситуації. Всього цього можна було б уникнути як би відповідальні за благоустрій чиновники були компетентні у даному питанні. Таким чином, стаття закликає до подальшого дослідження історії зелених просторів міста з метою сформулювати принципи коеволюції зеленого та «зробленого людиною» (man-made) просторів.

Ключові слова: Харків, урбоекологічні чинники, зелений простір, урбаністика.

Данная статья посвящена актуальной теме, которая, к сожалению, до сих пор остается вне поля зрения исследователей - истории зеленого пространства города Харькова. С использованием источников конца XVII - конца XVIII в. делается попытка проанализировать антропогенное давление на территорию города и выяснить граничное число населения, которое могло на ней проживать. Статья написана на основе акторно-сетевой теории, которая призывает анализировать влияние человеческих и природных акторов как симметричных. Такой подход позволил проанализировать собранный материал с точки зрения идеи коэволюции города и природной среды. Автором были проанализированы основные урбоекологические факторы и доказано, что большинство экологических проблем, которые донимали жителям города в XIX в., в предшествующее столетие были неизвестны. Потребность жителей в воде была полностью обеспечена благодаря системе колодцев, которые существовали почти в каждом дворе, повноводными были харьковские реки. Достаточное количество деревьев защищали город от пыли. Однако с развитием города, в том числе, через осушения значительных участков и их последующей застройкой, город подвергался разрушительным последствиям ухудшения экологической ситуации. Всего этого можно было бы избежать как бы ответственные за благоустройство чиновники были компетентны в данном вопросе. Таким образом, статья призывает к дальнейшему исследованию истории зеленых пространств города с целью сформулировать принципы коэволюции зеленого и «сделанного человеком» (man-made) пространств.

Ключевые слова: Харьков, урбоекологические факторы, зеленое пространство, урбаністика.

This article is devoted to the significant topic, however, unfortunately, still remains outside the field of the view of researchers - the history of the green space of the Kharkiv city. Using sources of the late XVII - late XVIII century an attempt is made to analyze the anthropogenic pressure on the territory of the city and determine the limit of the population that could live on it. The article is written on the basis of the actor-network theory, which calls to analyze the influence of human and natural actors as symmetrical. This approach allowed us to analyze the collected material from the point of view of the idea of co-evolution of the city and the natural environment. The author analyzed the main urban ecological actors and proved that most of the environmental problems were pestering the inhabitants of the city in the 19th century. Nevertheless, they were unknown in the previous century. The residents' need for water supply was fully provided thanks to the well system; they existed in almost every yard, and Kharkiv rivers were also full-flowing. A sufficient number of trees protected the city from dust. However, with the development of the city, including through the drainage of significant areas and their subsequent development, the city was exposed to the devastating consequences of the deterioration of its natural condition. All this could have been avoided, as if the officials responsible for the improvement were competent in this matter. Thus, the article calls for further research on the history of green spaces of the city with the aim of formulating the principles of co-evolution of green and man-made spaces.

Key words: *Kharkiv, urban ecological factors, green space, urban studies.*

Історична географія як наука існує вже доволі давно, проте, починаючи роботу над вивченням природних акторів формування міського простору, історик стикається з проблемою відсутності чітко вироблених систем аналізу та практичних досліджень у цій галузі. Винятком є лише дослідження скажімо так очевидних впливів – наприклад, розташування міст вздовж річок та на узвишсях, що впливає на структуру їх вуличної мережі. Натомість, вивчення так званих урбоекологічних чинників є популярним серед архітекторів, містобудівників та екологів. Для них подібні дослідження розташовані у площині практичної користі, тож присвячені вони переважно сучасним містам. Нажаль, історики сильно відстають від своїх колег у сфері дослідження коеволюції природи та міста. Разом із тим, саме природні умови визначали не тільки розташування міста, але й можливості для його зростання, спеціалізації мешканців тощо, а головне – урбоекологічні чинники уможливають комфортне життя містян. Здається, що з часом вплив природи на місто падає, адже людина максимально оточує себе твореним-людиною-простором (man-made space), відводячи зеленим просторам (green space) чітко обмежені ділянки. Проте останні екологічні катастрофи показують, що природа та місто продовжують свою коеволюцію, яка не завжди є безпечною. Саме тому дана робота ставить на меті дослідження впливу урбоекологічних чинників на побутування простору міста Харкова з метою започаткувати таку собі «зелену історію» харківського простору.

Отже, об'єкт вивчення даного дослідження – урбоекологічні чинники творення міського простору Харкова, предмет – їх роль у цьому процесі. Хронологічні межі обумовлені наступним чином: 1654 р. – погоджена істориками дата створення Харкова, 1785 р. – перетворення міста на адміністративний центр губернії, що закінчує період його розвитку як козацької фортеці.

Методологічними засадами нашої статі є акторно-мережева теорія. Вона полягає у тому, що всі явища складаються впродовж процесу взаємодії різних акторів, серед яких можна виділити людські, не-людські або матеріальні та ідеологічні. Причому на початку дослідження ми розглядаємо вплив всіх акторів як симетричний, не виділяючи провідного, але намагаючись прослідкувати за ними всіма [1010, с. 32]. Розглядаючи обрану тему в контексті даної теорії ми можемо спостерігати роль урбоекологічних акторів у процесі формування міського простору, проте не втрачаємо з поля зору й інших дійових осіб. Крім того, дана робота створювалась як міждисциплінарна, тож у ній використовувалась методика аналізу урбоекологічних чинників, яка докладніше буде розглянута далі.

Спеціалісти будівельної галузі досліджуючи роль природи у місті, роблять акцент на важливій тезі – природа та місто постійно коеволюціонують, тобто розвиваються паралельно у міцному взаємозв'язку. Місто являє собою складну еколого-містобудівну систему з надмірним антропогенним тиском на природне середовище [14, с. 110] і для того, щоб визначити найкращі напрямки його розвитку, необхідно визначити екологічний потенціал території. Для цього досліджуються природньо-кліматичні умови обраної ділянки, включаючи її тваринний та рослинний світ, а далі вимірюється її демографічна ємність. Все це має назву «урбоекологічні показники», а сама урбоекологія – це наука, що вивчає взаємодію міської та природної систем. За результатом проведених досліджень спеціалісти дають оцінку цим показникам та визначають потреби території – чи її стан є нормальним, чи потребує термінового рішення. Нажаль, складається враження що всі подібні дослідження виключно теоретичні і їх надбання не використовуються на практиці. Хоча, як зазначають самі ж дослідники, недостатня увага до цього аспекту може призвести до значних економічних збитків, не кажучи вже про здоров'я та безпеку людей.

Для дослідження обраної теми з точки зору урбоекології, необхідно визначити урбоекосистему, тобто природньо-територіальний комплекс, який знаходиться під безпосереднім впливом міста. Для нашого хронологічного відрізка це буде безпосередньо територія фортеці (приблизно 1 км²) та передмістя, що до 1785 р. охоплювало вже приблизно 3 км².

Аналізуючи історіографію нашого дослідження, перш за все згадаємо урбаніста початку ХХ ст., харківського дослідника М. Г. Диканського. У своїх роботах «Квартирный вопрос и социальные опыты его решения» [7] та «Постройка городов, их план и красота» [8] вчений торкався питання впливу природних чинників на здоров'я людини та стан міста. Він докладно аналізував кліматичні проблеми міста Харкова кінця ХІХ та початку ХХ ст. характеризуючи їх як незадовільні. У радянські часи архітектор О. М. Касьянов опублікував свої міркування щодо місця природи у просторі Харкова [9]. Необхідно зазначити, що саме О. М. Касьянов створив загальні плани озеленення міста та втілював їх у Харкові у період після Другої світової війни, тож свої ідеї він вдало випробував і на практиці. На рубежі ХХ та ХХІ ст. публікується книга Глазичева В. Л. «Социально-экологическая интерпретация городской среды» [5], у якій зібрані основні наукові надбання з цього питання пострадянського простору. На даному етапі зростає увага до вивчення теми благоустрою у містах Російської імперії і, звичайно, такі роботи не обходяться без дослідження природнього стану міст [3; 11].

Кращою є ситуація у закордонних дослідників, адже є дослідження як у галузі міської екології, так і у сфері її історії. Принаймні, нещодавній випуск *Urban History* містив статті саме по зеленим просторам міст: у статті П. Барсея доведено, що *green place* завжди були важливою частиною простору британських міст [14]. Серед інших досліджень варто згадати Д. Скотта, автора статті, що простежувала розвиток «*environmental history*», тобто історії навколишнього середовища від давніх часів до сучасності на території Європи та США [16]. Таким чином ми маємо певні методологічні засади розроблені у західній історіографії, що полегшують наше дослідження.

Джерелами даної статті стали мапи Харкова та описи його території, зроблені впродовж ХVІІІ ст., в тому числі, вміщені в «Описі Харківського намісництва» [12] та путівниках по місту [6], що створювались на основі спогадів. Ці джерела дають нам розуміння природи міста у цей період, хоча, необхідно зазначити їх неповність.

Нашою гіпотезою є ідея, що територія, на якій розташовувалось місто, була придатна витримати урбаністичне навантаження міста-фортеці з 10 тисячами населення, а не міста-губернського центру. Як тільки Харків змінив свій статус, що призвело до збільшення населення, екологічна ситуація почала погіршуватись.

«Историко-справочный путеводитель» Д. Гусева містить посилання на опис території міста у 1663 р. [6, с. 4]. У цьому документі читаємо, що фортеця будувалась з дубової деревини і можемо припустити, що саме ці дерева переважали в цьому районі, і саме вони

були масово вирублені впродовж зведення фортеці. Крім дубів згадуються берези, а також дикі яблуні, груші, вишні та інші плодові дерева, що оточували місто з південної сторони. На території фортеці було вміщено 4 колодязя, що мали забезпечувати водою населення [6, с. 6]. Невелике населення міста, що вже активно займалось промислами, могло собі дозволити обирати сухі та зручні для будівництва ділянки. За підрахунками Д. І. Багалія та Д. П. Міллера, населення Харкова у 60-х роках XVII ст. становило близько 1500 – 1800 осіб [1, с. 21].

Розглянемо план міста 1785 р. вміщений в «Описі Харківського намісництва» [12]. На ньому чітко видно, що фортеця розташовується на найвищій точці міжріччя річок Харків та Лопань, а навколо неї знаходяться приватні ділянки землі які могли забезпечувати місто сільськогосподарськими товарами. Натомість, за річками знаходяться не тільки приватні ділянки, але й слободи, які тяжіють до міського ядра, але можуть самостійно вести господарську діяльність. Територія була доволі густонаселеною, але рельєф та річки провокували кластерність розвитку окремих ділянок. На мапі видно, що забудова міста наповнює всі ділянки придатні для господарської діяльності плавно оминаючи болотисті низини біля річок. У кожному такому кластері мала обов'язково з'явитись власна церква – адже погодні умови не завжди дозволили б населенню йти до центральних храмів. Навіть броди і мости (що слугували насправді недостатнім транзитом!) не працювали під час розливу води, що, з одного боку, дуже ускладнювало розвиток Захарківської та Залопанської частини міста, з іншого боку поглиблювало їх автономність. В «Історії міста Харкова» [1, с. 32] вміщений цікавий документ – скарга харківського воєводи до московського царя про те, що поселенці селяться навколо міста на хуторах та ведуть господарську діяльність, коли сама фортеця стоїть порожньою. Але, як бачимо, причина тут не тільки у козацькому свавіллі, але й у конкретних природних чинниках.

Зазвичай міста, що розташовані на березі річки, рівномірно розтягуються вздовж, розташовуючись на одному її березі. Харків виник як фортеця у трикутнику між річками, що одразу позначилось на формуванні його території. Обрання місця для Харкова було дуже вигідним з точки зору військової стратегії – найвища точка місцевості, до якої важко дістатись через болотисті ґрунти біля річок, які в 1663 р. характеризуються ще й як «повноводні» [15, с. 6]. Але з точки зору подальшого розвитку міста ділянка була обрана вкрай не зручна – природний ландшафт не дозволяв місту розвиватись рівномірно. Фактично, місто зародилось на межі так званої третьої урбаністичної революції, коли воно було створено у вигляді фортеці, але різко збільшилось за рахунок ремісничого передмістя.

Територіально місто було поділено на 10 приходів відповідно до розташування церков. Успенський приход був найзаселенішим – 20 вулиць, на яких знаходилося 273 садиби. Це власне територія самої фортеці. За церковним розписом 1724 р. [1, с. 35], тут проживали майже всі військові, духівництво, знаходились шинки. Миколаївський приход майже у 2,5 рази менший, до нього входить всього 6 вулиць, 118 садиб і більшість його території – приватні ділянки Карабутова, Шеметова, Бібікова, Шаповалова та Келебердіна. Скоріш за все, частина фортеці також відносилась до цього приходу. Таким чином район від фортеці в бік сучасної вулиці Пушкінської теж був густо заселеним. Вознесенський приход знаходився за річкою Харків у слободі Немишлянській, в сторону сучасного Московського проспекту. Він налічував всього 2 вулиці, але при цьому – 107 садиб. Враховуючи, що лише 6 садиб належали ремісникам, а решта лаконічно позначена «інші», можемо припустити, що тут проживало населення, яке вважалось міським, але займалось сільськогосподарською діяльністю. Покровський приход був найменшим – 1 вулиця, 87 садиб – і знаходився на місці частини сучасної Клочківської вулиці. Він розташовувався на березі річки, що може пояснити його малозаселеність. За річкою, уздовж берега знаходився Різдва́ний приход, який налічував всього п'ять вулиць, але так само одну шосту від загальної кількості садиб займали ремісничі помешкання (20 зі 121). Район міста, що і до сьогодні зберіг свою історичну назву – Подол і так само розташовувався на березі – Троїцький приход налічував 30 ремісничих садиб від загальної кількості 115. Михайлівський та Вознесенський приходи демонструють

ту саму картину – на березі річки, мінімум 1/5 садиб – ремісники. Подібна картина складається і на Залопанській частині міста, хоча і подалі від рік – у Дмитріївському та Благовіщенському приходах. Таким чином, порівняно із центральними, саме у приходах, що розташовувались біля річок, було більше ремісників у відсотковому значенні. Якщо ж дивитись на абсолютні показники, то найбільше ремісничих садиб було у Троїцькому приході та Благовіщенському, що може бути пов'язане із тим, що ці райони першими почали формуватись саме як ремісничі квартали. Справа в тім, що ремесло залежало від доступу до проточної води. Річки виводили промислове сміття, очищуючи місто, знову-таки, без достатньої кількості технічної води неможливо здійснювати ремісничу діяльність. Звичайно, в подальшому це призводило до засмічення річок та погіршення якості води. Теоретично нижче по течії річки не можна було селитись.

Для розуміння тиску, що спричиняли урбаністичні чинники на природу міста, треба розуміти динаміку зростання населення Харкова. В описі Харківського намісництва 1785 р. вказано, що у місті проживало 10885 осіб [12, 77], таким чином населення за сто років дуже поступово зросло на 8500 осіб. Спробуємо порахувати, скільки ресурсів потребувало таке населення і де воно їх отримувало. Інколи це складно зробити через відсутність чітких цифр, проте маємо певні гіпотези. В джерелах кінця XIX ст. ми читаємо про категоричну недостачу води у місті. Але в «Описі Харківського намісництва» кінця XVIII ст. чітко сказано: «жителі в воде никакой нужды не терпят» [12, с. 76], адже у багатьох є власні колодязі. Якщо припустити, що мешканці брали з цих колодязів тільки власне питну воду, а технічну – у річках, то води було цілком достатньо. Куди ж тоді поділись ці колодязі далі? Справа в тому, що будівництво нових мостів через річки Харків та Лопань, осушення болотистої місцевості навколо Благовіщенського базару призвело до падіння рівня ґрунтових вод, відповідно, рівня води в колодязях. Тим більше, якщо раніше населення могло набирати технічну воду у межах міста, то тепер через забруднення води відходами виробництва та сміттям зростаючої кількості населення вона стала непридатною для використання і на весь Харків залишилась одна відома всім Карпівська криниця. Цю ідею підтверджують згадки про холерні епідемії XIX ст., адже саме до цієї хвороби призводить брудна вода [13].

Наостанок треба зазначити звідки взялась відома харків'янам початку XX ст. «класична пилюка», що дошкуляла містянам і призводила до хвороб очей та легенів. Спеціалісти зазначають, що у лісостеповій зоні від тривалого механічного впливу на ґрунти, в тому числі, від витоптування трав'яного покриву, вони починають розпорошуватись [4, с. 12]. Таким чином, скоріш за все у місті кінця XVII – кінця XVIII ст. пилу в такій кількості не було. З вирубкою дерев та осушенням річок поступово ця проблема актуалізувалась.

Основні спроби людини впорядкувати свої стосунки з природними чинниками відбувались у сфері благоустрою. І в принципі, саме адекватний благоустрій, що враховує особливості природного оточення та екологічного навантаження має допомогти man-made та green place коеволюціонувати гармонійно. Одразу необхідно зазначити, що найважливішою перешкодою на шляху благоустрою у ті часи була відсутність усвідомлення посадовцями (а тоді ще ці повноваження лежали на козацьких отаманах) необхідності взагалі займатись цими питаннями. Від цього – ігнорування потреби сталого розвитку природи у місті та робота тільки з наслідками проблем.

Таким чином, природний простір Харкова цілком витримував навантаження 1500 - 1000 осіб, але саме ця кількість мешканців була для нього граничною. Подальше життя на цій території вимагало осмисленого ставлення до природного оточення, яке, нажаль, не було доступним в той час. Осушення боліт порушувало річкову систему, призводило до посух, а забруднення води спричиняло епідемії. Сподіваємось, що ця стаття покладе початок серії публікацій різних спеціалістів з історії довкілля на території міста Харкова. Розуміння історичної логіки розвитку нашої території допоможе подолати проблеми сучасності. З надією можна сказати лише одне: природа відновлюється. Більше того, зелені простори, що постійно знаходяться під тиском людини, адаптуються на відновлюються швидше.

Література

1. Багалеї Д.І., Миллер Д. П. История города Харькова за 250 лет его существования. Том I. Харьков: Паровая типография и литография М. Зильберберг и С-вья, 1905. 569 с.
2. Багалеї Д.І., Миллер Д. П. История города Харькова за 250 лет его существования. Приложения. Харьков: Паровая типография и литография М. Зильберберг и С-вья, 1912. 15 с.
3. Бортніков В. Майко Т. Проблеми розбудови й благоустрою міста Луцька (друга половина XIX – початок XX ст.). *Джерела локальної історії. Культурний побут городян XVIII – першої половини XX ст. Зб. наук. праць*. Київ, 2013. С. 368 – 380.
4. Василенко І. А. Урбоекологія. Харків, 2017. 309 с.
5. Глазычев В. Л. Социально-экологическая интерпретация городской среды. Москва, Наука, 1984 г. 180 с.
6. Гусев А. Н. Историко-справочный путеводитель. Харьков, его прошлое и настоящее в рисунках и описаниях. 1902. (репринтное издание). Харьков: Издательство САГА, 2010. 274 с.
7. Диканский М. Г. Квартирный вопрос и социальные опыты его решения. Санкт-Петербург, 1908. 251 с.
8. Диканский М. Г. Постройка городов: их план и красота. Петроград : Г. Карбасников, 1915. XI, 308 с.
9. Касьянов А. М. Харьков. Архитектурно-исторический очерк . Киев, 1955. 187 с.
10. Латур Б. Пересборка социального: введение в акторно-сетевую теорию. Москва : Изд. дом Высшей школы экономики, 2014. 384 с.
11. Оверченко М. А. Развитие благоустройства южнороссийского губернского города в конце XVIII - начале XX вв.: на материалах г. Ставрополя. Автореф. дисс. ... канд. истор. н.: 07.00.02. Ставрополь, 2012. 25 с.
12. Описи Харківського намісництва кінця XVIIIст. Упоряд. В. О. Пірко, О. І. Гуржій. Київ : Наукова думка, 1991. 224 с.
13. Рейнгардт Ф. О. Холера в Харькове в 1830 г. *Литературно-художественное приложение к «Харьковскому календарю» на 1887 год*. Выпуск 1. Харьков, 1887. С. 259 – 260.
14. Устінова І. І., Чубарова А. В. Еколого-містобудівні системи: закономірності розвитку та просторово-часові виміри. *Сучасні проблеми архітектури та містобудування, № 44*. 2016. С. 109-117.
15. Borsay P. Nature, the past and the English town: the counter-culture history *Urban History. Volume 44. Part 1*. Cambridge University Press, 2017. P. 27- 43.
16. Schott D. Urban environmental history: what lessons are there to be learnt? *Boreal environment research* 9. Helsinki, 2004. P. 519-528.

References

1. Bagalej D.I., Miller D. P. Istoriya goroda Harkova za 250 let ego sushestvovaniya. [History of Kharkiv for 250 years of its existing] (in Russian) Tom I. Harkiv: Parovaya tipografiya i litografiya M. Zilberberg i S-vya, 1905. 569 s.
2. Bagalej D.I., Miller D. P. Istoriya goroda Harkova za 250 let ego sushestvovaniya [History of Kharkiv for 250 years of its existing] (in Russian). Prilozheniya. Harkov: Parovaya tipografiya i litografiya M. Zilberberg i S-vya, 1912. 15 s.
3. Bortnikov V. Majko T. Problemi rozbudovi j blagoustroyu mista Lucka (druga polovina 19 – pochatok 20 st.). [The problem of construction and improvement of the city of Lutsk (second half of 19 - early 20 century)] (in Ukrainian) *Dzherela lokalnoyi istoriyi. Kulturnij pobut gorodyan XVIII – pershoyi polovini XX st. Zb. nauk. prac*. Kyiv, 2013. S. 368 – 380.
4. Vasilenko I. A. Urboekologiya. [Urboecology] (in Ukrainian). Harkiv, 2017. 309 s.

5. Glazychev V. L. Socialno-ekologicheskaya interpretaciya gorodskoj sredy. [Socio-ecological interpretation of the urban environment] (in Russian). Moskva, Nauka, 1984 g. 180 s.
6. Gusev A. N. Istoriko-spravochnyj putevoditel. Harkov, ego proshloe i nastoyashee v risunkah i opisaniyah. 1902. (reprintnoe izdanie). [Historical and reference guide. Kharkov, its past and present in the drawings and descriptions] (in Russian). Harkov: Izdatelstvo SAGA, 2010. 274 s.
7. Dikanskij M. G. Kvartirnyj vopros i socialnye opyty ego resheniya [The housing issue and social experiments to solve it] (in Russian). Sankt-Peterburg, 1908. 251 s.
8. Dikanskij M. G. Postrojka gorodov: ih plan i krasota [City building: their plan and beauty] (in Russian). Petrograd : G. Karbasnikov, 1915. HI, 308 s.
9. Kasyanov A. M. Harkov. Arhitekturno-istoricheskij ocherk . Kiev, 1955. 187 s.
10. Latur B. Peresborka socialnogo: vvedenie v aktorno-setevuyu teoriyu [Reassembling the Social: An Introduction to Actor-Network] (in Russian) Moskva : Izd. dom Vysshej shkoly ekonomiki, 2014. 384 s.
11. Overchenko M. A. Razvitie blagoustrojstva yuzhnorossijskogo gubernskogo goroda v konce XVIII - nachale XX vv.: na materialah g. Stavropolya. [Development of the improvement of the South Russian provincial city in the late 18 - early 20 centuries: based on the materials of the city of Stavropol] (in Russian). Avtoref. diss. ... kand. istor. n.: 07.00.02. Stavropol, 2012. 25 s.
12. Opisi Harkivskogo namisnictva kincy XVIII st. [Descriptions of the Kharkov governorate of the late eighteenth century] (in Ukrainian) Uporyad. V. O. Pirko, O. I. Gurzhij. Kiyiv : Naukova dumka, 1991. 224 s.
13. Rejngardt F. O. Holera v Harkove v 1830 g. [The Cholera in Kharkiv] (in Russian) *Literaturno-hudozhestvennoe prilozenie k «Harkovskomu kalendaryu» na 1887 god. Vypusk 1.* Harkov, 1887. S. 259 – 260.
14. Ustinova I. I., Chubarova A. V. Ekologo-mistobudivni sistemi: zakonomirnosti rozvitku ta prostorovo-chasovi vimiri. [Ecological-urban planning systems: patterns of development and space-time measurements] (in Ukrainian). *Suchasni problemi arhitekturi ta mistobuduvannya*, 2016. № 44. S. 109-117.
15. Borsay P. Nature, the past and the English town: the counter-culture history Urban History. Volume 44. Part 1. Cambridge University Press, 2017. P. 27- 43.
16. Schott D. Urban environmental history: what lessons are there to be learnt? Boreal environment research 9. Helsinki, 2004. P. 519-528.

УДК 93/94:930(477.74)

DOI: 10.26565/2227-6505-2019-29-07

**«ПРОЛЕТАРСЬКО-РЕВОЛЮЦІЙНА» АВТОБІОГРАФІЯ – ЗАПОРУКА
ПРИНАЛЕЖНОСТІ ДО «РАННЬОРАДЯНСЬКОЇ» ГЕНЕРАЦІЇ ВЧЕНИХ
(НА ПРИКЛАДІ НАУКОВОГО СПІВТОВАРИСТВА ГУМАНІТАРІЇВ ОДЕСИ)**

В. В. Левченко

Одеський національний морський університет
levchenko_lav@ukr.net; <https://orcid.org/0000-0001-8119-1547>

У статті запропонована модель вивчення закономірності формування, розвитку, поширення наукового знання та змін парадигм серед вчених-гуманітаріїв наукового співтовариства Одеси через призму ідентичності однієї генерації. Сформульовано тлумачення терміну «генерація» та запропоновано хронологічну періодизацію генерацій одеських вчених-гуманітаріїв. Формулювання назв генерацій наукового співтовариства Одеси має диференціацію відповідно до ідеологічної складової домінуючих типів професійної діяльності для кожної окремої генерації одеських науковців, що залежало в кожному окремо обраному хронологічному періоді від панівних пріоритетів формування професійної діяльності та просопографічної палітри генерації на тлі метаморфоз наявних суспільно-політичних і соціокультурних ландшафтів. Окреслено характерні риси «ранньорадянської» генерації одеських вчених. Встановлено специфіку взаємовідносин одеських вчених-гуманітаріїв з діючим політичним режимом, який мав багаторівневу структуру. Основним компонентом, що впливав на діяльність науковців, був складний перманентний процес інституційних, структурних і когнітивних змін у державно-адміністративній системі управління.

На тлі суспільно-політичних змін 1920–1941 рр. ідентифіковано та представлено постаті окремих одеських вчених як представників «ранньорадянської» генерації. Наголошено на поступовому втягуванні вчених у ярмо офіційної ідеології та партійно-державного контролю, що підводило їх до побоювання діючої влади, непогодження з якою приводило до обмеження академічної свободи, яке проявлялося в тотальній регламентації й стандартизації професійної діяльності та різних утисків. Унаслідок цього вони були змушені вказувати в автобіографіях факти, які б демонстрували їх пролетарське походження або їх участь у революційних подіях на боці більшовиків.

Ключові слова: автобіографія, «ранньорадянська» генерація, вчені-гуманітарії, наукове співтовариство, Одеса.

В статтє предложена модель изучения закономерности формирования, развития, распространения научного знания и изменений парадигм среди ученых-гуманитариев научного сообщества Одессы через призму идентичности одной генерации. Сформулировано толкование термина «генерация» и предложено хронологическую периодизацию генераций одесских ученых-гуманитариев. Формулировка названий генераций научного сообщества Одессы имеет дифференциацию в соответствии с идеологической составляющей доминирующих типов профессиональной деятельности для каждой отдельной генерации одесских ученых, что зависело в каждом отдельно выбранном хронологическом периоде от господствующих приоритетов формирования профессиональной деятельности и просопографической палитры генерации на фоне метаморфоз наличных общественно-политических и социокультурных ландшафтов. Очерчены характерные черты «раннесоветской» генерации одесских ученых. Установлена специфика взаимоотношений одесских ученых-гуманитариев с действующим политическим

режимом, который имел многоуровневую структуру. Основным компонентом, влияющим на деятельность ученых, был сложный перманентный процесс институциональных, структурных и когнитивных изменений в государственно-административной системе управления. На фоне общественно-политических изменений 1920–1941 гг. идентифицированы и представлены личности отдельных одесских ученых как представителей «раннесоветской» генерации. Отмечено постепенное втягивание ученых в ярмо официальной идеологии и партийно-государственного контроля, что подводило их к боязни действующей власти, несогласие с которой приводило к ограничению академической свободы, которое проявлялось в тотальной регламентации и стандартизации профессиональной деятельности и различных притеснений. Вследствие этого они были вынуждены указывать в автобиографиях факты, которые демонстрировали их пролетарское происхождение или их участие в революционных событиях на стороне большевиков.

Ключевые слова: автобиография, «раннесоветская» генерация, ученые-гуманитарии, научное сообщество, Одесса.

The article proposes a model for studying the laws of formation, development, dissemination of scientific knowledge and paradigm changes among humanities scientists of the Odessa scientific community through the prism of identity of one generation. The interpretation of the term «generation» is formulated and a chronological periodization of generations of Odessa humanities scientists is proposed. The formulation of the names of the generations of the Odessa scientific community is differentiated in accordance with the ideological component of the dominant types of professional activity for each individual generation of Odessa scientists, which depended in each individually selected chronological period on the prevailing priorities of the formation of professional activity and the prosopographic palette of generation against the background of metamorphoses of available socio-political and sociocultural landscapes. Outlined the characteristic features of the «early Soviet» generation of Odessa scientists. The specifics of the relationship of Odessa humanities scientists with the current political regime, which had a multi-level structure. The main component influencing the activities of scientists was a complex permanent process of institutional, structural and cognitive changes in the public administration system. Against the background of socio-political changes of 1920–1941, the identities of individual Odessa scientists as representatives of the «early Soviet» generation were identified and represented. The gradual pulling of scientists into the yoke of official ideology and party-state control was noted, which led them to fear of the current government, disagreement with which led to a limitation of academic freedom, which manifested itself in total regulation and standardization of professional activity and various oppressions. As a result of which they were forced to indicate facts in their autobiographies that demonstrated their proletarian origin or their participation in revolutionary events on the side of the Bolsheviks.

Keywords: autobiography, «early Soviet» generation, humanities scientists, scientific community, Odessa.

Наукове співтовариство Одеси за понад двохсотрічну історію пройшло складний шлях еволюції, у різні часи мало свої характерні риси та особливості. Однією з них є наявність періодів розвитку корпорації одеських вчених-гуманітаріїв у форматі існування різних генерацій.

За весь час розвитку історичної науки в Одесі (від кінця XVIII ст. до початку XXI ст.) корпорацію вчених представляють дев'ять генерацій, які умовно хронологічно відповідають наступним періодам: 1) «аматорському» (кінець XVIII ст. – 1817 р.); 2) «ранньоліцейському» (1817–1837 рр.); 3) «пізньоліцейському» (1837–1865 рр.); 4) «ранньоуніверситетському» (1865–1884 рр.); 5) «пізньоуніверситетському» (1884–1917 рр. і 1941–1944 рр.); 6) «ранньорадянському» (1917–1941 рр.); 7) «середньорадянському» (1941–1968 рр.); 8) «пізньорадянському» (1968–1991 рр.); 9) «національному» (від 1991 р. до сучасності).

Представлена хронологічна градація генерацій одеських вчених впливає з кардинальних метаморфоз соціокультурних реалій наукового середовища, які були пов'язані із загальними суспільно-політичними та соціокультурними ситуаціями в державах, до складу яких вони послідовно входили (Російська імперія – СРСР – Україна). Формування назв генерацій має диференціацію відповідно до ідеологічної складової домінуючих типів професійної діяльності для кожної окремої генерації одеських науковців, що залежало в кожному окремо взятому хронологічному періоді від панівних пріоритетів формування професійної діяльності та просопографічної палітри генерації на тлі метаморфоз наявних суспільно-політичних і соціокультурних ландшафтів.

Виходячи з теорії вивчення історії науки у контексті зміни генерацій вчених, пропонуємо спробу дослідження наукового співтовариства одеських вчених-гуманітаріїв «ранньорадянської» генерації в контексті виявлення їх загальної кількості, встановлення хронологічних рамок генерації, огляду багаторічного ритму діяльності, зародження інновацій, внутрішньо цехових комунікацій, місця і ролі науковців у суспільстві за часів нового політичного режиму та їх ставлення до влади, етика відносин, вивчення індивідуальних, особистісних характеристик істориків, що містить потенціал для детального розуміння буття історичної науки та тенденцій її розвитку, як на локальному рівні, так і в контексті глобального осмислення.

Встановлення 1920 р. на теренах України радянської влади призвело до кардинальних змін у всіх сферах життєдіяльності населення. З огляду на чинну політичну ситуацію та потреби новоявленої влади у вибудовуванні відносин з усіма прошарками суспільства, що є ключовим символом в історії еволюції взаємин між владою і народом, було розпочато процес складного і болісного соціокультурного перетворення суспільства зі старої формації у нову – радянську модель. Подібна практика послідовно проводилася відносно представників усіх прошарків суспільства, не стали винятком і діячі культури, зокрема вчені. Протягом 1920-х рр. більшовики почали виховувати представників нової «ранньорадянської» генерації.

Взагалі під терміном «генерація» ми розуміємо представників наукової спільноти, які представлені приблизно однаковими рисами в науковому побуті, у професійній та громадській діяльності в окремо визначений хронологічний період з наступною заміною представниками прийдешньої генерації, які при диференціації хронологічних циклів істотно відрізняються від суб'єктів попередньої та подальшої генерацій. Початком існування кожної генерації є зародження і формування нової парадигми в усіх сферах життєдіяльності вчених, а її закінченням – поступове зникнення панівних ідей, практик і пріоритетів, на зміну яким приходять концепції нової генерації. Основними компонентами, що впливають на формування і діяльність вчених кожної окремої генерації в будь-який обраний хронологічний період, був складний дискретний процес інституційних, інфраструктурних та когнітивних факторів у науково-дослідній діяльності та державно-адміністративній системі управління. У фазі трансформації суспільно-політичних, соціально-економічних і культурних умов необхідно максимально об'єктивно враховувати, як окремий вплив зовнішніх і внутрішніх факторів, так і їх взаємозв'язок та взаємозумовленість в процесі існування окремо взятої генерації.

Визначення «наукове співтовариство» – розуміємо як сукупність вчених-професіоналів, організація якого відображає специфіку наукової професії. У більш детальному ракурсі наукове співтовариство – це соціальна група інтелектуальних працівників, яка підрозділяється на більш диференційовані підгрупи, об'єднані стандартами спільністю освіти, спеціалізації, професійної поведінки, наукових інтересів та змістовними когнітивними установками. До числа наукового співтовариства одеських гуманітаріїв ми відносимо осіб за наявністю таких критеріїв: вища освіта (гуманітарні спеціальності), викладання у вишах, діяльність у профільних науково-дослідних установах, наукові публікації на історичну тематику.

«Ранньорадянська» генерація інтелектуалів з'явилася у науковому співтоваристві на теренах колишньої Російської імперії внаслідок суспільно-політичних і соціокультурних катаклізмів 1917–1920 рр. До цієї генерації відносимо фахівців (див. табл.), професійна діяльність яких проходила у вишах і різних за профілями та структурами науково-дослідних установах, які мали вищу освіту або проходили процес навчання у вищій школі, перебували на різних етапах наукової кар'єри. Їх наукові публікації мали теоретичне оформлення відповідно концепціям у розвитку історичної науки, які домінували у науковому просторі 1920-х – 1930-х рр. та педальовали і популяризували ідеї розбудови першої у світі соціалістичної держави.

Представники «ранньорадянської» генерації підпорядковувалися тоталітарному характеру моделі відносин між вченим і владою, наукові публікації яких мали теоретичне оформлення відповідно до концепцій розвитку науки в 1917–1941 рр., які реалізуали і популяризували ідеї марксистсько-ленінської методології та розвитку соціалістичної держави.

Належність представників цієї генерації до радянського наукового простору була обумовлена підпорядкуванням одному з ключових принципів радянської науки, сформульованого кийською дослідницею І. І. Колесник, згідно з яким «...принцип партійності засвідчував повну залежність історичної науки від партії, директив та ініціатив партійних органів, цілковите підпорядкування науки партійній ідеології» [1, с. 10].

Результатом приналежності вчених до «ранньорадянської» генерації з панівним тоталітарним характером відносин між владою і науковим співтовариством стали прояви різних методів «інтелектуальної покори» і політичних репресій (обмеження в праві займатися науковою діяльністю, втручання у вибір тематики наукових досліджень, контроль над комунікативними зв'язками з колегами, політичні, соціальні та правові утиски, осуд, арешти, заслання, позбавлення життя), максимум інтенсивності яких було поширено під час Великого терору 1937–1938 рр. [4; 7; 8].

«Ранньорадянська» генерація, так само як й інші генерації, у своєму складі мала свої відмінні три типи вчених, які впливали з метаморфоз існуючої суспільно-політичної формації й соціокультурного середовища: «адептів», «нонконформістів» і «конформістів».

До першого типу – «адептів» – відносимо вчених, що народилися на рубежі ХІХ–ХХ ст. та були «ровесниками» активізації революційної ситуації на початку ХХ ст. Їх первинна соціалізація зароджувалася в умовах трьох революцій, формування моральних цінностей і життєвих пріоритетів відбувалася в умовах революційного романтизму, робітничо-селянської ідентифікації та ідейно-корпоративного патерналізму. У період становлення першої в світі соціалістичної держави вони свідомо обслуговували потреби радянської влади, лояльно ставилися до діючого політичного режиму, істинно вірили в ідеї марксизму-ленінізму, авторитет партії більшовиків, її вождів та їх установки. Серед одеських вчених-гуманітаріїв до них відносимо 54 особи (В. О. Арнаутов, К. Б. Бархін, М. О. Бачинський, М. Ю. Беркович, С. Х. Білов, А. С. Бориневич, Л. Г. Варшавський, Р. М. Волков, В. Я. Герасименко, Г. Й. Герман, А. І. Глядковська, М. І. Гордієвський, К. П. Добролюбський, Д. І. Кардашев, І. Л. Клем, А. П. Клочко, Г. В. Князев, С. М. Ковбасюк, Ф. А. Козубовський, А. В. Крячун, П. О. Лісничий, А. О. Луньонюк, Г. І. Лур'є, О. Ф. Малєєв, Н. І. Межберг, Я. Є. Мерзон, А. В. Музичка, А. В. Недзвідський, Є. Й. Ниринська, Ю. Г. Оксман, Н. М. Осипович, М. М. Петринський, Л. О. Піпер, І. І. Погорілий, П. Й. Потапов, М. М. Розенталь, Л. М. Самулевич, П. О. Самулевич, І. Д. Сероглазов, М. Є. Слабченко, М. О. Соколов, Л. Г. Стрижак, О. О. Сухов, Г. М. Трачевський, М. Б. Тункельройт, А. В. Фадєєв, І. А. Хаїт, Т. М. Хаїт, І. А. Хмельницький, М. Л. Ципіс, В. О. Чудновцев, І. П. Шмідт, Р. М. Шпунт, Є. М. Щепкін).

До другого типу – «нонконформістів» – зараховуємо вчених, які народилися у другій половині ХІХ ст. Їх первинна соціалізація відбувалася в умовах лібералізації та модернізації Російської імперії. В останній вони здобули освіту, викладали у вишах, мали наукові публікації, написані відповідно до теоретичних ознак парадигми розвитку науки в

імперський час. У дореволюційний період вони не сприймали декларовану соціалістами різного гатунку ідеологію побудови суспільства за принципами соціальної справедливості, свободи і рівності трудящих, нав'язування ними нових концепцій і парадигм у професійній діяльності. Тобто певну частину свого життя вони належали до «пізньоуніверситетської» генерації, а з приходом до влади більшовиків стали противниками їх ідеології. Представники цього типу вчених були в опозиції до радянської влади в питаннях методів і пріоритетів діючої політики, не сприймали або критично сприймали норми, цінності й ідеали насажені більшовиками у суспільстві.

Погляди і діяльність цих двох сторін перетиналися та мали діаметрально протилежний характер, в міру свого розвитку поступово загострювалися, згодом переросли у конфлікти та призвели до боротьби у гострих формах, яка завершилася повним знищенням «нонконформістського» типу вчених. Повне розв'язання антагоністичного характеру відносин між науковцями і владою у 1920-х – 1930-х рр. було досягнуто у результаті проведення масових сталінських репресій і політичних переслідувань 1937–1938 рр. Цей тип включав 9 осіб (П. О. Бузук, О. Б. Варнеке, М. М. Віркау, О. М. Горецький, Л. Г. Гофман, С. В. Доніч, Е. Г. Оксман, О. О. Рябінін-Скляревський, Т. Г. Теохаріди).

До третього типу вчених «ранньорадянської» генерації – «конформістів» – відносимо науковців за тими ж соціокультурними ознаками, що вказані у попередній диференціації, але з тією відмінністю, що революційні події 1917–1920 рр. і утвердження радянської влади змусили їх переорієнтуватися і пристосуватися до реалій нових умов життя. Тобто сприйняття ними вимог діючого політичного режиму не в якості пошуку стратегії і тактики виживання, а заради кар'єрного зростання та досягнення особистих інтересів. До цього типу відносимо 32 особи (М. П. Алексєєв, Є. П. Белен де Баллю, Я. З. Берман, З. А. Бориневич-Бабайцева, С. Я. Боровой, І. М. Бровер, А. Й. Бужевич, Н. І. Букатевиц, Й. Л. Вайнштейн, П. Є. Єршов, О. І. Занчевський, К. О. Копержинський, О. Ф. Лагодовська, Р. К. Міквіц, Ф. Є. Петрунь, В. М. Пісна, О. П. Погребинський, В. О. Пора-Леонович, М. Л. Рубінштейн, О. Л. Рубінштейн, С. Л. Рубінштейн, М. М. Семенов, С. А. Семенов-Зусер, Г. П. Сербський, П. В. Сикиринський, Т. М. Слабченко, В. В. Стратен, І. Я. Фаас, С. І. Цветко, Г. Б. Цомакіон, Г. Д. Штейнванд, Б. В. Юрківський).

У 1920 р. на тлі зростаючої економічної кризи наукова і освітня системи Одеси були трансформовані з імперської в самостійну локально-регіональну. Вища школа знаходилася у стані постійної реорганізації. Внаслідок проведених реорганізацій було ліквідовано місцевий університет, а деякі його структурні підрозділи були трансформовані в різні профільні інститути. Українська система освіти виключила зі своєї мережі університети на майбутні тринадцять років.

Система вищої гуманітарної освіти, що зберігалася з часів Російської імперії, жодним чином не відповідала запитам радянської влади. Тому в перші роки були зроблені кроки до перебудови вищої школи на національній основі, руйнування існуючої системи вищої освіти, відкриття доступу до вищів робітничої і селянської молоді. У 1920-х рр. реорганізаційні перетворення знайшли своє відображення у перманентній ротації кадрового складу одеських вчених-гуманітаріїв. Посилювалася роль вчених, які почали співпрацювати з радянською владою. Діюча політична сила прикладала зусилля до віддалення «неблагонадійних» науковців, які висловлювали свої погляди відносно політичних подій та не збиралися підкорюватися існуючим порядкам, від наукової спільноти. Припиняють існування гуманітарні наукові товариства дореволюційної формації, зникає фінансування наукових видань.

У середині 1920-х рр. дореволюційна «університетська форма» наукових досліджень була замінена новими різноманітними організаційними формами. Це були зазвичай науково-дослідні кафедри, товариства, комісії з секціями та підсекціями, які виникали не обов'язково при закладах вищої школи [2, с. 33–35] та мали дві вертикалі підпорядкування (ВУАН і НКО УСРР). Зміст тем наукових досліджень був спрямований на вивчення українознавчих дисциплін, історії України, історії класової боротьби і революційного руху в Україні й на

Заході в XIX–XX ст., історії комуністичної партії тощо. Одночасно з розвитком нових пріоритетних напрямів гуманітарних досліджень, статус другорядних отримують такі напрями, як філософія, правознавство, класична філологія, антична історія, всесвітня історія, русистика, медієвістика тощо. Діяльність вчених знаходила своє відображення в публікаціях наукових праць, основним видом яких були статті в місцевих і центральних періодичних та почасових виданнях.

На зламі 1920-х – 1930-х рр. відбувається продовження трансформації вищої школи шляхом організації 1933 р. університетів, один з яких було відкрито в Одесі. Тематика і зміст наукових досліджень все тісніше зв'язувалися з більшовицькою ідеологією, що супроводжувалося посиленням адміністративного тиску і контролю. Соціальне походження і політична благонадійність ставали визначальними чинниками в оцінці професійної кваліфікації.

У такій атмосфері радянське керівництво безжально розправлялося з проявами вільнодумства. На початку 1930-х рр. в Одесі припинили існування майже всі наукові й просвітницькі товариства. У цей час умови й обставини почали зловісно змінюватися, ідеологічний тиск дедалі відчутніше поширювався на вчених. Зростаючі тенденції централізації і бюрократизації суспільного життя негативно впливали на стан досліджень науковців. Період 1933–1941 рр. був відзначений посиленням негативних тенденцій у розвитку гуманітаристики, підготовка кадрів для якої здійснювалася на факультетах Одеського державного університету.

В умовах тоталітаризму більшість науковців підтримували ідеологічні кампанії партії, виступали з надуманою критикою колег, «запідозрених» у приналежності до опозиційних течій або у використанні немарксистських методів дослідження. Однією з форм репресій була заборона займатися науковою діяльністю, викладати і навіть друкуватися. Підготовлені до друку рукописи книг і статей, а також опубліковані раніше книги репресованих авторів вилучалися з бібліотек. До 1937 р. кадрові чистки серед наукового персоналу відбувалися у вигляді виключення з партії та звільнення з роботи, а в останній третині 1930-х рр. більшовицька фільтрація призвела до фізичного знищення тих, кого вважала реальними чи потенційними ворогами радянської влади.

За таких умов страх деяких вчених бути «невизнаним» радянською владою для реалізації її планів ставав причиною тривоги за соціальне походження, соціальний статус, не «пролетарське» минуле, неучасть у революційному русі та інші факти біографії, що призвело до «корегування» деякими з них окремих сторінок автобіографій. Вже через кілька років після 1920 р. стає очевидним, що бачення автобіографій багатьма вченими збігається із загальною позицією більшовиків, що призводить до їх переписування, міфологізації і використання в них сучасної на той час більшовицької фразеології та лексики.

Наприклад, одним з проблемних моментів для філософа і психолога Сергія Лазаровича Рубінштейна (1889–1960 рр.) на тлі суспільно-політичних подій того часу, коли з встановленням радянської влади у соціумі змінилися ідейні переконання, політичні погляди, мораль тощо, залишалося визначення його соціального походження. Це питання було проблемним для науковця в контексті проведеної більшовиками політики пролетаризації вищої школи, яку гостро відчували по відношенню до себе більшість вчених. Дилема в рішенні цього питання підводила С. Л. Рубінштейна (як і багатьох вчених того часу) до софістичних визначень своєї соціальної приналежності. Він народився в одеській родині авторитетного й заможного юриста, кандидата права Лазаря Наумовича Рубінштейна, який у 1882 р. закінчив юридичний факультет Санкт-Петербурзького університету та був добре знайомий з багатьма представниками одеської еліти на зламі XIX–XX ст. Отже, будучи вихідцем із заможної родини, яка у дореволюційний час належала до привілейованої верстви соціуму, упродовж 1920-х рр. заповнюючи різного роду особистого походження документи він був змушений змінювати / варіювати своє соціальне походження. Так у 1921 р. в особовій картці викладача він вказував, що за соціальним станом батьків є «інтелігент», а в анкеті – заповненій 1923 р. засвідчував, що його «колишній стан» – «міщанин». В особовій картці

викладача поданої 1925 р. відзначав, що соціальне походження батьків – «трудова інтелігенція». В анкетному листі від 1927 р. в графі «соціальне походження» вказував, що є «сином службовця» [9, ф. Р-1593, оп. 1, спр. 281, арк. 16, 25, 37, 40 зв.]. У списку працівників і службовців Одеської центральної наукової бібліотеки від 12 березня 1930 р. вказав – «трудова інтелігенція» [9, ф. Р-1287, оп. 1, спр. 16, арк. 64.]. Стурбованість С. Л. Рубінштейна щодо його не «пролетарського» походження, виходячи із загальної політики радянської влади в цьому питанні, була небезпідставною, але це жодним чином не вплинуло на його життєві колізії, особливо пов'язані з науковою кар'єрою. У червні 1930 р. у майбутньому видатний філософ, психолог і педагог С. Л. Рубінштейн був змушений залишити рідну Одесу та переїхав у Ленінград.

Подібне викривлене тлумачення свого соціального походження притаманне вченим дорадянської формації було непоодиноким. Іноді траплялися випадки, коли бажання науковця стати «своїм» в очах радянської влади, призводило до кумедних випадків. Так, професор Артемій Григорович Готалов-Готліб (1866–1960 рр.) відповідно до посвідчення, виданого 14 серпня 1886 р. кишинівським дивізійним проповідником Санкт-Петербурзької євангелістко-лютеранської консисторії, народився у родині австрійсько-підданого Генріха Готліба, який працював механіком з обслуговування сільськогосподарських машин в поміщицьких маєтках Бессарабської губернії [9, ф. 45, оп. 1, спр. 280, арк. 29]. На початку 1920-х рр. заповнюючи «Особисту картку викладача Одеського інституту народної освіти» у графі «соціальний стан батьків» А. Г. Готалов-Готліб відповів так: «Отец был машинист» [9, ф. Р-1593, оп. 1, спр. 114, арк. 1]. Подібним чином, вчений хотів в умовах пролетаризації суспільства трансформувати своє соціальне походження із статусу дитини індивідуального підприємця в статус представника родини машиніста, професія якого була однією із популярних і почесних у пролетарському середовищі.

Вивчення біографій одеських вчених-гуманітаріїв 1920-х – 1930-х рр. дає підстави констатувати, що насильство з боку більшовиків стало однією з причин приховування науковцями свого соціального походження. Значна їх частина, з одного боку, намагалась пристосуватись до політичного життя в СРСР. Тому в автобіографіях вони підкреслювали своє «пролетарське» («трудове») коріння, демонстрували свою значущість для політичного режиму. З іншого боку, вони демонстрували прагнення не тільки вижити в умовах тоталітарного режиму, а й максимально реалізувати свій досвід, фахові знання. Загалом, як свідчать тексти автобіографій, вони надають можливість студіювання не сімейних, товариських або професійних відносин, а в першу чергу світу емоцій, викликаних політичними катаклізмами. Подальші дослідження життя та діяльності видатних представників гуманітарного цеху Одеси з використанням автобіографій не мають обмежуватись описом побуту, дозвілля, професійних досягнень, а виходити на рівень аналізу ментальних / філософських структур певних генерацій вчених одеського наукового співтовариства.

Таблиця 1.

Стислі біографічні дані одеських вчених «ранньорадянської» генерації

№	Прізвище, ім'я, по-батькові	Роки життя	Роки отримання фахової освіти, назва вишу	Рік початку професійної діяльності, назва організації	Партійна приналежність
1	Алексеев Михайло Павлович	1896–1981	1914–1918, Київський університет	1919, Київський університет	П/п
2	Арнаутов Василь Олексійович	1881–1938	1899–1903, Новоросійський університет	1928, Одеський інститут народного господарства	УПСР (з 1905), КП(б)У (з 1924)
3	Бархін	1874–	1904–1908,	1908,	1901 та 1903,

	Костянтин Беркович	1938	Новоросійський університет	Одеська суспільно-торгова школа	виключено з ун-ту; П/п
4	Бачинський Михайло Опанасович	1887–1937	1906, 1909–1912, Київський університет	1912, Стародубська чоловіча гімназія	1907–1909, виключено з ун-ту; П/п
5	Белен де Баллю Євген Павлович	1895–19??	1915–1919, Новоросійський університет; 1921–1924, Одеський інститут народної освіти	1924, Одеська трудова школа № 27	П/п
6	Беркович Марк Юхимович	1903–1982	1926–1930, Одеський інститут народної освіти	1930-ті рр., Одеський обласний державний архів	ЛКСМУ (1924), КП(б)У (19??)
7	Берман Яків Зейлікович	1889–1973	1909–1913, Київський університет, 1918–1920, Новоросійський університет, 1921–1924, Одеський інститут народної освіти	1917, Одеська школа для дорослих	П/п
8	Білов Соломон Хаїмович	1888–1949	1913–1915, Kingston college (США)	1918, Рівненські вечірні робітничі курси	Бунд (з 1905)
9	Бориневич Антон Самуїлович	1855–1946	1877–1879, Новоросійський університет	1882, Харківське земське бюро	1879–1882, заслання; П/п
10	Бориневич-Бабайцева Зоя Антонівна	1885–1972	1904–1909, Одеські вищі жіночі курси	1912, Одеська жіноча гімназія Л. Д. Чуднівської	П/п
11	Боровой Саул Ізраїль-Янкелевич	1903–1989	1921–1924, Одеський інститут народного господарства	1921, Одеська комісія з концентрації та вивчення історико-революційних матеріалів	П/п
12	Бровер Ізраїль Мойсейович	1903–1986	1922–1925, Одеський інститут народної освіти	1926, аспірант Одеської секції Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури	П/п
13	Бужевич Авраам Іосев-Беров	1898–1985	1921–1925, Одеський інститут народної освіти	1918, Кам'янець-Подільська народна школа	П/п
14	Бузук Петро Опанасович	1891–1938	1912–1916, Новоросійський університет	1916, стипендіат Новоросійського університету	П/п
15	Букатевич Назарій Іванович	1884–1984	1908–1912, Юр'ївський університет	1911, Седлецька жіноча гімназія	П/п

16	Вайнштейн Йосип Лейбович	1894– 1980	1915–1919, Новоросійський університет	1919, стипендіат Новоросійського університету	П/п
17	Варнеке Олександр Борисович	1904– 1944?	1921–1925, Одеський інститут народної освіти	1927, аспірант науково- дослідної кафедри при Одеській центральній науковій бібліотеці	П/п
18	Варшавський Лев Григорович	1902– 19??	1921–1925, Одеський інститут народної освіти	1925, Одеський інститут народної освіти	КП(б)У (з 1920)
19	Віркау Микола Миколайович	1892– 1937	1913–1917, Новоросійський університет	1916, Одеська жіноча гімназія	П/п
20	Волков Роман Михайлович	1885– 1959	1905–1906, Київський університет; 1909–1912, Ніжинський історико- філологічний інститут	1912, стипендіат Санкт-Петербурзького університету	ВКП(б) (19??)
21	Герасименко Володимир Якович	1895– 1984	1914–1917, Миколаївський учительський інститут; 1919–1922, Кам'янець- Подільський інститут народної освіти	1917, Одеські вечірні курси для дорослих	УСДП (1918–1919)
22	Герман Гершель Йосипович	1898– 19??	19??, Одеський інститут народного господарства	19??, Одеський інститут народної освіти	ВКП(б) (19??)
23	Глядковська Анна Іванівна	1886– 1962	1905–1906, Харківський університет; 1908– 1909, Московські вищі жіночі курси	1916, Бендерська жіноча гімназія	РКП(б) (з 1918)
24	Гордієвський Михайло Іванович	1885– 1938	1905–1906, Юр'євський університет, 1906– 1910, Новоросійський університет	1910, стипендіат Новоросійського університету	1906, виключено з ун-ту; УПСР (з 1917)
25	Горецький Олександр Миколайович	1902– 19??	1921–1925, Одеський інститут народної освіти	1925, Одеська трудова школа № 62	П/п
26	Гофман	1896–	1915–1919,	1919,	П/п

	Лев Георгійович	1938	юридичний факультет; 1916–1920, історико- філологічний факультет Новоросійського університету	Одеська трудова школа № 31	
27	Добролюбський Костянтин Павлович	1885– 1953	1906–1908, Казанський університет; 1913– 1915, Новоросійський університет	1915, стипендіат Новоросійського університету	1919–1911, заслання П/п
28	Доніч Сергій Володимирович	1900– 1958	1920–1922, Кам'янець- Подільський інститут народної освіти	1920, Кам'янець-Подільська обсерваторія	П/п
29	Єршов Петро Євгенович	1894– 1965	1914–1915, Київський університет; 1915– 1920, Новоросійський університет	1920, стипендіат Новоросійського університету	П/п
30	Занчевський Олександр Іванович	1898– 1962	1916–1917, Київський університет; 1917– 1920, Новоросійський університет	1920, стипендіат Новоросійського університету	П/п
31	Кардашев Дмитро Іванович	1887– 19??	1908–1912, Новоросійський університет	1913, Миколаївська перша гімназія	КП(б)У (з 1920)
32	Клем Івга Лазарівна	1896– 1953	1924–1928, Одеський інститут народної освіти	1916, Хірургічний шпиталь	П/п
33	Клочко Арсеній Парфенович	1885– 19??	1917–1920, Новоросійський університет	1904, Одеська початкова школа	УПСР (1905–1907) КП(б)У (з 1920)
34	Князев Григорій Власович	1902– 19??	1921–1925, Одеський інститут народної освіти	1925, школа фабрично- заводського училища Харчовиків	КСМУ (з 1923)
35	Ковбасюк Самсон Михайлович	1903– 1986	1920–1925, Одеський інститут народної освіти	1925, секретар правління Одеського інституту народної освіти	КСМУ (з 1925)
36	Козубовський Федір Андрійович	1895– 1941	1912–1915, Смоленський вчительський інститут	1921, Слуцький повітовий відділ народної освіти	КП(б)У (з 1928)
37	Копержинський Костянтин	1894– 1953	1914–1918, Петроградський	1918, Кам'янець-Подільська	П/п

	Олександрович		університет	середня школа	
38	Крячун Андрій Васильович	1901–19??	1930-ті рр., Одеський державний університет	1930-ті рр., аспірант Одеського державного університету	КП(б)У (з 1920)
39	Лагодовська Олена Федорівна	1899–1958	1922, Волинський інститут народної освіти	1920, Волинський науково-дослідний музей	П/п
40	Лісничий Павло Олександрович	1903–1941	1929–1933, Кіровоградський інститут соціального виховання	1933, аспірант Одеського державного університету	КП(б)У (з 1929)
41	Луньонюк Арсеній Онуфрійович	1894–19??	1925–1929, Одеський інститут народної освіти; 1930–1933, Інститут червоної професури	1933, Дніпропетровський державний університет	ВКП(б) (з 1925)
42	Лур'є Гірш Іцкович	1878–1938	1909–1913, Варшавський університет	1920, Одеський інститут народної освіти	Бунд (1897–1907)
43	Малеєв Олександр Феоктистович	1879–19??	1906–1910, Новоросійський університет	1911, Одеська приватна жіноча гімназія С.А. Верцинської	КП(б)У (з 1920)
44	Межберг Наїм Ісакович	1898–1972	1923–1926, Одеський інститут народного господарства	1926, аспірант Одеської секції Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури	КП(б)У (з 1920)
45	Мерзон Яків Єкусилевич	1891–19??	1910, Санкт-Петербурзькі вищі курси сходознавства	1911, Криворізька єврейська жіноча школа	ЄСДРП (1905–1920), КП(б)У (з 1921)
46	Міквіц Роберт Карлович	1889–1939	1917, Санкт-Петербурзький університет	19??, Ногайський технікум	П/п
47	Музичка Андрій Васильович	1886–1966	1907–1911, Львівський університет	1911, Львівська академічна гімназія	Галицька радикальна партія (1914–1920)
48	Недзвідський Андрій Володимирович	1908–1984	1927–1930, Одеський інститут народного господарства	1938–1941, Одеський державний університет	П/п
49	Ниринська Єлизавета Йосипівна	1898–19??	1927–1929, Одеський інститут народного господарства	1920, Київська радянська партійна школа	ВКП(б) (з 19??)
50	Оксман Еммануїл Григорович	1899–1961	1921–1924, Одеський інститут народної освіти	1923, Одеська професійна школа «Металл»	П/п
51	Оксман	1894–	1917,	1917, стипендіат	П/п

	Юліан Григорович	1970	Петроградський університет	Петроградського університету	
52	Осипович Наум Маркович	1870– 1937	1910–1912, Вища школа соціальних наук (Швейцарія)	1920, голова Комісії з охорони та обробки революційного архіву	«Народна Воля» (з 1886)
53	Петринський Микола Миколайович	1890– 1938	1908–1911, 1914, 1917, Новоросійський університет	1920, стипендіат Одеського гуманітарно- суспільного інституту	УПСР (1906–1917)
54	Петрунь Федір Євстафійович	1894– 1963	1912–1919, Новоросійський університет	Одеська приватна жіноча гімназія Н.А. Бутович	П/п
55	Піпер Леонід Орестович	1897– 1938	1923–1924, Інститут червоної професури (Москва); 1926–1928, Одеський інститут народного господарства	1919, Новгородський інститут народної освіти	РКП(б) (з 1918)
56	Пісна Віра Миколаївна	1888– 19??	1906–1911, Одеські вищі жіночі курси; 1911– 1915, Петроградські вищі жіночі курси	1918, Одеська жіноча гімназія Н. Іващенко	П/п
57	Погорілий Іван Іванович	1899– 1937	1924–1928, Одеський інститут народної освіти	1922, П дитяче містечко (Одеса)	РСДРП(б) (1917–1918), КП(б)У (з 1918)
58	Погребінський Олександр Петрович	1905– 1979	1924–1928, Одеський інститут народної освіти	1922, Березівське училище	П/п
59	Пора-Леонович Варвара Олександрівна	1885– 1943	1921–1925, Одеський інститут народної освіти	1926, аспірантка науково-дослідної кафедри Одеського історико-археологічного музею	П/п
60	Потапов Петро Йосипович	1882– 1945	1902–1904, 1905– 1907, Ніжинський історико- філологічний інститут	1907, Одеська 3 чоловіча гімназія	1904–1905, виключено з інституту; ВКП(б) (19??)
61	Розенталь Микола Миколайович	1892– 1960	1910–1914, Санки- Петербурзький університет	1914, стипендіат Санкт-Петербурзького університету	Конституційно- демократична партія (1917–1919)
62	Рубінштейн Микола Лазарович	1897– 1963	1916–1920, Новоросійський університет; 1921– 1922, Одеський інститут народної освіти	1920, Одеський губернський історичний архів	П/п

63	Рубінштейн Олександр Львович	1889– 19??	1912–1916, Новоросійський університет	1921, Одеський інститут народної освіти	П/п
64	Рубінштейн Сергій Лазарович	1889– 1960	1914, Марбузький університет	1919, Новоросійський університет	П/п
65	Рябінін- Скляревський Олександр Олександрович	1878– 1942	1905–1908, Санкт- Петербурзький археологічний інститут	1921, Одеський губернський історичний архів	П/п
66	Самулевич Людмила Максиміліанівна	1880– 19??	19??, Московські педагогічні курси	1923, Одеський інститут народної освіти	РСДРП (1904–1919), КП(б)У (з 1919)
67	Самулевич Павло Олександрович	1887– 1937	1927, Одеський інститут народної освіти	1921, Одеський політехнічний інститут	РСДРП (1907–1919), КП(б)У (1919–1932)
68	Семенов Миколай Матвійович	1893– 1963	1912–1918, Московський університет	1918, стипендіат Московського університету	П/п
69	Семенов-Зусер Семен Анатолійович	1886– 1951	1911–1913, Санкт- Петербурзький археологічний інститут	1920, Миколаївський музей	П/п
70	Сербський Георгій Петрович	1900– 1973	1918–1920, Новоросійський університет; 1921–1924, Одеський інститут народної освіти	1925, Одеський інститут народної освіти	П/п
71	Сероглазов (Шехтер) Ізраїль Давидович	1900– 19??	1922–1925, Одеський інститут народного господарства	1928, Одеський інститут народної освіти	ЄСДРП (1917–1919), ЄКП (1919–1922), ВКП(б) (1924–1937)
72	Сикиринський Панас Васильович	1890– 19??	1920–1925, Одеський інститут народної освіти	1925, Одеський технікум технології зерна та борошна	П/п
73	Слабченко Михайло Єлисейович	1882– 1952	1903–1910, Новоросійський університет	1910, стипендіат Новоросійського університету	УПСР (1917–1920)
74	Слабченко Тарас Михайлович	1904– 1937	1921–1925, Одеський інститут народної освіти	1925, Одеська трудова школа імені М.П. Драгоманова	П/п
75	Соколов Микола Опанасович	1886– 1953	1907–1911, Новоросійський університет; 1911–1913,	1911, стипендіат Санкт-Петербурзького університету	1905, виключено з університету П/п

			Санкт-Петербурзький археологічний інститут		
76	Стратен Володимир Вільгельмович	1890–1932	1911–1915, Новоросійський університет	1920, Одеське губернське архівне управління	П/п
77	Стрижак Лейба Генріхович	1886–1938	Середня педагогічна освіта	1927, Музей єврейської культури імені Менделє-Мойхер-Сфоріма	РПСР (1903–1908)
78	Сухов Олександр Опанасович	1881–1944	1911–1914, Ієнський університет; 1914–1915, Санкт-Петербурзький університет	1921, Одеський інститут народного господарства	РСДРП (1901–1921)
79	Теохаріді (Феохаріді) Теохарій (Феохара) Георгійович	1889–1938	1921–1923, Одеський інститут народної освіти	1925, Одеська комісія краєзнавства при Українській академії наук	П/п
80	Трачевський Гнат Митрофанович	1898–1937	1921–1922, 1923–1925, Одеський інститут народної освіти	1927, Одеський інститут народної освіти	КП(б)У (1928–1937)
81	Тункельройт Мордух Бенционович	1896–1938	19??, Комуністичний університет національних меншин Заходу імені Ю.-Б.Ю.Мархлевського	1927, Одеський інститут народної освіти	ВКП(б) (19??)
82	Фаас Іван Якович	1895–1945	1911–1915, Київський університет	1915, стипендіат Київського університету	П/п
83	Фадєєв Анатолій Всеволодович	1908–1965	1925–1929, Ленінградський педагогічний інститут імені О.І. Герцена	1929, Сухумська середня школа	ВКП(б) (19??)
84	Хаїт Ізраїль Абрамович	1895–1938	19??, Віленський учительський інститут	1923, Одеський інститут народної освіти	Бунд (1914–1919), КП(б)У (з 1919)
85	Хаїт Тетяна Марківна	1900–19??	1923–1926, Одеський інститут народної освіти	1925, Одеський інститут народної освіти	Бунд (19??), КП(б)У (з 1920)
86	Хмельницький Ісаак Абрамович	1861–1941	1882–1887, Санкт-Петербурзький університет	1922, Одеський інститут народної освіти	КП(б)У (з 1920)

87	Цветко Сергій Ілліч	1884– 1946	1905–1910, Новоросійський університет	1921, Одеський сільськогосподарський інститут	П/п
88	Ципіс Михайло Львович	1899– 1942	19??, Московський комерційний університет	1925, Одеський інститут народної освіти	КП(б)У (з 1919)
89	Цомакіон Георгій Борисович	1903– 19??	1921–1924, Одеський інститут народної освіти	1927, аспірант Одеської центральної наукової бібліотеки	П/п
90	Чудновцев Василь Олександрович	1878– 19??	1900–1904, Київська духовна академія	1905, Єреванська учительська семінарія	КП(б)У (1919–1921)
91	Шмідт Ісай Павлович	1895– 1975	1929–1932, Інститут червоної професури (Москва)	1931, Московський інститут сходознавства імені Н. Н. Наріманова	РСДРП (з 1917)
92	Шпунт Рувим Меєрович	1902– 1938	19??, Український інститут марксизму- ленінізму	1922, Комуністичний університет імені Артема	КП(б)У (19??)
93	Штейнванд Герборд-Генріх- Юанн Данилович	1896– 19??	1915–1920, Новоросійський університет	1918, Одеська німецька гімназія	П/п
94	Щепкін Євген Миколайович	1860– 1920	1879–1883, Московський університет	1883, Московський університет	УПСР (1917–1920), КП(б)У (1920)
95	Юрківський Борис Віталійович	1881– 19??	1907–1918, Київський університет	1923, Одеський політехнічний інститут	П/п

[Джерела: 5; 6]

Література

- Колесник І. Український історик і влада: від примусу до партнерства. *Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки* / Гол. ред. В. Смолій; відп. ред. І. Колесник. Вип. 9. К.: Інститут історії України НАН України, 2017. С. 9–24.
- Комаренко Н. В. Утворення та діяльність історичних кафедр на Україні в 20-х роках. *Історіографічні дослідження в Українській РСР*. К., 1971. Вип. 4. С. 33–47.
- Левченко В. В. Сергей Леонидович Рубинштейн: грани інтелектуальної біографії одеського періода (1910–1920-е гг.). *Вісник Одеського національного університету. Сер.: Бібліотекознавство, бібліографознавство, книгознавство*. Одеса, 2013. Т. 17, вип. 2 (8) за 2012. С. 109–124.
- Левченко В. Генерації вчених-істориків та «Великий терор»: від інтелектуальної покори до репресій (на прикладі одеської корпорації гуманітаріїв). *Краєзнавство: науковий журнал*. 2017. № 1/2. С. 201–207.
- Одеські історики. Енциклопедичне видання. Том 1 (початок ХІХ – середина ХХ ст.). Одеса: Друкарський дім, 2009. 480 с.
- Професори Одеського (Новоросійського) університету. Біографічний словник: У 4 т. / Відп. ред. В. А. Сминтина. Одеса: Астропринт, 2000. – Т. 1: Ректори. 118 с.; Т. 2: А-І. 445 с.; Т. 3: К-П. 542 с.; Т. 4: Р-Я. 544 с.

7. Реабілітовані історією. Одеська область: Книга перша / Упорядники Л. В. Ковальчук, Е. П. Петровський. Одеса: АТ «ПЛАСКЕ», 2010. С. 74–114.
8. Савченко В. Три расстрельных дела «одесских националистов» 1937 года. *Південний захід. Одесика. Історико-краєзнавчий науковий альманах*. Вип. 2. 2006. С. 107–118.
9. Державний архів Одеської області (ДАОО).

References

1. Kolesnyk I. Ukrainskyi istoryk i vlada: vid prymusu do partnerstva [Ukrainian historian and power: from coercion to partnership] (in Ukrainian). *Eidos. Almanakh teorii ta istorii istorychnoi nauky*. Kiev, 2017. Issue 9. S. 9–24.
2. Komarenko N.V. Utvorennia ta diialnist istorychnykh kafedr na Ukraini v 20-kh rokakh [Formation and activity of historical departments in Ukraine in the 20's] (in Ukrainian). *Istoriografichni doslidzhennia v Ukrainskii RSR*. Kiev, 1971. Issue 4. S. 33–47.
3. Levchenko V.V. Sergej Leonidovich Rubinshtejn: grani intelektual'noj biografii odeskogo perioda (1910–1920-e gg.) [Sergey Leonidovich Rubinstein: the facets of the intellectual biography of the Odessa period (1910–1920s)] (in Russian). *Visnik Odeskogo nacziionalnogo universitetu. Ser.: Bibliotekoznavstvo, bibliografoznavstvo, knigoznnavstvo*. Odesa, 2013. – Т. 17, Issue 2 (8) за 2012. S. 109–124.
4. Levchenko V. Heneratsii vchenykh-istorykiv ta «Velykyi teror»: vid intelektualnoi pokory do represii (na prykladi odeskoi korporatsii humanitariiv) [Generations of Historian Scientists and the Great Terror: From Intellectual Humility to Repression (exemplified by the Odessa Humanities Corporation)] (in Ukrainian). *Kraieznnavstvo: naukovyi zhurnal*. Kiev, 2017. Issue 1/2. S. 201–207.
5. Odeski istoryky [Odessa historians] (in Ukrainian). Entsyklopedychne vydannia. Tom 1 (pochatok KhIKh – seredyna KhKh st.). Odesa: Drukarskyi dim, 2009. 480 s.
6. Profesory Odeskoho (Novorosiiskoho) universytetu [Professors of Odessa (Novorossiysk) University] (in Ukrainian). *Biohrafichni slovnyk: U 4 t.* Odesa: Astroprynt, 2000. Т. 1: Rektory. 118 s.; Т. 2: А-І. 445 s.; Т. 3: К-Р. 542 s.; Т. 4: R-Ya. 544 s.
7. Reabilitovani istoriiei. Odeska oblast: Knyha persha [Rehabbed by history. Odessa region: The first book] (in Ukrainian). Odesa: АТ «ПЛАСКЕ», 2010. С. 74–114.
8. Savchenko V. Tri rasstrelnykh dela «odesskikh nacziionalistov» 1937 goda [Three executions of the «Odessa nationalists» of 1937] (in Russian). *Pivdennij zakhid. Odesika. Istoriko-kraieznnavchij naukovij almanakh*. Odesa, 2006. Issue 2. S. 107–118.
9. DAOO (Derzhavniy arhiv Odeskoyi oblasti).

УДК 929Ашик:904:930.25

DOI: 10.26565/2227-6505-2019-29-08

**НОВІ АРХІВНІ ДОКУМЕНТИ ДО БІОГРАФІЇ
ШУКАЧА АНТИЧНИХ АРТЕФАКТІВ А. Б. АШИКА**

Г. С. Левченко

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова
levchenkoukrlav@ukr.net, <https://orcid.org/0000-0003-4477-6364>

У статті висвітлено роль та значення формулярного списку, як важливого історичного джерела у вивченні біографії та інтелектуальної спадщини знаного шукача та зберігача античних артефактів на теренах Північного Причорномор'я у другій чверті ХІХ ст. – Антона Балтазаровича Ашика (1892–1854). У Російській імперії формулярні (послужні) списки були основною формою обліку чиновників та надавали інформацію про основні віхи їх біографії та досягнення у сферах зайнятості. Завдяки віднайденому документу вдалося підтвердити, що А. Б. Ашик, будучи чиновником на державній службі, захопився пошуком археологічних знахідок на теренах Північного Причорномор'я та залишив значний внесок у розвиток світової археології у ХІХ ст., коли відбувався процес інституціоналізації археології як науки. Метою даної публікації є висвітлення інформаційного потенціалу документу, віднайденого в Державному архіві Одеської області, який дає змогу розширити інформаційне поле стосовно фактів життєдіяльності А. Б. Ашика. У результаті використання історико-порівняльного методу вдалося доповнити деякі прогалини його біографії, з'ясувати окремі моменти щодо його родини, дізнатися про платню чиновників у залежності від їх посади та встановити окремі моменти щодо матеріальних заохочень та винагород чиновників за їх пошукову та видавничо-наукову діяльність у період становлення археології як науки впродовж першої половини ХІХ століття. Також було з'ясоване питання щодо встановлених пільг, якими могли користуватися його діти при вступі до навчальних закладів (навіть у разі смерті батька). Завдяки віднайденим архівним джерелам стало можливим доповнити біографію відомого в ХІХ ст. діяча, а нові факти біографії А. Б. Ашика відкривають поле для проведення нових історичних досліджень та написанню синтетичного наукового нарису.

Ключові слова: А. Б. Ашик, біографія, архівні документи, античність, археологія, нагороди.

В статье освещена роль и значение формулярного списка, как важного исторического источника в изучении биографии и интеллектуального наследия известного искателя и хранителя древних артефактов на территории Северного Причерноморья во второй четверти ХІХ в. – Антона Балтазаровича Ашика (1892–1854). В Российской империи формулярные (послужные) списки были основной формой учета чиновников и предоставляли информацию об основных вехах их биографии и достижениях в сферах занятости. Благодаря найденному документу удалось подтвердить, что А. Б. Ашик, будучи чиновником на государственной службе, увлекся поиском археологических находок на территории Северного Причерноморья и оставил значительный вклад в развитие мировой археологии в ХІХ в., когда происходил процесс институционализации археологии как науки. Целью данной публикации является освещение информационного потенциала документа, найденного в Государственном архиве Одесской области, который позволяет расширить информационное поле о фактах жизнедеятельности А. Б. Ашика. В результате использования историко-сравнительного метода удалось дополнить некоторые пробелы его биографии, выяснить отдельные моменты относительно его семьи, узнать о плате

чиновников в зависимости от их должности и установит отдельные моменты относительно материальных поощрений и вознаграждений чиновников за их поисковую и издательско-научную деятельность в период становления археологии как науки в течение первой половины XIX века. Также было выяснено вопрос относительно установленных льгот, которыми могли пользоваться его дети при поступлении в учебные заведения (даже в случае смерти отца). Благодаря найденным архивным источникам стало возможным дополнить биографию известного в XIX в. деятеля, а новые факты биографии А. Б. Ашика открывают поле для проведения новых исторических исследований и написанию синтетического научного очерка.

Ключевые слова: А. Б. Ашик, биография, архивные документы, античность, археология, награды.

The article highlights the role and significance of the form list as an important historical source in the study of the biography and intellectual heritage of the famous seeker and keeper of ancient artifacts in the Northern Black Sea region in the second quarter of the nineteenth century – Anton Ashik (1892–1854). In the Russian Empire, form lists were the main form of accounting for officials and provided information on the major milestones of their biographies and achievements in employment. Thanks to the document found, it was possible to confirm that A. Ashik, being an official in the civil service, became interested in the search for archeological finds in the Northern Black Sea and left a significant contribution to the development of world archeology in the XIXth century, when the process of institutionalization of archeology took place. The purpose of this publication is to highlight the information potential of a document found in the State Archives of the Odesa region, which allows to expand the information field on the facts of the life of A. Ashik. Using the historical comparative method, he was able to supplement some of the gaps in his biography, to find out some points about his family, to find out about the salaries of officials depending on their position, and to establish some moments about the material incentives and rewards of officials for their search and publishing activities. during the formation of archeology as a science during the first half of the XIXth century. The issue of established benefits that his children could enjoy when entering school (even in the case of his father's death) was also clarified. Thanks to archival sources, it became possible to supplement the biography of the famous in the XIXth century and the new facts of A. Ashik's biography open the field for new historical research and the writing of a synthetic scientific essay.

Keywords: A.B. Ashik, biography, archival documents, antiquity, archeology, awards.

У цьому році виповнилися сто шістдесят п'яті роковини зі смерті знаного шукача та зберігача античних артефактів Антона Балтазаровича Ашика (1892–1854), який, перебуваючи чиновником на державній службі, поринув у світ пошуку залишків матеріальної культури на теренах Північного Причорномор'я та залишив значний внесок у розвиток світової археології у другій чверті XIX ст. Саме на цей час припадає початок процесу інституціоналізації археології як науки, коли на результати археологів почали звертати увагу не тільки представники прогресивної громадськості, а й уряду. Куль-Обські знахідки А. Б. Ашика викликали сенсацію та інтерес у влади й дали зрозуміти, що Північне Причорномор'я, принаймні в деякому відношенні, може слугувати важливим джерелом для поповнення колекцій рідкісними стародавніми речами. Уряд, зацікавившись насамперед цими можливостями, став щедріше фінансувати археологічні дослідження.

Про діяльність А. Б. Ашика у царині пошуку старожитностей є відомості в енциклопедичних словниках [1, 5–9, 13, 14], а також у дослідженнях істориків [10–12, 16, 18]. На жаль, у жодній із цих праць немає посилань на архівні матеріали щодо його біографії та пошукової діяльності.

Нами виявлено в Державному архіві Одеської області в фонді «Одесский институт Императора Николая I» справу вихованки цього закладу доньки А. Б. Ашика – Варвари

Антонівни [19]. У цій справі, що містить 43 аркуші, вміщена копія формулярного списку її батька на 30 аркушах – від 4 до 33 сторінки.

Формулярний (послужний) список належав до облікової документації державного апарату Російської імперії, що еволюціонувала від чиновницьких «сказок» середини XVIII ст. до формулярних списків XIX ст., у яких поступово збільшувалася інформаційна складова про фактичну службову діяльність чиновника. У Російській імперії формулярні (послужні) списки були основною формою обліку чиновників та надавали інформацію про основні віхи їх біографії.

Формулярний список А. Б. Ашика заповнений на бланку, що включав п'ятнадцять граф: 1) чин, ім'я, по батькові, прізвище, посада, кількість років від народження, віросповідання, відзнаки та розмір утримання; 2) з якого звання походить (станове походження); 3–6) чи є масток (окремо враховувався родовий та набутий масток у нього самого, у батьків або дружини); 7) де отримав виховання і чи закінчив у навчальному закладі повний курс наук, коли вступив на службу, які були чини, на яких був посадах і де служив; чи не було яких особливих по службі діянь або відмінностей; чи не був особливо, окрім чинів, чимось нагороджений, та в який час; крім того, якщо, знаходячись під судом або слідством був виправданий і визнаний невинним: то коли і за що саме був відданий під суд і чим справа закінчилася; 8) роки; 9) місяці та числа; 10) чи був в походах проти ворога та в самих битвах, і коли саме; 11) чи був у штрафах, під слідством і судом; коли і за що саме відданий суду; коли і чим справа закінчилася; 12) чи здатний до продовження статської служби та чи гідний до підвищення чину; якщо ні, то з яких причин; 13) чи був у відпустках, коли, скільки саме часу; чи повертався вчасно або прострочив, то коли саме з'явився і чи була причина прострочення визнана поважною; 14) чи був у відставці з нагородженням чином або без нього, коли та від якого до якого часу; 15) неодружений або одружений на кому, чи має дітей, кого саме, рік, місяць і дата народження дітей, де вони знаходяться та якого віросповідання. Дані формулярного списку дають можливість більше конкретизувати його біографію, що подана в різних джерелах та її доповнити.

Виявлений формулярний список було складено 30 листопада 1854 р. вже після смерті А. Б. Ашика та завірено підписом виконуючого обов'язки Новоросійського та Бессарабського генерал-губернатора, генерал-ад'ютанта М. М. Анненкова [19, 4, 32 зв., 33]. Найбільше інформації вміщує сьома графа, яка дозволяє простежити кар'єрне зростання, нагороди тощо.

Із формулярного списку дізнаємось, що після закінчення «наук» (назва навчального закладу не згадується) 14 травня 1817 р. зайняв посаду канцеляриста в канцелярії Херсонського військового губернатора та завдяки знанню іноземних мов займався різними перекладами та справами транспортної флотилії під начальством графа О. Ф. Ланжерона для перевезення продуктів до Мінгрелу [19, 4 зв.].

У всіх попередніх публікаціях щодо нагород А. Б. Ашика згадано, що він був кавалером орденів: Св. Володимира 4 степеню, Св. Анни 2 степеню, Св. Станіслава 2 степеню [19, 4 зв.], Датського Данеброга та Пруського Червоного орла 3 степеню, але ніде не вказувалося, що він мав відзнаку про бездоганну службу на XV, XX, XXV років та медаль за турецьку війну 1828 й 1829 рр. [19, 5 зв.].

Із формулярного списку можна дізнатися про фінансові винагороди А. Б. Ашика, а також дізнатися інформації про розмір платні, яку він отримував на початку своєї кар'єри як чиновник Міністерства іноземних справ (600 руб. сріблом за рік) [19, 5 зв.].

З 14 травня 1822 р. А. Б. Ашик обійняв посаду колезького ресстратора та був направлений для ведення справ з черкесами та абазинцями [19, 5 зв.], а з 14 вересня обійняв посаду помічника правителя канцелярії [19, 6 зв.]. 31 серпня 1824 р. в нагороду за старанну службу за височайшим повелінням переведений в губернські секретарі, а з 17 вересня 1827 р. в колезькі секретарі й був нагороджений одноразово тисячею карбованців асигнаціями [19, 7 зв.]. У чин титулярного радника був переведений 31 грудня 1830 року [19, 10 зв.].

Поза увагою дослідників залишилася інформація щодо діяльності А. Б. Ашика під час російсько-турецької війни 1828–1829 рр. У формулярному списку мова йде про те, що з початком війни він відправився на Кубань 5 травня 1828 р. і перебував там під час облоги фортеці Анапі та при всіх переговорах з черкеськими князями за Кубанню й в самій фортеці Анапі. Також перебував він при отамані чорноморського війська в трьох експедиціях, організованих супроти бунтівників горян 20 і 28 червня та 4 липня [19, 8 зв.].

Згодом у період від 14 червня до 23 серпня 1829 р. був відправлений у службових справах до головної квартири імператора Миколи I, яка перебувала поблизу турецької фортеці Шумлі в розпорядженні державного віце-канцлера графа К. В. Нессельроде. Внаслідок розпорядження керівника Міністерства закордонних справ з нагоди звільнення від служби очільника торгівлі з черкесами і абазинцями прийняв від нього справи опікування торгівлі 13 січня і завідував ними до 19 липня 1830 р. [19, 9 зв.].

За розпорядженням Державного віце-канцлера А. Б. Ашика було призначено чиновником для особливих доручень при начальнику кавказької області та командувача військами на кавказькій лінії 19 квітня 1830 р. [19, 10 зв.].

4 липня 1832 р. командувач військами кавказької лінії відправив А. Б. Ашика до Керчі, для підпорядкування Керч-Єнікальського градоначальника для зносин із закубанцями. За відмінне ставлення до служби його було нагороджено діамантовим перстнем 29 листопада 1832 р. За розпорядженням Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора та на підставі положення комітету міністрів 28 травня 1833 р. його було призначено директором Керченського музею [19, 12 зв.]. Перед цим він протягом більше чотирьох років перебував у якості помічника І. П. Бларамберга без платні. У цій царині Антон Балтазарович плідною працею у напрямі археології вельми сприяв І. П. Бларамбергу в вирішенні багатьох вчених гіпотез та заповненню існуючих в історії Боспора білих плям, збільшенню колекцій музею різними цікавими пам'ятками. За свою віддану працю він отримав дві формальні подяки від головного Новоросійського начальства [19, 13 зв.].

Під час неврожайного 1834 р. А. Б. Ашик займався забезпеченням продовольства в Новоросійському краї, за що 14 грудня 1834 р. отримав орден св. Володимира 4 ступеня та грошову премію у розмірі 250 червінців [19, 14 зв.].

22 жовтня 1835 р. А. Б. Ашик став членом-кореспондентом Керченського статистичного комітету [19, 13 зв.]. У цей час він пожертвував на користь Керченського музею колекцію стародавніх медалей, зібраних ним протягом десяти років, вартістю у три тисячі карбованців [19, 17 зв.]. У період від 7 червня 1836 р. до 15 листопада 1839 г. А. Б. Ашика було обрано членом і скарбником ради Керченського дівочого інституту [19, 8 зв, 20 зв.].

Із моменту знаходження при Керч-Єнікальському градоначальнику від червня 1832 р. до 1 квітня 1839 р. незалежно від інших обов'язків А. Б. Ашик завідував будівництвом різних економічних будівель на значну суму та закінчив їх із зразковою ретельністю та з найбільшою вигодою для скарбниці держави [19, 19 зв.]. 22 серпня 1840 р. А. Б. Ашик отримав відзнаку за п'ятнадцятирічну бездоганну службу. Після призначення 3 вересня 1842 р. директором Керченської громадської бібліотеки він пожертвував їй власне зібрання книг [19, 20 зв.].

У 1843 р. А. Б. Ашика було відряджено за кордон терміном на один рік для огляду музеїв у Римі та Неаполі зі збереженням окладів, які він отримував, та з видачою коштів на дорожні витрати у сумі триста червінців [19, 21 зв.]. На початку 1844 р. надійшло нове розпорядження щодо продовження А. Б. Ашику терміну перебування за кордоном ще на рік з видачою 150 червінців для зворотного приїзду до Росії. У червні місяці 1845 р. термін перебування було ще продовжено на два місяці [19, 22 зв.]. З-за кордонного відрядження він повернувся до закінчення його терміну – 25 вересня 1845 р., а наступного року 22 серпня 1846 р. – отримав відзнаку за бездоганну двадцятилітню службу. Після повернення з-за кордону його було переведено у чин надвірного радника зі старшинством з 14 грудня 1845 р.

22 серпня 1848 р. він отримав чергову відзнаку за двадцяти п'ятирічну бездоганну службу [19, 23 зв.].

Після подачі клопотання на ім'я государя цесаревича про видачу грошової допомоги для завершення роботи над працею, присвяченою Боспорському царству [2], 18 травня 1848 р. А. Б. Ашик отримав у нагороду від «його високості» 1000 руб. сріблом [19, 23 зв.]. Після виходу цієї праці можемо стверджувати, що на А. Б. Ашика «как из рога изобилия» посипалися нагороди: золота медаль від короля Баварського, діамантовий перстень від Миколи I [19, 24 зв.], 200 крб. сріблом від королеви Нідерландської Анни Павлівни [19, 25 зв.], подяка від «імператорської високості государині цесарівни» [19, 25 зв.], діамантовий перстень від Великої княгині Марії Павлівни, діамантовий перстень від короля Грецького [19, 26 зв.], золота табатарка (табакерка) від імператриці Олександри Федорівни, двічі оголошено подяку від королеви Нідерландської Анни Павлівни [19, 27 зв.], діамантовий перстень від герцога Лейхтенбергського [19, 28 зв.]. Король Датський надав кавалерійський орден Данеброга за піднесений твір про старожитності, відкриті в Криму, а король Пруський за археологічні праці відзначив нагородою кавалера Ордена Червоного Орла 3 ст. [19, 31 зв.].

З виходом у 1851 р. брошурки з малюнкам двох статуеток, знайдених в Керчі [15], А. Б. Ашик отримав подяку від Великого князя Костянтина Миколайовича [19, 28 зв.], діамантовий перстень від Великої княгині Марії Миколаївни. Цього ж року після виходу чергової публікації «Часы досуга» [4] 20 квітня 1851 г. за велінням государині цесарівни йому була оголошена подяка за піднесений екземпляр цього твору [19, 29 зв.]. За повелінням імператриці Олександри Федорівни оголошено йому монарше благовоління за піднесений екземпляр цієї праці [19, 30 зв.].

2 серпня 1852 р. згідно наказу по цивільному відомству А. Б. Ашика було звільнено від посади директора Керченського музею старожитностей на прохання зі складанням повноважень у відомстві Міністерства закордонних справ [19, 31 зв.], а 24 грудня 1852 р. за «височайшим повелінням» його було призначено у розпорядження Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора з виданням одноразової виплати 800 руб. срібла. З 1 травня 1852 р. йому було доручено завідувати Одеською міською публічною бібліотекою. Перебуваючи на службі А. Б. Ашик помер 26 травня 1854 р. [19, 32 зв.].

Із формулярного списку стало також відомо, що А. Б. Ашик був одружений на дочці полковника Бібікова та мав двох синів і п'ятьох доньок: Серафима (народилася 4 червня 1838 р.), Ольга (26 грудня 1840 р.), Володимир (3 липня 1843 р.), Софія (17 липня 1845 р.), Микола (17 листопада 1847 р.), Олександра (22 травня 1849 р.) і Варвара (4 грудня 1852 р.). Наголошено, що із них: син Володимир навчався в Рішельєвському лицейі за рахунок державних коштів, Ольга виховувалася в Одеському інституті шляхетних дівчат також за рахунок державних коштів, інші ж перебували при матері. Цікавим є факт, що сам А. Б. Ашик, як вказувалось у формулярному списку, був католицького віросповідання, а дружина та діти – православного [19, 5, 6, 6 зв.].

Таким чином, завдяки віднайденому формулярному списку стало можливим більш детально відтворити просування кар'єрними сходами А. Б. Ашика, з'ясувати деякі моменти історії його родини та дізнатися про платню чиновників у залежності від їх посади. З'ясувати питання щодо матеріальних заохочень та винагород чиновників у період становлення археології як науки. Завдяки новим фактам біографії А. Б. Ашика відкривається поле для нових історичних досліджень.

Література

1. Ашик (Антон Балтазарович). *Энциклопедический словарь* / Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. СПб., 1891. Т. 2.
2. Ашик А. Б. Босфорское царство с его палеографическими и надгробными памятниками, расписными вазами, планами, картами и видами. В 3-х ч. Одесса: Типографія Неймана і К°, 1848. Ч. 1. 1848. 117 с. Ч. 2. 1848. 88 с. Ч. 3. 1849. 96 с.
3. Ашик А. Б. Керченские древности. О Пантикапейской катакомбе, украшенной фресками. Одесса, 1845. 12 с.
4. Ашик А. Б. Часы досуга с присовокуплением писем о керченских древностях. Одесса, 1850. 197 с.
5. Ашик Антон Балтазарович. *Большая энциклопедия: Словарь общедоступных сведений по всем отраслям знаний* / под ред. С. Н. Южакова. СПб., 1900. Т. 2.
6. Ашик Антон Балтазарович. *Русский биографический словарь* / под набл. А. А. Половцова. Т. 2. СПб., 1900.
7. Ашик Антон Балтазарович. *Мистецтво України: Біографічний довідник* / упоряд.: А. В. Кудрицький, М. Г. Лабінський; за ред. А. В. Кудрицького. К.: «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1997. С. 30.
8. Левченко Г. С. Ашик Антон Балтазар. 1802–1854. *Одеські історики. Енциклопедичне видання*. Том 1 (початок ХІХ – середина ХХ ст.). Одеса: Друкарський дім, 2009. С.36–38.
9. Левченко Г. С. Ашик Антон Балтазарович. *Дослідники історії Півдня України: біобібліографічний довідник* / упорядник: Ігор Лиман. К., 2016. Т. 2. з. іл. С. 33–35.
10. Непомнящий А. А. Відомий та маловідомий Антон Ашик. *Україна модерна і сучасна (історія, історіографія та джерелознавство)*. Дніпропетровськ, 2004. С. 68–80.
11. Непомнящий А. А. История и этнография народов Крыма: библиография и архивы (конец ХVІІІ – начало ХХ века). Симферополь, 2001. 816 с.
12. Тункина И. В. Русская наука о классических древностях Юга России (ХVІІІ – середина ХІХ в.). СПб., 2002. 676 с.
13. Усенко П. Г. Ашик Антон Балтазарович. *Енциклопедія історії України: у 10 т.* / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України . К.: Наукова думка, 2003. Т. 1: А – В. С. 156.
14. Яковлев В. Ашик. *Венгеров С. А. Критико-биографический словарь русских писателей и ученых (от начала русской образованности до наших дней)*. Т. 1. СПб., 1889.
15. Ашик А. Б. О древних статуях, найденных в последнее время в Керчи. *Журнал Министерства Внутренних Дел*. 1851. № 10.
16. Грач Н. Л. Пластинчатые браслеты из кургана Куль-Оба. *Вестник древней истории*. 1994. № 1. С. 135–142.
17. Мурзакевич Н. Антон Балтазарович Ашик. *Записки Одесского общества истории и древностей*. 1863. Т. 5. С. 915–916.
18. Непомнящий А. А. Библиография А. Б. Ашика в контексте изучения Крыма в ХІХ веке. *Боспорские исследования*. Вып. 2. 2002. С. 333–345.
19. ДАОО (Державний архів Одеської області). Ф. 46. Одеський інститут Імператора Миколи І. Оп. 2. Спр. 46. Ашик Варвара Антонівна. Арк. 4–33.

References:

1. Ashik (Anton Baltazarovich). *Entsiklopedicheskiy slovar* / F. A. Brokgauz, I. A. Efron. SPb., 1891. T. 2.
2. Ashik A. B. Bosforsкое tsarstvo s ego paleograficheskimi i nadgrobnyimi pamyatnikami, raspisnyimi vazami, planami, kartami i vidami. V 3-h ch. Odessa: Tipograflya Neymana I K°, 1848. Ch. 1. 1848. 117 s. Ch. 2. 1848. 88 s. Ch. 3. 1849. 96 s.

3. Ashik A. B. Kerchenskie drevnosti. O Pantikapeyskoy katakombe, ukrashennoy freskami. Odessa, 1845. 12 s.
4. Ashik A. B. Chasyi dosuga s prisovokupleniem pisem o kerchenskih drevnostyakh. Odessa, 1850. 197 s.
5. Ashik Anton Baltazarovich. *Bolshaya entsiklopediya: Slovar obschedostupnyih svedeniy po vsem otraslyam znaniy* / pod red. S. N. Yuzhakova. SPb., 1900. T. 2.
6. Ashik Anton Baltazarovich. *Russkiy biograficheskiy slovar* / pod nabl. A. A. Polovtsova. T. 2. SPb., 1900.
7. Ashik Anton Baltazarovich. *Mistetstvo Ukrayini: Biografichniy dovidnik* / uporyad.: A. V. Kudritskiy, M. G. Labinskiy; za red. A. V. Kudritskogo. K. : «Ukrayinska entsiklopediya» im. M. P. Bazhana, 1997. S. 30.
8. Levchenko G. S. Ashik Anton Baltazar. 1802–1854. *Odeski Istoriki. Entsiklopedichne vidannya*. Tom 1 (pochatok XIX – seredina XX st.). Odesa: Drukarskiy dim, 2009. S.36–38.
9. Levchenko G. S. Ashik Anton Baltazarovich. *Doslidniki Istoriyi Pivdnaya Ukrayini: biobibliografichniy dovidnik* / uporyadnik: Igor Liman. K., 2016. T. 2. z. II. S. 33–35.
10. Nepomnyaschiy A. A. Vidomiy ta malovidomiy Anton Ashik. *Ukrayina moderna i suchasna (Istoriya, Istoriografiya ta dzhereloznavstvo)*. Dnipropetrovsk, 2004. S. 68–80.
11. Nepomnyaschiy A. A. Istoriya i etnografiya narodov Kryima: bibliografiya i arhivyi (konets XVIII – nachalo XX veka). Simferopol, 2001. 816 s.
12. Tunkina I. V. Russkaya nauka o klassicheskikh drevnostyakh Yuga Rossii (XVIII – seredina XIX v.). SPb., 2002. 676 s.
13. Usenko P. G. Ashik Anton Baltazarovich. *Entsiklopediya istoriyi Ukrayini: u 10 t.* / redkol.: V. A. Smoliy (golova) ta in.; Institut Istoriyi Ukrayini NAN Ukrayini . K. : Naukova dumka, 2003. T. 1 : A – V. S. 156.
14. Yakovlev V. Ashik. *Vengerov S. A. Kritiko-biograficheskiy slovar russkih pisateley i uchenyih (ot nachala russkoy obrazovannosti do nashih dney)*. T. 1. SPb., 1889.
15. Ashik A. B. O drevnih statuyah, naydennyih v poslednee vremya v Kerchi. *Zhurnal Ministerstva Vnutrennih Del*. 1851. № 10.
16. Grach N. L. Platinchatyie brasletyi iz kurgana Kul-Oba. *Vestnik drevney istorii*. № 1. 1994. S. 135–142.
17. Murzakevich N. Anton Baltazarovich Ashik. *Zapiski Odesskogo obschestva istorii i drevnostey*. 1863. T. 5. S. 915–916.
18. Nepomnyaschiy A. A. Biobibliografiya A. B. Ashika v kontekste izucheniya Kryima v XIX veke. *Bosporskie issledovaniya*. Vyip. 2. 2002. S. 333–345.
19. DAOO (Derzhavniy arhiv Odeskoyi oblasti). F. 46. Odeskiy Institut Imperatora Mikoli I. Op. 2. Spr. 46. Ashik Varvara Antonivna. Ark. 4–33.

УДК 811.161.2'373(477.54)

DOI: 10.26565/2227-6505-2019-29-09

ЕРГОНІМИ ВЕЛИКОГО МІСТА (НА МАТЕРІАЛІ НАЗВ КРАМНИЦЬ М. ХАРКІВ)

Л. О. Удовенко

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
loudovenko@karazin.ua, <https://orcid.org/0000-0001-6837-1535>

Авторка статті розглядає особливості ергонімів великого українського міста. Об'єктом наукового аналізу є назви крамниць Харкова 1960–2010-х років. У статті проаналізовано позитивні й негативні явища в ергонімії Харкова. Розподілено харківські ергоніми за типами: реалістичним, рекламно-інформативним і символічним. З'ясовано основні особливості харківських ергонімів. Мовною особливістю харківської ергонімії 1960–1990-х років було переважання назв крамниць російською мовою (98%) над українськими (2%), чому сприяв державний курс. У 1991–2010-ті роки відсоток російськомовних назв залишався значним і коливався від 30% до 40%. В тексті статті зазначено причини цього явища. До негативних явищ ергонімії Харкова належить непрофесійний підхід номінаторів у творенні ергонімів. У статті досліджено основні способи творення ергонімів: онімізація апелятива, трансонімізація оніма й онімотрансонімізація, розглянуто тематичні групи лексики, що використовуються для творення назв крамниць, визначена активність кожного із способів творення цього класу власних назв. 78% харківських ергонімів створено шляхом онімізації апелятива, 20% – трансонімізації, 2% – онімотрансонімізації. Кількість ергонімів, створених способом онімотрансонімізації, поступово збільшується. Зростання кількості цих ергонімів залежить від мотивування назви крамниці економічними й господарськими чинниками в умовах конкуренції власників подібних закладів. На думку дослідниці, онімотрансонімізація буде позитивно впливати не тільки на творення нових ергонімів, а й на загальну культуру української мови в Харкові. Напрямом подальших досліджень великого українського міста авторка статті вважає порівняльний аналіз ергонімів сучасних українських міст-мільйонників

Ключові слова: Харків, ергоніми, лексико-семантичний спосіб, онімізація, трансонімізація, онімотрансонімізація.

Автор статьи рассматривает особенности эргонимов большого украинского города. Объектом научного анализа являются названия магазинов Харькова в 1960–2010-е годы. В статье проанализированы положительные и отрицательные явления в эргонимии Харькова. Харьковские эргонимы распределены по типам: реалистическому, рекламно-информационному и символическому. Выявлены основные особенности харьковских эргонимов. Языковой особенностью харьковской эргонимии 1960–1990-х годов было преобладание названий магазинов на русском языке (98%) над украинскими (2%), чему способствовал государственный курс. В 1991–2010-е годы процент русскоязычных названий оставался значительным и колебался от 30% до 40%. В тексте статьи указаны причины этого явления. К негативным явлениям эргонимии Харькова принадлежит непрофессиональный подход номинаторов в создании эргонимов. В статье исследованы основные способы создания эргонимов: онимизация апелятива, трансонимизация онима и онимотрансонимизация, рассмотрены тематические группы лексики, используемых для создания названий магазинов, определенная активность каждого из способов создания этого класса имен. 78% харьковских эргонимов создано путем онимизации апелятива, 20% – трансонимизации, 2% – онимотрансонимизации. Количество эргонимов, созданных способом онимотрансонимизации, постепенно увеличивается. Рост количества этих

эргонимов зависит от мотивации названия магазина экономическими и хозяйственными факторами в условиях конкуренции владельцев подобных заведений. По мнению исследовательницы, онимотрансонимизация будет положительно влиять не только на создание новых эргонимов, но и на общую культуру украинского языка в Харькове. Направлением дальнейших исследований эргонимии крупного украинского города автор статьи считает сравнительный анализ эргонимов современных украинских городов-миллионников.

Ключевые слова: Харьков, эргонимы, лексико-семантический способ, онимизация, трансонимизация, онимотрансонимизация.

The author of the article considers the features of ergonyms of a large Ukrainian city. The object of scientific analysis is the names of Kharkov shops in the 1960-2010s. The article analyzes the positive and negative phenomena in the ergonymy of Kharkov. Kharkov ergonyms are divided into types: realistic, advertising, informational and symbolic. The main features of Kharkov ergonyms are clarified. The linguistic feature of the Kharkov ergonyms of the 1960–1990s was the predominance of store names in Russian (98%) over Ukrainian (2%), which was facilitated by the state course to satisfy consumer needs. In the 1991–2010s, the percentage of Russian-language names remained significant and ranged from 30% to 40%. The text of the article indicates the causes of this phenomenon. The negative phenomena of Kharkov ergonymy include the unprofessional approach of nominators in creating ergonyms. The article explores the main ways of creating ergonyms: onimization of the appellative, transonymization of onym and onimotransonimization, thematic groups of vocabulary used to create store names, the specific activity of each of the ways to create this class of names are considered. 78% of Kharkov ergonyms were created by onimization of the appellative, 20% – transonymization, 2% – onimotransonimization. The number of ergonyms created by the method of onimotransonimization is gradually increasing. The increase in the number of these ergonyms depends on the motivation of the store's name by economic factors in the conditions of competition between owners of such establishments. According to the researcher, onimotransonimization will positively affect not only the creation of new ergonyms, but also the general culture of the Ukrainian language in Kharkov. The author of the article considers a comparative analysis of ergonyms of modern Ukrainian million-plus cities to be the direction of further studies of the ergonymy of a large Ukrainian city.

Key words: Kharkov, ergonyms, lexical-semantic method, onimization, transonymization, onimotransonimization.

Ергонімія України 1960–1980-х рр. не відрізнялась різноманітністю через нелінгвістичні причини. На той час переважали однотипні назви: «Хліб», «Молоко», «М'ясо», «Овочі-фрукти», «Соки-води», «Квіти», «Взуття», «Одяг», «Тканини», «Книги», «Ноти», «Продукти», що точно сповіщали про тип товарів, а також про тип крамниці «Гастроном», «Кулінарія», «Універмаг». Виняток становили «Продукти», що з початку 1920-х рр. замінили промовисте «Харчі» й за якоюсь злою іронією збереглися до наших днів. У спадок великі міста України отримали деякі нові назви 1920–1930-х рр., зокрема, ЦУМ (Центральний універсальний магазин). Ця крамниця в центрі Москви з'явилась 1885 р. як ТД «Мюр і Мериліз», що після жовтневої революції було націоналізовано і перетворено на універмаг, якому 1933 р. за тодішньою модою надали назву-аббревіатуру «ЦУМ». Згодом ЦУМи стали обов'язковими торговельними закладами будь-якого великого міста: Києва, Харкова, Одеси, але назва «ЦУМ» у свідомості радянських людей довгий час асоціювалася саме з московським універмагом. Із плином часу ще на радянському просторі емпоронім ЦУМ утратив індивідуальність через наявність аналогічних емпоронімів по великих містах СРСР.

Починаючи з другої половини 1950-х років, частина закладів спеціалізованої торгівлі стала збільшуватися й з'явилися «Білочка», «Богдан», «Ведмедик», «Золотий колос», «Люкс», «Марічка», «Мелодія», «Мрія», «Новинка», «Новосел», «Планета», «Світанок», «Синтетика», «Тик-Так», «Троянда», «Чарівниця», «Чемпіон». Також тішили містян й

гостей Харкова семантично прозорі назви закладів громадського харчування такі, як «Кристал» (сад ім. Шевченка), «Пінгвін» (вул. Сумська), «Сніжинка» (вул. Сумська), «Українські вареники» (вул. Сумська).

Особливістю харківської ергонімії 1960–1980-х рр. було переважання російськомовних назв, хоча траплялись і винятки: українські назви декількох крамниць, розташованих на перших поверхах житлових будинків, за кінотеатром «Київ» (бульвар Юр'єва, 1), що утворювали такий собі український ергономічний «кущ».

Характеристичною для десятиліття з кінця 1970-х до кінця 1980-х рр. стала поява нових нетрадиційних назв або розширення традиційних різними засобами поміж ними просторічною чи діалектною лексикою: «Простирадла. Подушки. Коци» (м. Харків, павільйон Колгоспного (Кінного) ринку). Саме в цей час посилюється увага мовознавців до «нетрадиційних» [1, с. 59] класів власних назв, зокрема ергонімів, прагмонімів, фірмонімів, урбанонімів. Наприкінці 1970-х рр. було опубліковано перше видання «Словника російської ономастичної термінології» Н. В. Подольської (1978), а за десять років – друге, у яких вперше офіційно заявлено термін «ергонім». «Ергонім – розряд оніма, власне ім'я ділового об'єднання людей, у тому числі спілки, організації, установи, корпорації, підприємства, гуртка» [8, с. 151].

Ергонімам присвятили дослідження такі мовознавці, як О. О. Белей, А. В. Беспалова, З. І. Букчина, Ю. О. Карпенко, І. В. Крюкова, Т. В. Ларіна, В. Н. Лейчик, О. Г. Мітіна, Н. В. Подольська, Т. П. Романова, Л. М. Соколова, О. В. Суперанська, О. Е. Трифонова, С. О. Шестакова й інші. У другій половині 1980-х рр. автори найкапітальнішої в тодішньому радянському мовознавстві колективної монографії «Теорія і методика ономастичних досліджень» зазначили, що онімічна лексика являє собою гігантську макросистему чи систему систем, яка об'єднує численні системи й підсистеми імен, що належать до всіх секторів ономастичного простору. Усередині ономастичного простору Н. В. Подольська виділяє ономастичні поля, тобто частину ономастичного простору, що містить оніми певного виду [8, с. 87]. Чужомовний термін «онім», що може поєднувати в собі значення термінів «ім'я» та «назва», означаючи різні види власних назв, з'являється у вітчизняній науковій літературі пізно – наприкінці ХХ ст. Деталізувати оніми для позначення різних одиниць довкілля взявся М. М. Торчинський [12, с. 525–546]. Особливим розрядом онімів ергоніми визнають С. О. Вербич, О. Е. Трифонова, Т. П. Романова й інші. У спадок від класичної латини мовознавство отримало широкозначні терміни *nomina propria* – власна назва, *appellative* – назва, загальна назва, найменування, називання; клич, заклик. Апельатив зі значенням загальна назва на протигагу власній (оніму) у сучасній науковій літературі вживають як чужомовний синонімічний термін. Концептуалізації в царині ергонімії присвячено статтю Т. В. Ларіної, у якій авторка досліджує актуальні питання ономастики, термінознавства і стилістики, аналізуючи процес концептуалізації поняття «ергонім». Незважаючи на певні здобутки у вивченні ергонімів, на сьогодні тему ергонімії великих українських міст вивчено недостатньо.

Міський простір ми розглядаємо як конкретний реалізатор ономастичного простору з усіма його різновидами ономастичних полів (секторів), тобто, по суті, як матеріальне (мовне) втілення соціальних зв'язків. Актуальність теми дослідження зумовлює недостатнє вивчення ергонімів великих українських міст.

Мета автора статті – об'єктивно розглянути особливості ергонімів великого міста на прикладі назв харківських крамниць. Завдання статті – визначити й проаналізувати найпоширеніший спосіб творення ергонімів великого міста, визначити функції ергонімів крамниць Харкова. Хронологічні межі дослідження фактажного матеріалу обмежено 1960–2010-ми роками.

Джерельною базою для написання статті є польові матеріали, зібрані від другої половини 1960-х до 2010-х рр., довідник «Харьков. Золотые страницы: Справочник предприятий, организаций и учреждений Харькова и Харьковской области» (2008). У контексті вивчення ергонімів міста важливе значення має авторська добірка статистичних

матеріалів, що дає інформацію про кількість торговельних закладів і їхню мережу. Для дослідження обрано дві тисячі ергонімів.

У сучасній лінгвістиці існує два напрями вивчення ергонімів. В одному з них дослідники в межах концепту «ергонім» виділяють цілу низку понять, серед яких поняття «емпороніми» – виключно торговельні заклади. Цим терміном ми будемо користуватися надалі.

Детальний розгляд назв торговельних підприємств і закладів свідчить, що невдалі емпороніми, ігноруючи вимоги позиціонування – ключового поняття маркетингу, водночас поширюють власні позиції на ринку і створюють відповідні клони. Прикладом може бути назва харківського овочевого магазину (1960–1990) «Дари ланів» (пр-т Московський) і його сучасні віддзеркалення у назвах крамниць районних центрів і містечок Харківської області: «Дари ланів», «Дари полів», «Дари садів».

Зберігають ринкові позиції в ХХІ ст. назви «Продмаг» і «Продукти», про що в тексті йшлося вище. У Харкові зафіксовано понад п'ятдесят таких назв, не враховуючи назви торговельних павільйонів. «Нововведенням» стало додавання до назви прізвища приватного підприємця, що в окремих випадках створило спонтанний комічний ефект: «Продукти», магазин приватного підприємця Безденежної К. І.; «Продукти», магазин приватного підприємця Бублика М. М., а також крамниці харківського приватного підприємця в м. Нова Водолага і м. Куп'янськ – «Продукти» Закопайло С. Л. і магазин «Обжора» Закопайло С. Л. [13, с. 1042]. Як показує аналізований матеріал, вище названі емпороніми (без топонімної прив'язки до місця дослідження) існують у наші дні, поширившись на область. Аналогічні назви не одноразово трапляються на Харківщині, адже Харків, як велике українське місто, є законодавцем емпоронімної моди.

У 1960-х рр. було відкрито «Будинок меблів» (пр-т Московський, 192), що продовжує працювати сьогодні, але при цьому втратив власну індивідуальність на тлі однотипних крамниць. До ХХІ ст. емпоронім «Будинок меблів» вказував не тільки на тип товару і продажу, а й через свою унікальність на місце розташування: всі містяни знали, що йдеться про Московський проспект. У 2010-х рр. на тлі однотипних крамниць із російськомовною назвою «Мебель» (загальна кількість у місті – 12) і «Меблі» (загальна кількість у місті – 3), «Меблі для Вас» (загальна кількість у місті – 2), «Галерея мебелі» (по-рос.), емпоронім «Будинок меблів» вимагає уточнення «той, що на Нових Будинках» [13, с. 1031]. У тексті статті вище зазначалось, що особливістю харківської ергонімії 1960–1990 рр. було переважання саме російських емпоронімів, що від початку 1990-х рр. до нині все ще продовжують функціонувати. Тому далі в тексті такі назви ми будемо супроводжувати скороченою позначкою «по-російськи».

Магазин змішаного типу торгівлі «Мрія» (пр-д Стадіонний, 5) дав поштовх для поширення відповідної назви: у Харкові зареєстровано шість кафе «Мрія», муніципальне підприємство з однойменною назвою, три агрофірми і фермерське господарство «Мрія» з головними офісами в Харкові [13, с. 1034].

Емпоронім «Світанок» (пр-д Стадіонний, 7) через невизначеність і беззмістовність назви гастроному місцеві мешканці змінили на назвисько «сніданок» із подальшою назвиськовою трансформацією. У 2010-х рр. назву «Світанок» мали крамниці у Куп'янську і Новій Водолазі [13, с. 677; с. 686], сім обласних фермерських господарств [13, с. 1047] і залізнична платформа «Світанок» десятикілометрової зони руху приміських електричок на м. Чугуїв.

Отже, емпороніми «Мрія», «Світанок», як і однойменні ергоніми, не виконують належних функцій, оскільки не є одним із способів позиціонування на ринку, а тільки даниною моді або традиції іменування, врешті-решт перетворившись на ергономічне кліше. Припускаємо, що власники крамниць прагнуть максимального мотивування назви їхнього закладу, але без порад спеціаліста досягають цього лише частково або не досягають зовсім. Як приклад використаємо харківську крамницю з російськомовною назвою «Времена года» (вул. Чайковська, 17) і шоу-центр «Времена года» (тодішня вул. Раднаркомівська, 13. БК УМВС) [13, с. 675, с. 929]. Якщо емпоронім «Времена года» крамниці, розташовані на вул.

Чайковській, має асоціативний зв'язок із топонімом, то однойменний шоу-центр не спричиняв у містян асоціацій ані з родом діяльності ані з місцем розташування, тому отримав назвисько «Зимой и летом – одним цветом!» [14].

Вплив моди на творення емпоронімів спостерігається в тенденції до повернення старих торговельних термінів: «дім», «лавка», «ряд», а також старої кириличної графіки. Варто зазначити, що ергонім із словом «ряд» у Харкові простежуємо із часу запровадження до нині: Суздальські Ряди. Повернення до написання давньою кирилицею у разі необізнаності власників закладу здійснено в сучасному російському варіанті: «Провіантъ» замість «Провіантъ».

О. В. Суперанська, класифікуючи власні назви, визначила два типи онімів – реальний і символічний [11, с. 17–385], які сучасні дослідники доповнили рекламно-інформативним [10, с. 204–214].

До ергонімів (емпоронімів) **реального типу** належать такі, що прямо вказують на рід діяльності, ім'я власника, місце розташування об'єкта.

Пряма вказівка на **рід діяльності**: «АВТОМАГАЗИН», «АВТОТЕХНИК», «АГРОНОМ», «Академічна книга», «Білизна», «Букініст», «Буклет», «Ваше світло», «Велопарк», «Велосервіс», «Взуття», «Все для дому», «Все для рибалки», «Жіноча білизна», «Жіночий одяг і білизна», «Замки. Двері», «Зброя», «Золото», «Зоомагазин», «Квіти», «Кекс», «Келих», «Книги», «Кулінарія», «Лавка «Посудный ряд» (по-рос.), «Лавка художника», «Лексика», «Малярный Двор» (по-рос.), «Медтехніка», «МОЛОКО», «М'ясо. Птиця. Риба», «Нитки. Гудзики», «Новосел», «Оптика», «Освячений хліб», «Пряжа», «Пуговицы» (по-рос.), «Саквоаж», «Світло», «Текстиль. Штори», «Чобіток», «Чоловічий одяг», «Швейная техника» (по-рос.), «Шин-Шина», «Шпилька» (по-рос.), «Японія-Авто-Європа».

Пряма вказівка на **власника чи торговельну марку**: «АВТОЗАПЧАСТИ» Ю. М. Несвита», «Кухни от А. Малахова» (по-рос.), «Мебель от Людмилы» (по-рос.), магазин «Михаил Воронин» (по-рос.), аптека «Народна медицина Данила Зубицького», «Оптика Щебликіна».

Вказівка на **місце розташування об'єкта**:

а) **локальна семантика**: «Аптека на Московському», «Вопар на Бажанова», «Взуття на Маяковського», «Детский магазин на «Поэзии», магазин на «Петровського», «Оптика на Бакуніна», «Оптика на Чайковського», «Оргтехніка на Гагаріна», ТЦ «Павлівський», «Сумський ринок» (в районі вул. Сумської), універмаг «Московський» (в Московському районі міста);

б) **регіональна семантика**: «Вільшанські меблі», «Ізюм-стиль», «Килими України», «Куп'янчанка», «Львів-пласт» (Харків, вул. Сергія Єсеніна, 10), магазин №10 «Ізюмський хлібозавод», магазин №22 «Новолипецький», магазин «Салтівський хліб», магазин «Слобожанський», магазин «Харківські дріжджі» (пр-т Московський, 135-а), універмаг «Харків»;

с) **країнознавча семантика**: «MILANO», «Білоруський трикотаж», «Європа», «Кухні із Німеччини», «Компьютеры из Германии» (по-рос.), магазин європейського одягу «Мілан», універмаг «Україна».

Аналіз фактажного матеріалу доводить, що емпороніми торговельних закладів реального типу, утворені шляхом онімізації апелювання, що мають пряму вказівку на рід діяльності підприємства і асортимент товарів, – найчисленніша, найстійкіша, найактивніша група власних назв, що не відрізняючись оригінальністю, натомість стовідсотково виконують основні функції ергонімів: ідентифікаційну й рекламно-інформативну.

До ергонімів (емпоронімів) **рекламно-інформативного типу** належать такі групи:

Пряма вказівка на **широту асортименту**, що здійснюється за допомогою слів «галерея», «імперія», «дім», «мир», «світ», «планета», «центр» і варваризмів типу «ленд».

а) «Галерея вин», «Галерея меблів», «Гардинный мир» (по-рос.), «Дім тканини», «Дом обоев» (по-рос.), «Дім техніки», «Дом кондитера» (по-рос.), «Дитячий світ», «Імперія штор», «Інструментальний центр», «Комп'ютерний світ», «Мир дверей» (по-рос.), «Мир

сумок» (по-рос.), «Планета окон» (по-рос.), «Планета Электро» (по-рос.), «Світ екзотики», «Світ рибалки», «Спортленд», «1000 мелочей» (по-рос.), «Центр кухни» (по-рос.), «Центр немецкой мебели» (по-рос.), «Центр офисной мебели» (по-рос.), «Швейный мир» (по-рос.), «Электроленд» (по-рос.), «Электронный мир» (по-рос.).

Пряма вказівка на тип торговельного закладу, якість товарів і цінову політику, що здійснюється за допомогою слів «гранд», «економ», «еліт», «люкс», «міні», «супер»:

а) “De LUXE”; «Економфарм», «Елітні двері», «ЕлітБуд», «Грандтекстиль», «Грандоптика», «Грандфурнітура», «Люкс», «МЕСТЕК» (по-рос.), магазин «Навігатор» низьких цін, мінімаркет, «Термолюкс», супермаркет, «Супермен».

Пряма характеристика діяльності торговельного закладу:

а) **новизна товарів:** «Ліга-Нова», «Меблі нового покоління», «Нові вікна», «Нова вода», «Новинка», «Нові жалюзі», «Нові двері»;

б) **місце крамниці на ринку:** «Лідер», “PRIME”.

Як приклад невдалого емпороніма, ми обрали аббревіатуру-назву МЕСТЕК (пр-т Московський, 102/112), унаслідок не інформативності якої власники крамниці змушені були доповнити вивіску словами «Мебель и стекло».

До ергонімів (емпоронімів) **символічного типу** належать слова (в т. ч. штучно створені), внутрішня форма яких має вказувати на рід діяльності торговельного закладу, рідше – цінову політику:

а) переважно **чужомовні лексеми:** “Altmeister”, “FURNITEX”, “ORION”, “SAFARI”; «Амбарь», «Гламур», «Пікнік», «П’ятачок», «Світлячок», «СЕРВИРО» (по-рос.), «Троянда», «ЭКИП» (по-рос.), «Шарм»;

б) **літературні і фольклорні персонажі:** «Анжеліка», «Атлант», «Антошка», «Водяний», ТЦ «Гулливер», «Зевс», «Золота антилопа», «Наф-Наф», «Руслан і Людмила»;

с) емпороніми – **імена власні:** “Yves Rocher”; «Богдан», «Валері», «Вацлав & К», «Злата», «Ірина», «Людмила», «Марія», «Мілена», «Милавица» (по-рос.), «Микаэль» (по-рос.), «Руслана»; «Сальвадор», «Світлана».

д) **жаргонізми, розмовні лексеми, мовленнєва гра:** «Драйвспорт», «ІнтерТоп», «Котел’ОК!», «Фарт», «Фора»;

е) **емпороніми, які важко тематично згрупувати:** «Альфа плюс», «Ажур», «Акцент», «АльтерЭго» (по-рос.), «Антураж», «Браво», «Линжери. С.» (по-рос.), «Пит-Стоп» (по-рос.), «Поэзия» (по-рос.), «Тандем»;

ф) **емпороніми природничої тематики:** «Весна», «Времена года» (по-рос.), «Літо», «Золота осінь», «Золотий колос»;

г) **зооніми:** «Білочка», «Ведмедик», «Два бобра» (по-рос.), «Їжачок», «Стриж», «Чайка».

Назви об’єктів розгалуженої системи реалізації взуття у 2000–2010 рр. майже стовідсотково належали до **символічного типу**, але при цьому не вказували на рід діяльності закладу за винятком відомих брендів:

«86СумськаEGLE», “ALTA MODA”, “BALDININI”, “CASTING”, “CHRISTI”, “COLIN’S”, “DANIEL”, “DIEZEL”, “FASHION STOCK”, ТЦ “INTERSHOES”, “IT STORE”, “MARINO FABIANI”, MAX MARA”, “MILANO”, “MIRATON”, “MM-CLUB”, “NU”, “PLATO”, “RESPECT”, “SALAMANDER”, “SAN MARSO”, “SCARPE”, “SEVEN”, “SOPRA”, “STUFF”, “STREET FASHION”, “TRENO”, “TJ COLLECTION”, “TOPMAN”, “VICINI”, “VINTAGE”; «Аль-Пари» (по-рос.), «Альтро», «Афет», «Бруно», «Домино» (по-рос.), «Каскад», ТЦ «Миллениум» (по-рос.), «Монарх», «Синдерелла», ТД «Соло Moda», «Статус», «Юнітон» [13, с. 557–558].

Для ергонімів символічного типу надзвичайно важливим є рівень емоційно-експресивної семантики, що має професійно досягатися за рахунок асоціативних зв’язків, прийомів мовної гри, залучення і використання жаргонізмів і просторічної лексики, уживання кирилиці і латиниці, відтворення східних чужомовних назв стилізованою графікою.

Непрофесійний підхід до використання мовних засобів призводить до негативного результату реклами, коли поєднуються декілька прийомів одночасно. Прикладом може бути рекламна листівка одного з торгових домів: «Торговий дом «Амбарь». Оптова торгівля продуктами харчування (пр-т Московський, 259)». Уживання словосполучки «оптова торгівля» замість «гуртова торгівля», «продукти харчування» замість «харчі» є порушенням щонайменше загальної культури мови.

Слабка мотивувальна ознака місця розташування окремих крамниць спричиняє часткове зміння розряду ергонімів реального типу на символічний, оскільки є досить умовною, бо жодним чином не уточнює місце, а тільки декларує близькість і доступність об'єкта: приміром, харківський російськомовний ергонім «У дома» (пр-т Тракторобудівників, 142; пр-т Тракторобудівників, 156/1 і 164; пр-т Жуковського, 1) торговельної групи «Target», унаслідок чого ми такі ергоніми відносимо до перехідного розряду.

Символічний розряд ергонімів має певну специфіку. У разі переходу антропонімів до красу ергонімів відомості про першого носія імені редукуються, переважно до однієї особистісної риси. Використовуючи відоме ім'я, номінатори, як правило, розраховують на емоційну реакцію потенційних покупців. У такому разі антропонім частково абстрагується від носія імені: Людовік XIV – не тільки один із декількох десятків Людовіків – королів Франції, а передусім єдиний монарх, за вподобанням якого за його життя в XVII ст. було створено однойменний розкішний стиль меблів, модифікації якого існують і нині. Отже, назва «Людовік» меблевої крамниці реалізує нове значення – «символ неповторних «королівських» меблів». Слід наголосити, що стиль меблів із назвою «Людовік XV» – справжня символічна назва, що її дизайнери створили значно пізніше часів правління монарха. Але назви меблевих стилів «Людовік XIV» і «Людовік XV» є цілком виправданою назвою для крамниць меблів «Людовік» без династичної цифрової позначки.

Такий процес відбувається й у разі переходу апелювативів до класу ергонімів. Значення загальної назви редукуються до одного значення – промовистої ознаки, на яку має звернути увагу покупець: «Шпилька» – назва підборів, що вирізняються з-поміж інших висотою й витонченістю. Отже, родова ознака підбору «шпилька» є символом елегантного жіночого взуття і доброю назвою взуттєвої крамниці. Риса, завдяки якій співвідносяться апелюватив з ергонімом стає внутрішньою формою найменування.

Основними способами творення власних назв дослідники визнають лексико-семантичний (правомірність терміна на позначення одного з найдавніших способів словотворення – т. з. семантичного способу дехто з мовознавців заперечує, зокрема О. В. Суперанська), лексико-синтаксичний, морфологічний, морфолого-синтаксичний.

Аналіз зібраного фактажного матеріалу дозволяє виділити, крім поширених способів онімізації апелюватива і трансонімізації оніма, ще один спосіб творення власних назв – онімотрансонімізацію, що є онімізацією апелюватива з одночасною трансонімізацією оніма. Цей спосіб реалізується при творенні нових найменувань як лексем чи як словосполук. Онімотрансонімізація – це спосіб творення власних назв, що активізувався останнім часом.

Серед ергонімів (емпоронімів), утворених шляхом онімізації апелюватива, виділяємо такі тематичні групи:

1) **назви товару:** «Академічна книга», «Білизна», «Взуття», «Замки. Двері», «Зброя», «Золото», «Квіти», «Книги», «Молоко», «М'ясо. Птиця. Риба», «Нитки. Гудзики», «Оптика», «Освячений хліб», «Пряжа»;

2) **назви флори і фауни:** «Берізка», «Каштан», «Лотос», «Рута», «Троянда», «Явір»; «Бегемот», «Білочка», «Ведмедик», «Два бобрі», «Їжачок», ТД «Слон», «Стриж», «Чайка»;

3) **назви природничого циклу:** «Весна», «Літо», «Времена года» (по-рос.), «Золота осінь»;

4) **назви елементів інтер'єру:** «Грубки і каміни», «Двері», «Елітні двері», «Меблі», «Офісні меблі», «Кухонні меблі»;

- 5) **назви будівель і їхніх частин:** «Будинок меблів», «Будинок світла», «Натяжні стелі», «Теплий дім», «Тепла підлога»;
- 6) **назви осіб (в тому числі за родом діяльності):** «Агроном», «Будівельник», «Вікінг», «Господарочка», «Лідер», «Майстер», «Садівник», «Садовод» (по-рос.), «Фермер»;
- 7) **назви з елементом «світ» («мир»):** «Дитячий світ», «Комп'ютерний світ», «Мебельний мир» (по-рос.), «Мир дверей» (по-рос.), «Мир сумок» (по-рос.), «Паркетний світ», «Світ екзотики», «Світ рибалки»;
- 8) **абстрактні назви:** «Епіцентр», «Комфорт плюс»;
- 9) **назви з компонентом «євро»:** «Євробуд», «Євровікна», «Євродах», «Єврокухні», «Євро-М», «Єврооптика», «Євростиль-дизайн»;
- 10) **назви, які важко тематично згрупувати:** «Ажіотаж», «Ажур», «Акцент», «Альфа плюс», «АльтерЕго» (по-рос.), «Браво», «Линжери. С» (по-рос.), «МЕСТЕК» (по-рос.), «Пит-Стоп» (по-рос.), «Поэзия» (по-рос.), «Спектр», «Статус», «Тандем».

До розряду ергонімів можуть переходити лексеми, що належать до різних тематичних груп, що насамперед визначає рід діяльності відповідного закладу.

Серед ергонімів, утворених шляхом трансонімізації, можна виділити такі групи:

- 1) **власні імена:** «Laura», «Александра» (по-рос.), «Валері», «Вацлав & К», «Вікторія», «Злата», «Ірина», «Людмила», «Марія», «Мілена», «Милавица» (по-рос.), «Микаэль» (по-рос.), «Руслана», «Сальвадор», «Світлана»;
- 2) **історичні антропоніми:** гастроном «Данилевський», «Людовік»;
- 3) **назви літературних і фольклорних персонажі:** «Августин» (по-рос.), «Анжеліка», універмаг «Антошка», «Водяний», ТЦ «Гулівер», «Домовий», «Золота антилопа», «Наф-Наф», «Папа Карло» (по-рос.), «Руслан і Людмила»;
- 4) **астроніми:** «Альфа Центавра», «Меркурій», «Сиріус»;
- 5) **космоніми:** «Водолій»;
- 6) **мітоніми:** «Атлант», «Зевс», «Пегас»;
- 7) **топоніми:** «Венеція», «Верона», «Європа», «Лапландія», «Мілан», «Рим», «Україна», «Харків»;
- 8) **чужомовні ергоніми і прагмоніми:** «Altmeister», «AMATI», «BOSH», «Yves Rocher»; «ORION».

Переважає більшість дослідників з ономастики визнають трансонімізацію одним з активних способів поповнення ергонімікону, зазначаючи, що нові ергоніми виникають шляхом трансонімізації основних ономастичних розрядів: антропонімів, астронімів, космонімів, міфонімів, прагмонімів, топонімів, фірмонімів. Модель творення ергонімів шляхом трансонімізації антропонімів і топонімів поширена в усьому світі. Вона є відносно стійкою й системною. Назви популярних міст, імена відомих у світі людей залучаються до категорії ергонімів із розрахунком на інтелектуальні асоціації адресата номінації. Інформативність таких ергонімів визначається суспільним значенням певних реалій, що слугує основою для створення цих ергонімів і спричинення певних асоціацій.

Останнім часом активізувалася модель творення назв торговельних закладів від чужомовних ергонімів, прагмонімів і фірмонімів. У світовій практиці назва фірми-виробника й її бренд часто збігаються. Якщо назва фірми і товарний знак, під яким вона випускає продукцію, ідентичні, можна говорити про подвійне ономасіологічне мотивування назви крамниці. Дескриптивна функція таких назв перебуває у прямій залежності від ступеня відомості вихідного імені, культурного рівня власника закладу й компетентності влади, що затверджує емпоронім. Якщо торгова марка відома споживачеві, то назва на її основі позитивно характеризує новостворений заклад. У разі, коли власник самотужки номінує крамницю, не звертаючись до фахівців або нехтує їхніми порадами, виникають курйози. Емпоронім «Altmeister» мала меблева крамниця, що в 1992–2000-х рр. здійснювала торгівлю вітчизняними й імпортними меблями, незважаючи на те що «Altmeister» – це назва широковідомого однойменного лікеру, марки «Altmeister», відомої у світі як потужний виробник і постачальник алкогольних напоїв.

Порівняно незначна кількість ергонімів (емпоронімів) утворена шляхом онімотрансонімізації: «Альфа-Ц плюс», «Вонар на Бажанова», «Аптека на Московському», «Вільшанські меблі», «Взуття на Маяковського», «Детский магазин на «Поэзии» (по-рос.), «Європа плюс», «Ізюм-стиль», «Килими України», «Люстри на Московському», «Львів-пласт» (Харків, вул. Сергія Єсеніна, 10), магазин «на «Петровського», «Оптика «Люкс» на Бакуніна», «Оптика на Чайковського», «Оргтехніка на Гагаріна».

Результатом онімотрансонімізації є найменування-композиції або найменування-словосполучення. Творення таких назв повністю пов'язано з тенденцією до максимального мотивування емпоронімів. Більшість таких емпоронімів містить різнопланову інформацію про об'єкт іменування, вказує на розташування крамниці, на виробника, рідше на його асортимент, якість продукції. Кількість цих ергонімів (емпоронімів) за останнє десятиліття поступово зростає.

Отже, до особливостей ергонімів Харкова слід віднести значну кількість назв крамниць російською мовою, що серед дослідженою групи харківських ергонімів (емпоронімів) становить від 30% до 40%. На нашу думку, така стабільна кількість російськомовних назв у великому українському місті незалежної України, по-перше, виникла через брак чіткої позиції міської влади щодо мовної політики, по-друге, через відчуженість міської культури від українства. Рівень загальної культури містян віддзеркалює непрофесійний підхід власників крамниць до вибору чи творення ергонімів, що спричиняє негативний результат: замість «рекламного імені» виникає «антирекламне ім'я». У першому десятиріччі ХХІ ст. 78% харківських ергонімів утворено шляхом онімізації апелювання, 20% – шляхом трансонімізації, 2% – шляхом онімотрансонімізації, тенденцію до зростання якої ми спостерігаємо останнім часом. Перевагу в цій групі ергонімів номінатори-власники надають назвам, які мотивує специфіка діяльності закладу, його призначення, асортимент товарів і послуг. Можна впевнено стверджувати, що такий спосіб словотвору назв позитивно впливатиме на процес найменування торговельних закладів великого міста, а також позитивно позначиться на загальнономовній ситуації в Харкові. Але остаточні висновки будуть залежати від результатів порівняльного аналізу ергонімів українських міст-мільйонників.

Література

1. Вербич С. О. Сучасна українська онімна лексика. *Вісник НАН України*. 2008. № 5. С. 54–60.
2. Зубко А. Українська ономастика : здобутки та проблеми. *Спеціальні історичні дисципліни : питання теорії та методик* : зб. наук. праць. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2007. С. 262–284.
3. Карпенко Ю. О. Названия звездного неба. Отв. редактор А. В. Суперанская. Серия *Литературоведение и языкознание*. Москва: Наука, 1981. 184 с.
4. Карпенко Ю. О. Синхронічна сутність лексико-семантичного способу словотвору. *Мовознавство*. 1992. № 4. С. 3–10.
5. Крюкова И. В. Рекламное имя: от изобретения до прецедентности. Волгоград: Перемена, 2004. 228 с.
6. Лазарева О. Ю. Пути и способы создания современных русских прагматонимов. *Русский язык: система и функционирование*: сб. материалов IV Междунар. науч. конф., г. Минск, 5–6 мая 2009 г. : В 2 ч. Ч 1. Минск, 2009. С. 187–190.
7. Лейчик В. М. Проблемы отечественного терминоведения в конце XX века. *Вопросы филологии*. 2003. № 2. С. 20–30.
8. Подольская Н. В. Словарь ономастической терминологии / отв. ред. А. В. Суперанская. 2-е изд. переработ. и доп. Москва: Наука, 1988. 192 с.
9. Подольская Н. В. Проблемы ономастического словообразования. *Вопросы языкознания*. 1990. № 3. С. 40–52.

10. Романова Т. П. Система способів словообразовання рекламних собствених ім'єн. *Вестник СамГУ*. 2007. № 5/2 (55). С. 204–214.
11. Суперанская А. В. Общая теория имени собственного. Москва : Просвещение, 2007. 386 с.
12. Торчинський М. М. Структура онімного простору української мови. *Хмельницький : Авіст*, 2008. 546 с.
13. Харьков. Золотые страницы: Справочник пред., орг. и учрежд. Харькова и Харьк. обл. Изд. 15. Харьков, 2008. 1070 с.
14. Особистий архів Л. Удовенко.

References

1. Verbych S. O. Suchasna ukrayins'ka onimna leksyka [Modern Ukrainian vocabulary Onyma]. *Visnyk NAN Ukrayiny*. 2008. № 5. S. 54–60.
2. Zubko A. Ukrayins'ka onomastyka: zdobutky ta problem [Ukrainian Onomastics: Achievements and Problems]. *Spetsial'ni istorychni dystsypliny: pytannya teorii ta metodyky: zb. nauk. prats'*. Kyiv: In-t istoriyi Ukrayiny NAN Ukrayiny, 2007. S. 262–284.
3. Karpenko YU. O. Nazvaniya zvezdnogo neba [The names of the starry sky]. *Otv. redaktor A. V. Superanskaya. Seriya Literaturovedeniye i yazykoznaniye*. Moskva: Nauka, 1981. 184 s.
4. Karpenko YU. O. Synkhronichna sutnist' leksyko-semantychnoho sposobu slovotvoru [Synchronic essence of lexical-semantic way of word formation]. *Movoznavstvo*. 1992. № 4. S. 3–10.
5. Kryukova I. V. Reklamnoye imya: ot izobreteniya do pretsedentnosti [Advertising name: from invention to precedent]. *Volgograd: Peremena*, 2004. 228 s.
6. Lazareva O. YU. Puti i sposoby sozdaniya sovremennykh russkikh pragmatonimov [Ways and methods of creating modern Russian pragmatonyms]. *Russkiy yazyk: sistema i funktsionirovaniye: sb. materialov IV Mezhdunar. nauch. konf., g. Minsk, 5–6 maya 2009 g. : V 2 ch. CH 1*. Minsk, 2009. S. 187–190.
7. Leychik V. M. Problemy otechestvennogo terminovedeniya v kontse XX veka [Problems of domestic terminology at the end of the twentieth century]. *Voprosy filologii*. 2003. № 2. S. 20–30.
8. Podol'kaya N. V. Slovar' onomasticheskoy terminologii [Dictionary of Onomastic Terminology]. *Otv. red. A. V. Superanskaya. 2-ye izd. pererabot. i dop.* Moskva: Nauka, 1988. 192 s.
9. Podol'skaya N. V. Problemy onomasticheskogo slovoobrazovaniya [Problems of onomastic word formation]. *Voprosy yazykoznaniya*. 1990. № 3. S. 40–52.
10. Romanova T. P. Sistema sposobov slovoobrazovaniya reklamnikh sobstvennykh imon [System of word formation methods for advertising own names]. *Vestnik SamGU*. 2007. № 5/2 (55). S. 204–214.
11. Superanskaya A. V. Obshchaya teoriya imeni sobstvennogo [General Proper Name Theory]. Moskva: Prosveshcheniye, 2007. 386 s.
12. Torchyns'kyi M. M. Struktura onimnogo prostoru ukrains'koï movy [The structure of the namespace of the Ukrainian language]. *Khmel'nits'kyi: Avist*, 2008. 546 s.
13. Khar'kov. Zolotyie stranitsy [Golden pages]: Spravochnik pred., org. i uchrezhd. Khar'kova i Khar'k. obl. Izd. 15. Khar'kov, 2008. 1070 s.
14. Osobystyy arkhiv L. Udovenko [Personal archive of L. Udovenko].

УДК 94:334.73(477)(092)Барановський(045)

DOI: 10.26565/2227-6505-2019-29-10

**Х. А. БАРАНОВСЬКИЙ – ПРОВІДНИЙ ДІЯЧ
УКРАЇНСЬКОГО КООПЕРАТИВНОГО РУХУ**

І. О. Шандра

Харківська державна академія культури

irina.shandra@ukr.net; <https://orcid.org/0000-0002-9092-413>

Одним з найвідоміших діячів українського кооперативного руху кінця XIX– початку XX ст. є Христофор Антонович Барановський – людина, яка все своє життя самовдосконалювалася та завзято й самовіддано розвивала справу кооперації. Хлопець із бідної селянської родини завдяки своїм здібностям і наполегливості вже в дев'ятнадцятирічному віці став заступником розпорядника одного з кооперативних товариств. У статті розкрито його внесок у вітчизняну кооперацію: засновник першого сільського споживчого товариства в Україні (1898 р.); засновник Київського союзу кредитних товариств (1907 р.); організатор кооперативних курсів (1908 р.); голова правління Київського кооперативного банку (1911–1917 рр.); головний редактор друкованого органу кооператорів «Муравейник / Комашня» (з 1912 р.); товариш голови Другого Всеросійського кооперативного з'їзду (1913 р.); голова правління Українбанку (1917 р.). Наголошено, що його багатий досвід став у нагоді і під час державного будівництва доби Української національно-демократичної революції, він обіймав посади генерального секретаря фінансів УНР (1917 р.) і члена уряду В. Прокоповича Директорії УНР (1920 р.). На основі архівних матеріалів і діловодної документації з'їздів представників кооперативних установ у статті показано, що Барановський був переконаним прихильником кооперації як основи національної економіки, вважав, що кооперація сприятиме самоорганізації та культурному розвитку широких народних мас. У статті виділено, що саме він був автором ідеї та очільником Київського союзу кооперативних товариств; такі союзи він розглядав як протизвагу й конкурента великому капіталу. Показано розвиток його поглядів до рівня створення представницької організації кооператорів у загальнодержавному масштабі.

Ключові слова: Х. А. Барановський, кооперація, ощадно-позичкове товариство, союз кооперативних товариств, Союзбанк, Всеукраїнський кооперативний з'їзд.

Одним из наиболее известных деятелей украинского кооперативного движения конца XIX– начала XX вв. является Христофор Антонович Барановский – человек, который всю свою жизнь самосовершенствовался, упорно и самоотверженно развивал дело кооперации. Юноша из бедной крестьянской семьи благодаря своим способностям и упорству уже в девятнадцатилетнем возрасте стал заместителем распорядителя одного из кооперативных обществ. В статье раскрыт его вклад в отечественную кооперацию: основатель первого сельского потребительского общества в Украине (1898 г.); основатель Киевского союза кредитных обществ (1907 г.); организатор кооперативных курсов (1908 г.); председатель правления Киевского кооперативного банка (1911–1917 гг.); главный редактор печатного органа кооператоров «Муравейник / Комашня» (с 1912 г.); заместитель председателя Второго Всероссийского кооперативного съезда (1913 г.); председатель правления Украинбанка (1917 г.). Подчеркивается, что его богатый опыт был необходим во время государственного строительства периода Украинской национально-демократической революции, он занимал должности генерального секретаря финансов УНР (1917 г.) и члена правительства В. Прокоповича Директории УНР (1920 г.). На основе архивных материалов и делопроизводственной документации съездов представителей

кооперативных учреждений в статье показано, что Барановский был убежденным сторонником кооперации как основы национальной экономики, считал, что кооперация будет способствовать самоорганизации и культурному развитию широких народных масс. В статье выделено, что именно он был автором идеи и руководителем Киевского союза кооперативных обществ; такие союзы он рассматривал как противовес и конкурента крупному капиталу. Показано развитие его взглядов до уровня создания представительной организации кооператоров в общегосударственном масштабе.

Ключевые слова: *Х. А. Барановский, кооперация, ссудо-сберегательное общество, союз кооперативных обществ, Союзбанк, Всеукраинский кооперативный съезд.*

One of the most famous figures of the Ukrainian cooperative movement of the XIX– early XX centuries is Christopher Baranovskiy, a man who has, throughout his life, perfected himself and developed a cooperative business with dedication and dedication. A guy from a poor peasant family, thanks to his skills and perseverance, became a manager of one of the cooperative societies at the age of nineteen. The article reveals his contribution to the domestic cooperation: founder of the first rural consumer society in Ukraine (1898); founder of the Kiev Union of Credit Societies (1907); organizer of cooperative courses (1908); Chairman of the Board of the Kiev Cooperative Bank (1911–1917); editor-in-chief of the printed organ of the “Ants / Komashnya” cooperatives (since 1912); Comrade Chairman of the Second All-Russia Cooperative Congress (1913); Chairman of the Board of Ukrainbank (1917). It is emphasized that his extensive experience came in handy during the state-building of the Ukrainian National Democratic Revolution; he held the post of Secretary General of the URP Treasury department (1917) and a member of the Government of V. Prokopovych of the UPR Directory (1920). On the basis of archival materials and paperwork of congresses of representatives of cooperative institutions, the article shows that Baranovskiy was a staunch supporter of the cooperative, as the basis of the national economy, believed that the cooperative would promote self-organization and cultural development of the masses. The article points out that he was the author of the idea and the head of the Kyiv Union of Cooperative Societies; he regarded such unions as a counterweight and a competitor to big capital. The development of his views to the level of creating a representative organization of cooperators on a nationwide scale is shown.

Key words: *Christopher Baranovskiy, cooperation, savings-loan company, union cooperative societies, Union Bank, All-Ukrainian Cooperative Congress.*

Величезними силами для вдосконалення людства
є віра, цілеспрямованість, освіта і кооперація
американський економіст Д. Митчелл

Серед громадських діячів особливо цінними є ті, поведінка яких позбавлена зайвого пафосу й надуманого блиску, а дії зосереджені на результативності проєктів. Таких людей зазвичай вирізняють організаторські здібності, наполегливість у роботі, цілеспрямованість. Саме до такої категорії діячів належить Христофор Антонович Барановський. Без його участі на початку ХХ ст. не обходилося жодне значне кооперативне зібрання або з'їзд. З промовами Барановський виступав у край рідко: до його авторитетної думки прислуховувалися в разі необхідності експертного роз'яснення, точності формулювань у резолюціях.

До багатогранної особистості Барановського звертається більшість авторів, які досліджують історію кооперації імперського часу [1; 3; 7; 12], біографічні дані про нього містяться в енциклопедичних виданнях [4; 5]. Проте недостатньо висвітленими в науковій літературі залишається участь Барановського в кооперативних з'їздах, які на початку ХХ ст. набули характеру не тільки економічної, а й соціальної самоорганізації, були інструментом розбудови економіки УНР. Аналізуючи матеріали роботи з'їздів кооперативних установ, а також архівні документи, в статті розкриваються нові грані активної роботи Х. А. Барановського на кооперативній ниві.

Народився Х. А. Барановський 19 грудня 1874 р. в с. Немиронцях, Бердичівського повіту, Київської губернії в бідній селянській родині [8, с. 7]. Успішно закінчивши навчання в сільській однокласній школі, він мріяв стати вчителем. Коли ж не вступив до Острозької вчительської семінарії, юнак зацікавився кооперативною справою, яка як раз набирала обертів. Місцеве ощадно-позичкове товариство було засновано княгинею О. Кудашовою ще в 1873 р. У 1894 р. дев'ятнадцятирічного Барановського обирають заступником розпорядника Немирінського товариства. Із цього часу діяльність Христофора Антоновича нерозривно пов'язана з кооперацією. Уже як досвідченого кооператора в 1895 р. Барановського запрошують працювати до ощадно-позичкового товариства в с. Дзендзелівка на Уманщині [8, с. 13]. На новому місці він усі свої зусилля спрямовує на вдосконалення рахівництва, популяризацію діяльності кредитного товариства й залучення нових вкладників.

Величезний вплив на Барановського мав Перший Всеросійський з'їзд представників ощадно-позичкових товариств у Москві 1898 р. Зібравши 353 делегата, а також посадових осіб міністерства землеробства й державних маєтностей, міністерства фінансів, Державного банку, з'їзд уперше порушив питання про відкриття центрального банку для кредитних товариств і організацію союзів цих товариств [12, с. 75]. На цьому загальнодержавному форумі Христофор Антонович познайомився з відомими кооператорами, отримав безцінні практичні й теоретичні знання.

Того ж року тепер уже сам Барановський засновує в с. Дзендзелівка споживче товариство, яке стало першим сільським споживчим товариством в Україні [8, с. 14]. Через ощадно-позичкове товариство Барановський розгорнув масштабні посередницькі операції: діяла майстерня возів, здійснювався продаж заліза, деревини, будівельних матеріалів, збут хліба й цукрового буряка.

Із часом Барановський усе більше схиляється до ідеї створення союзів кооперативних товариств, які могли б конкурувати з великим капіталом. Це питання розглядалося на всеросійських з'їздах кооператорів, але через відсутність підтримки з боку уряду – далі від розмірковування справа не рухалася. У 1900 р. Барановський склав статут союзу ощадно-позичкових товариств, поданий на затвердження уряду, але до 1905 р. документ так і не був розглянутий.

Революційні події 1905–1907 рр. стали новим етапом у розвитку кооперативного руху: стрімко збільшувалась кількість кооперативних товариств, зростала потреба в досвідчених кооператорах, розроблялися заходи з організації кредитних і споживчих союзів. Нарешті було отримано дозвіл на початок фінансових операцій Київського союзу кредитних товариств – 30 серпня 1907 р. в с. Дзендзелівка відбулось установче зібрання Союзу, на якому Барановського обрали головою Ради Союзу [1, с. 31].

У 1907 р. Київське губернське земство запрошує Барановського на запроваджену посаду інструктора з кооперації. Від імені земства 1908 р. він організовує перші на Київщині кооперативні курси. Барановський бере участь в урядовій нараді з розробки нового типового статуту союзу кооперативних товариств. Позитивне вирішення це питання отримало тільки в 1911 р., коли був затверджений оновлений статут Київського союзу та водночас перенесено правління Союзу з Дзендзелівки до Києва.

Барановський також був головним ініціатором створення Київського кооперативного банку (Союзбанк), обов'язки голови правління якого він виконував упродовж 1911–1917 рр. [4, с. 234]. Зміна місце розташування правління Союзу виявилась виправданою: кількість товариств, що входили до складу Союзу, постійно збільшувалась: з 23 в 1911 р. до 241 – в 1918 р. [8, с. 23].

У 1912 р. правління союзу починає видавати власний друкований орган російською та українською мовами під назвою «Муравейник / Комашня», обов'язки головного редактора виконував Барановський [11, с. 224].

У 1913 р. Київ приймав Другий Всеросійський кооперативний з'їзд. Основна частина організаційної роботи лягла на плечі товариша голови з'їзду – Х. А. Барановського.

Христофор Антонович виступав на з'їзді з низкою доповідей, брав участь у засіданнях окремих секцій, був обраний головою кредитної секції [2, с. 6–7]. Міністерство внутрішніх справ суворо контролювало проведення з'їзду з метою недопущення ліворадикальних і революційних висловлювань. У таких умовах голова з'їзду граф Д. Гейден просив говорити у формі «прийнятій для уряду», закликав «берегти з'їзд» [6, с. 126]. Не дивлячись на чітку вказівку міністерства внутрішніх справ київському генерал-губернатору закрити засідання за першої ж спроби відхилитися від програми в бік політичних дискусій, на з'їзді було розглянуто низку актуальних питань [15, арк. 9].

На розгляд делегатів з'їзду було подано проєкт «Положення про З'їзди представників кооперативних установ», складений аналогічно існуючим промисловим представницьким організаціям підприємців [2, с. 3]. У відповідності до розробленого проєкту З'їзди мали стати регулярною загальнодержавною організацією з функціями розпорядчого характеру. Департамент поліції це розтлумачив як прагнення «до об'єднання суспільних мас для досягнення політичних цілей» [6, с. 120]. Негативний висновок цього відомства призвів до значного відтермінування розгляду цього питання – тільки 1 серпня 1917 р. Тимчасовий уряд видав постанову «Про з'їзди представників кооперативних установ» [16, арк. 142].

На початку ХХ ст. стають регулярними районні з'їзди кооператорів. У листопаді 1915 р. було скликано з'їзд представників кооперативів Київської губернії для розгляду питань збуту продукції сільського господарства, харчової й переробної промисловості, ремісничих виробів і предметів промислу [13, арк. 9]. Такі заходи стали щорічними – у січні 1916 р. відбувся черговий з'їзд представників кооперативів Київської губернії [14, арк. 36]. Його ініціював Київський союз установ дрібного кредиту. Працював з'їзд п'ять днів, зібравши для напрацювання загальних правил посередницьких операцій делегатів від більшості кооперативних товариств губернії, представників адміністративних установ, земств та інших зацікавлених осіб [9, с. 5].

Події 1917 р. викликали новий підйом кооперативного руху. Українські кооператори розробили кілька проєктів стосовно централізації всієї національної кооперації під загальною координацією Центрального українського кооперативного комітету. Упродовж 1917–1918 рр. було скликано три Всеукраїнські кооперативні з'їзди [3, с. 89–91]. Найбільш представницькою за чисельністю і, у той же час, дискусійною виявилась робота Третього Всеукраїнського кооперативного з'їзду [10, с. 3].

Барановський брав участь у всіх організаційних заходах всеукраїнських з'їздів, був обраний головою правління Українського народного кооперативного банку (Українбанк) [3, с. 90]. Як досвідчений і авторитетний економіст і банкір він входив до складу першого українського уряду, виконував обов'язки генерального секретаря фінансів УНР (1917 р.) [11, с. 225]. Барановський, будучи членом уряду В. Прокоповича в період Директорії УНР у 1920 р., брав участь у міжнародних кооперативних конгресах і конференціях міністрів фінансів [5, с. 184].

Після встановлення більшовицької влади в Україні Барановський виїздить до Польщі. За кордоном він продовжував активно сприяти українській кооперації, очолював іноземні представництва українських кооперативних союзів, Всеукраїнське товариство економістів, співпрацював з кооперативними виданнями [4, с. 234].

Христофор Барановський був переконаним, що кооперація є основою національної економіки, матеріальним фундаментом, на якому має розвиватися національна державність. І цим своїм переконанням Христофор Антонович світився сам, а історія висвітлила самого Х. А. Барановського. Установчі документи кооперативних товариств, що він розробив, і ухвалені за його активної участі законодавчі акти імперського уряду у своїй основі стали складником теорії кооперації. Становитиме науковий інтерес подальше вивчення роботи кооперативних з'їздів; виголошені на них промови та підготовлені матеріали розкривають особливості української кооперації на початку ХХ ст.

Література

1. Височанський П. Коротка історія кооперативного руху на Україні. Київ : Червоний шлях, 1925. 52 с.
2. Второй Всероссийский съезд по кооперации в г. Киеве (1–7 августа 1913 г.). Киев : Типография Киевской 2-й Артели, 1915. [разд. паг.].
3. Гай-Нижник П. Зародження і занепад української кооперації (кінець XIX ст. – 1920 р.). *Київська старовина*. Київ, 2003. № 6. С. 87–93.
4. Гай-Нижник П. П. Барановський Христофор Антонович. *Енциклопедія Сучасної України*. Т. 2. Київ : Національна академія наук України, 2003. С. 234.
5. Дмитрієнко М. Ф., Ясь О. В. Барановський Христофор Антонович. *Енциклопедія історії України*. Т. 1: А–В / редкол.: В. А. Смолій (голова та ін.); Інститут історії України НАН України. Київ : Наукова думка, 2003. С. 184.
6. Корелин А. П. Кооперация в общественно-политической жизни России в начале XX века. *Отечественная история*. Москва, 1992. № 4. С. 117–126.
7. Ленченко Ф. І. Христофор Барановський – визначна постать кооперативного руху в Україні. *Гілея: науковий вісник* / гол. ред. В. М. Вашкевич. Київ : ВІР УАН, 2012. Вип. 70 (№ 3). С. 247–251.
8. Павловський М. Христофор Антонович Барановський: біографічний нарис до 25-літ. ювілею його громадсько-кооперативної діяльності. Київ : Друкарня Українськ. наук. т-ва, 1919. 32 с.
9. Программа, положение и наказ Съезда представителей кооперативов Киевской губернии по вопросам кооперативного сбыта продуктов сельского хозяйства, сельскохозяйственной промышленности, изделий ремесла и предметов промысла (18–22 января 1916 г.). Киев : Скоропечатня И. Шенфельда, 1916. 8 с.
10. Третій Всеукраїнський загально-кооперативний з'їзд у Києві. Протоколи засідань, доклади, постанови та інші матеріали. Київ : Друкарня «Союзбанк», 1918. 134 с.
11. Українські кооператори. Історичні нариси. Кн. 1. Львів : Вид-во «Укоопосвіта» Львівської комерційної академії, 1999. 456 с.
12. Хейсин М. Л. Исторический очерк кооперации в России. Петроград : Кооперация, 1918. 184 с.
13. Центральний державний історичний архів України в м. Києві, ф. 274, оп. 4, спр. 499. 80 арк.
14. Центральний державний історичний архів України в м. Києві, ф. 274, оп. 4, спр. 501. 180 арк.
15. Центральний державний історичний архів України в м. Києві, ф. 442, оп. 666, спр. 57. 51 арк.
16. Центральний державний історичний архів України в м. Києві, ф. 574, оп. 1, спр. 1839. 311 арк.

References

1. Vysochanskyi P. Korotka istoriia kooperatyvnoho rukhu na Ukraini [A brief history of the cooperative movement in Ukraine] (in Ukrainian). K.: Chervonyi shliakh, 1925. 52 s.
2. Vtoroy Vserossiyskiy syezd po kooperatsii v g. Kiyeve (1–7 avgusta 1913 g.) [The Second All-Russian Congress on Cooperation in Kyiv (August 1–7, 1913)]. K.: Tipografiya Kiyevskoy 2-y Arteli, 1915. [razd. pag.].
3. Hai-Nyzhnyk P. Zarodzhennia i zanepad ukrainskoi kooperatsii (kinets XIX st. – 1920 r.) [The origin and decline of the Ukrainian cooperation (19th century – 1920)] (in Russian). *Kyivska starovyna*. Kyiv, 2003. № 6. S. 87–93. (in Ukrainian).

4. Hai-Nyzhnyk P. P. Baranovskyi Khrystofor Antonovych [Baranovskiy Christopher]. *Entsyklopediia Suchasnoi Ukrainy [Modern Encyclopedia of Ukraine]* (in Ukrainian). T. 2. K.: Natsionalna akademiia nauk Ukrainy, 2003. S. 234.
5. Dmytriienko M. F., Yas O. V. Baranovskyi Khrystofor Antonovych [Baranovskiy Christopher] (in Ukrainian). *Entsyklopediia istorii Ukrainy [Encyclopedia of Ukrainian history]*. T. 1: A–B / redkol.: V. A. Smolii (holova ta in.); Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. K.: V-vo «Naukova dumka», 2003. S. 184.
6. Korelin A. P. Kooperatsiia v obshchestvenno-politicheskoy zhizni Rossii v nachale XX veka [Cooperation in the social and political life of Russia in the early XX century] (in Russian). *Otechestvennaya istoriya*. Moskva, 1992. № 4. S. 117–126.
7. Lenchenko F. I. Khrystofor Baranovskyi – vyznachna postat kooperatyvnoho rukhu v Ukraini [Christopher Baranovskiy is a prominent figure of the cooperative movement in Ukraine] (in Ukrainian). *Hileia: naukovyi visnyk / hol. red. V. M. Vashkevych*. K.: VIR UAN, 2012. Vyp. 70 (№ 3). S. 247–251.
8. Pavlovskiy M. Khrystofor Antonovych Baranovskyi: biohrafichnyi narys do 25-lit. yuvileiu yoho hromadsko-kooperatyvnoi diialnosti [Christopher Baranovskiy: a biographical essay of the 25 year old anniversary of his community-cooperative activities] (in Ukrainian). K.: Drukarnia Ukrainsk. nauk. t-va, 1919. 32 s.
9. Programma, polozheniye i nakaz Syezda predstaviteley kooperativov Kiyevskoy gubernii po voprosam kooperativnogo sbyta produktov selskogo khoziaystva, selskohoziyaystvennoy promyshlennosti, izdeliy remesla i predmetov promysla (18–22 yanvaria 1916 g.) [The program, position and order of the Congress of Representatives of Cooperatives of the Kyiv Province on the issues of cooperative marketing of agricultural products, agricultural industry, handicrafts and handicrafts (January 18–22, 1916)] (in Russian). K.: Skoropechatnia I. Shenfelda, 1916. 8 s.
10. Tretii Vseukrainskyi zahalno-kooperatyvnyi zizd u Kyievi. Protokoly zasidan, doklady, postanovy ta inshi materialy [The Third All-Ukrainian General Cooperative Congress in Kyiv. Meeting minutes, reports, resolutions and other materials] (in Ukrainian). K.: Drukarnia «Soiuzbank», 1918. 134 s.
11. Ukrainski kooperatory. Istorychni narysy [Ukrainian cooperators. Historical essays] (in Ukrainian). Kn. 1. Lviv: Vyd-vo «Ukooposvita» Lvivskoi komertsiinoi akademii, 1999. 456 s.
12. Heysin M. L. Istoricheskiy ocherk kooperatsii v Rossii [Historical outline of cooperation in Russia]. Petrograd: Kooperatsiia, 1918. 184 s. (in Russian).
13. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy v m. Kyievi [Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv] (in Ukrainian), f. 274, op. 4, spr. 499. 80 ark.
14. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy v m. Kyievi [Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv] (in Ukrainian), f. 274, op. 4, spr. 501. 180 ark.
15. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy v m. Kyievi [Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv] (in Ukrainian), f. 442, op. 666, spr. 57. 51 ark..
16. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy v m. Kyievi [Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv], (in Ukrainian), f. 574, op. 1, spr. 1839. 311 ark.

УДК 378.4(477.54-25):929Ушаков (093.3)

DOI: 10.26565/2227-6505-2019-29-11

**ІСТОРІЯ УНІВЕРСИТЕТУ МОВОЮ ДОКУМЕНТІВ
(ДО 100-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ Д.А.УШАКОВА)**

Н. С. Серьогіна

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
n.serogina@karazin.ua, <https://orcid.org/0000-0002-9346-0473>

Добірку документів здійснено до 100-річчя доцента Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, директора Центральної Наукової бібліотеки університету, Героя Радянського Союзу Ушакова Дмитра Андрійовича. Людини-легенди, знакової особистості, яка вписала яскраву сторінку в 215-річну історію навчального закладу. Матеріал містить спогади колег, учнів, друзів Дмитра Андрійовича: Астахової Валентини Іларіонівни, почесного громадянина міста Харкова, доктора історичних наук, професора, радника ректора Харківського гуманітарного університету «Народна українська академія», Карпова Олександра Миколайовича, кандидата історичних наук, професора, народного депутата України 2, 3, 4-го скликань Верховної Ради, Рубана Валерія Володимировича, доцента, політичного технолога. У них йдеться про непростий життєвий шлях Д. А. Ушакова, його участь у боях на Курській дузі, командування саперною частиною під час форсування Дніпра, викладацьку діяльність в університеті, атмосферу в суспільстві доби застою. В спогадах розповідається про розмови Дмитра Андрійовича із колегами стосовно історії війни, подій у країні, політики КПРС, ці розмови мали абсолютно відвертий, інколи критичний характер. Але були і свята, які радісно відзначали разом, спільний відпочинок, повсякденні зустрічі друзів, колег. Зі сторінок спогадів постає вся велич і одночасно скромність цієї героїчної людини, стає зрозуміло, за що колеги так поважали, високо цінували знайомство з такою непересічною людиною, як Дмитро Андрійович Ушаков. Добірка також містить особисті фронтові листи Д. А. Ушакова до майбутньої дружини – Елли Василівни Гончарової.

Ключові слова: Дмитро Андрійович Ушаков, Харківський національний університет, Герой Радянського Союзу, битва за Дніпро.

Подборка документов осуществлена к 100-летию доцента Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина, директора Центральной научной библиотеки университета, Героя Советского Союза Ушакова Дмитрия Андреевича. Человека-легенды, знаковой личности, которая вписала яркую страницу в 215-летнюю историю учебного заведения. Материал включает в себя воспоминания коллег, учеников, друзей Дмитрия Андреевича - Астаховой Валентина Илларионовна, почетного гражданина города Харькова, доктора исторических наук, профессора, советника ректора Харьковского гуманитарного университета «Народная украинская академия», Карпова Александра Николаевича, кандидата исторических наук, профессора, народного депутата Украины 2, 3, 4-го созывов Верховной Рады, Рубана Валерия Владимировича, доцента, политического технолога. В них идет речь о непростом жизненном пути Д. А. Ушакова, его участия в боях на Курской дуге, командовании саперной частью при форсировании Днепра, преподавательской деятельности в университете, атмосфере в обществе эпохи застоя. В воспоминаниях рассказывается о беседах Дмитрия Андреевича с коллегами относительно истории войны, событий в стране, политики КПСС, эти разговоры носили абсолютно откровенный, подчас критический характер. Но были и праздники, которые весело отмечали вместе, совместный отдых, повседневные встречи друзей, коллег. Со страниц

воспоминаний предстает все величие и одновременно скромность этого героического человека, становится понятным, за что коллеги так уважали, высоко ценили знакомство с таким незаурядным человеком как Дмитрий Андреевич Ушаков. В подборку также включены личные фронтовые письма Д. А. Ушакова к будущей жене – Элле Васильевне Гончаровой.

Ключевые слова: *Дмитрий Андреевич Ушаков, Харьковский национальный университет, Герой Советского Союза, битва за Днепр.*

The compilation of documents was prepared for the 100th anniversary of the Associate Professor of V. N. Karazin Kharkiv National University, director of the Central Scientific Library of the University, hero of the Soviet Union - Dmitry Andriyovych Ushakov. A legendary man, an iconic personality who left a bright page in the 215-year history of the University. The material includes memories about Dmitry's Andriyovych colleagues, students, friends by Astakhova Valentyna Ilarionivna, a honorary citizen of Kharkiv, Ph.D of History, a professor, Advisor to the rector of Kharkiv Humanitarian University "People's Ukrainian Academy", by Karpov Olexandr Mykolayovych, the Candidate of Historical Sciences, professor, Ukrainian People's Deputy of the second/third/forth convocations of the Verkhovna Rada, by Ruban Valery Volodymyrovych, Associate Professor, political technologist. The paper describes the challenging life path of D. A. Ushakov, his participation in the battles at the Kursk Bulge, his commanding of the sapper unit during the forced crossing of the Dnieper River, teaching at the University and the atmosphere in the society of the era of stagnation. The memoirs tell about the conversations of Dmitry Andriyovych with colleagues about the history of the war, the events in the country, the policy of the CPSU, these conversations were absolutely frank, even critically revealing by nature. But, from the other side, holidays joyfully celebrated together, joint rest, everyday meetings with friends and colleagues were also mentioned. From pages of the memoirs all the greatness and at the same time all the modesty of this heroic person appears, it becomes clear for what colleagues respected him so much and highly appreciated the acquaintance with such an extraordinary person as Dmitry Andriyovych Ushakov. The collection also includes personal front-line letters of D. A. Ushakov to his future wife, Ella Vasyliyivna Goncharova.

Key words: *Dmitry Ushakov, the Kharkiv National University, the Hero of the Soviet Union, the Battle of the Dnieper.*

Ушаков Дмитро Андрійович належить до того героїчного покоління, яке з молодих років пішло захищати Батьківщину і з честю виконало свій патріотичний обов'язок. Доля подарувала йому непросте, важке, але таке повне й насичене історичними подіями життя. Народився Дмитро Андрійович 23 жовтня 1919 року в селянській родині в с. Архангельське Шебекінського району Белгородської області. Після успішного закінчення 1937 року Новотаволжанської середньої школи і короткострокових курсів з підготовки вчителів 19-річним хлопцем працював директором школи і заочно навчався в Курському педагогічному інституті. У переддень Великої Вітчизняної війни закінчив Чернігівське військово-інженерне училище. У роки війни був командиром саперного взводу, роти, батальйону Південно-Західного, Степового, Другого Українського фронтів.

Був тричі тяжко поранений. Слави він не шукав, просто жив так, як вважав за правильне, – самовіддано служив своїй Вітчизні, а слава сама його знаходила. За участь у белгородсько-харківській операції Дмитро Андрійович був нагороджений орденом Червоного Прапора, за успішне форсування Дніпра і виявлену при цьому особисту хоробрість і відвагу був удостоєний високого звання Героя Радянського Союзу і нагороджений орденом Леніна. За військові подвиги нагороджений також орденами Суворова III ступеня, Великої Вітчизняної війни I ступеня, багатьма медалями.

Після демобілізації Д. А. Ушаков навчався на відділенні журналістики філологічного факультету Харківського університету, закінчив аспірантуру, був директором Центральної наукової бібліотеки університету, працював доцентом кафедри історії КПРС. Понад

півстоліття Д. А. Ушаков віддав університету. Протягом усього часу він був прикладом чесного служіння обраній справі, добрим і чуйним наставником, завжди готовим прийти на допомогу тим, хто її потребував. Свій багатий життєвий досвід він щедро передавав молодому поколінню, робив усе, щоб жили і зміцнювалися найкращі традиції вищої школи – високий професіоналізм, принциповість і самовіддача. За цю самовіддану працю 2004 року йому було присвоєно звання «Почесний доктор Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна».

4 листопада 2011 року Дмитро Андрійович Ушаков відійшов у вічність. Пам'ять про нього живе в серцях його колег і учнів.

Нижче наводимо спогади про Д. А. Ушакова **Астахової Валентини Іларіонівни**, почесного громадянина міста Харкова, кавалера двох Орденів Княгині Ольги, доктора історичних наук, професора, радника ректора Харківського гуманітарного університету «Народна українська академія», з 1957 по 1978 роки викладала в ХДУ; **Карпова Олександра Миколайовича**, кандидата історичних наук, професора, народного депутата України 2, 3, 4-го скликань Верховної Ради, кавалера Ордена «За заслуги» III ступеня, з 1978 по 1994 роки працював у Харківському університеті; **Рубана Валерія Володимировича**, доцента, депутата Харківської міської Ради 1994–1998 років, державного службовця 7 рангу, співробітника апарату Верховної Ради України у 2002–2006 роках, політичного технолога, який працював в університеті з 1978 по 1992 роки. У цих спогадах розкривається непростий життєвий шлях Д. А. Ушакова, його участь у боях на Курській дузі, у форсуванні Дніпра, за що він здобув високе звання Героя Радянського Союзу, висвітлено викладацьку діяльність в університеті, атмосферу в суспільстві доби застою. У спогадах розповідається про розмови Дмитра Андрійовича із колегами стосовно історії війни, подій у країні, політики КПРС, ці розмови мали абсолютно відвертий, інколи критичний характер. Але були і свята, які радісно відзначали разом, спільний відпочинок, повсякденні зустрічі друзів, колег. Зі сторінок спогадів постає вся велич і одночасно скромність цієї героїчної людини, стає зрозуміло, за що колеги так поважали, високо цінували знайомство з такою непересічною людиною, як Дмитро Андрійович Ушаков. Друкуються також три листа Д. А. Ушакова до своєї майбутньої дружини Е. В. Гончарової.

Ці матеріали були оприлюднені 14 листопада 2019 року в рамках засідання університетського Академічного гуртка «Experto Crede» – Вірте досвідченому! «Згадуємо вчителів». Документи, що публікуються, зберігаються в архіві доцента кафедри українознавства, кандидата історичних наук Н. С. Серьогіної. Публікація цих матеріалів є частиною роботи колективу кафедри українознавства в рамках реалізації «Стратегії розвитку Каразінського університету на 2019–2025 роки», а саме проєктів 5. «Університетський менеджмент у 2025 році», пункт 5.1. «Класика, що випереджає час» (вивчення і збереження найкращих університетських традицій, збагачення університетської корпоративної культури, органічне поєднання традицій та інновацій) та 4. «Інфраструктура Каразінського університетського життя у 2025 році» пункт 4.6. «Модернізація музейного комплексу».

Валентина Илларионовна Астахова.

Помню и горжусь

У меня есть все основания говорить о том, что семья Ушаковых – это ближайшие друзья нашей семьи на протяжении многих десятков лет. Я познакомилась с ними 5 ноября 1957 года в Харьковском театре оперы и балета, где коллектив университета проводил вечер, посвященный 40-летию Октября. Еще до этого дня муж много рассказывал мне о них как о замечательных людях с удивительной судьбой.

И вот я впервые сижу рядом с ними в зрительном зале преисполненная гордости от общения с этими людьми. Моё первое впечатление от встречи, сохранившееся потом на всю жизнь: Дмитрий Андреевич Ушаков, один из трех работающих тогда в университете Героев Советского Союза, инвалид Великой Отечественной войны, любимейший студентами

преподаватель и лучший друг моего мужа – В.И. Астахова. Высокий, худощавый, с удивительно внимательными, добрыми глазами, тихим, спокойным, но каким-то очень убедительным и твердым голосом. Никакой рисовки, напыщенности, демонстрации величия своей персоны. После торжественной части состоялась премьера балета (по-моему, это был «Спартак» А. Хачатуряна), и Дмитрий Андреевич не просто с восторгом, а с глубоким пониманием говорил о музыке, о блестящем исполнении солистов.

И рядом с ним его верная спутница жизни, Элла Васильевна Ушакова, удивительно обаятельная, приветливая, я бы сказала уютная даже здесь в торжественной обстановке театрального зала. Огромные голубые глаза, неотразимо тёплая и яркая улыбка, доброжелательность в каждом взгляде и движении.

Таково было первое впечатление и счастье в том, что за долгие годы нашей дружбы, нашего постоянного общения, за то тяжелейшее время, когда вокруг нас все переворачивалось с ног на голову, когда махровым цветом процветало хамелеонство, предательство, воровство, взяточничество, когда люди из друзей превращались в непримиримых врагов на почве идейных или финансовых разногласий и просто из-за общей моральной деградации, это мое впечатление не только не изменилось, но многократно утвердилось. И сегодня, когда их уже нет рядом, я убеждена, что мне несказанно повезло в том, что многие годы рядом со мной по жизни шли такие необыкновенные люди – честные, принципиальные, высоконравственные, интеллигентные, горячо любящие свой народ, свою страну, свою великую историю.

А история их семейной жизни – это, естественно, зеркальное отражение их жизненных позиций и нравственных устоев. Я приведу только один из многих запомнившихся мне эпизодов, о которых знала из рассказов или свидетельницей, которых была сама.

Они поженились в 1947 году, а в феврале 1949 г. у них родилась белокурая снегурочка – дочка Инночка. Ну, и что в этом особенного? В определенном возрасте все стремятся создать дружную семью и завести детей. Но у них это произошло как в сказке, как в той известной народной песне «Помню я тогда молодушкой была...» С самого начала войны Дима находился в действующей армии. В свои 24 года в чине капитана командовал саперным батальоном. Участвовал в боях на Курской дуге, освобождал свой родной город Шебекино, что на Белгородщине; после освобождения Харькова его батальон по заданию командования разминировал жилые дома и заводские территории в районе Салтовки.

Теплым августовским вечером, после тяжелого трудового дня, когда бои на окраинах города еще не утихли, он возвращался к месту дислокации своего батальона на Журавлевке. А возле одного из домов стояла группа девочек-школьниц, человек 5-6, которые что-то радостно обсуждали и смеялись. Капитан Ушаков подошел к ним и спросил, как кратчайшим путем можно пройти на Журавлевку. Одна из девушек – ясноглазая и улыбочивая предложила показать дорогу.

Это была она – Эллочка Гончарова. Он взял адрес. Обещал писать. И действительно писал часто и подробно (копии некоторых из этих военных треугольничков хранятся у нас в музее Народной украинской академии). Но потом в 1944 году письма перестали приходить и не было их почти год.

Во время взятия Киева при наведении переправы через Днепр Дмитрий Андреевич получил не только звание Героя Советского Союза, но и тяжелое ранение в голову. Почти год валялся по госпиталям и, как многие тогда, решил, что молодой, красивой девушке калека-инвалид будет только обузой. Потому и прекратил переписку.

А она искала, писала, ездила по госпиталям. Нашла в 1945, а в начале 1946 он приехал в Харьков. Вместе поступили в Харьковский государственный университет имени А. М. Горького на филологический факультет. Он – на отделение журналистики, она – на украинский язык и литературу.

А потом они поженились и жили долго и счастливо. Именно так – как в сказке, хотя бывало и очень трудно, и горе посещало и тяжкие болезни. Когда в конце их жизни она очень тяжело заболела, он сам лично ухаживал за ней, кормил из ложечки, переодевал,

находил самых лучших врачей и даже сам делал уколы, но в больницу ее не отдавал и умерла она у него на руках.

Вот так! И если первую часть этой прекрасной истории я пересказала с их слов, по их рассказам и фотографиям, то вторую часть их доброй, дружной, бесконечно заботливой и уважительной жизни я наблюдала своими глазами, поскольку мы очень часто встречались, вместе проводили праздники, ездили на отдых, обсуждали события, происходящие в стране и в мире. Нам всегда было интересно вместе. Правда, у нас была большая и очень дружная компания бывших фронтовиков, участников Великой Отечественной войны, их жен и детей, которые были примерно одного возраста. Бухаловы, Кондуфоры, Тереховы, Камсковы, Хоткевичи... Но Дмитрий Андреевич был как бы старейшиной, немного старшим по возрасту и безгранично уважаемым всеми и всегда.

Он умел поддержать в трудную минуту, дать дельный совет, пошутить или рассказать остроумный анекдот, умел слушать и слышать. Он был для всех нас эталоном честности, порядочности, человечности в самом высоком смысле этого слова. Когда в стране все сломалось и полетело в тартарары, он заболел и слег. Он еще поднимался, пытался выходить из дому, что-то читал и писал. Однажды мы пришли к нему домой поздравить с Днем защитника Отечества, а он вышел нас встречать аж на улицу. Это было радостно и в то же время тревожно, потому что мы понимали, как тяжело ему далась такая прогулка.

Вы прочтете эти коротенькие воспоминания и скажете: не человека представила, а лубочную картинку – прекрасный, безгрешный, ну, просто ангел во плоти. Но что же я могу поделаться, если другим его не знала, если четко помню, что он действительно был эталоном для всех нас и в работе, и в любви, и в дружбе, и в жизни вообще.

Олександр Миколайович Карпов.
Спогади про Героя. До 100-річчя з дня народження Героя Радянського Союзу
Дмитра Андрійовича Ушакова

Коли мова йде про людей знаних, відомих, видатних – наша свідомість спрацьовує традиційно і видає на гора масу загально пафосних епітетів, за якими втрачається образ живої конкретної людини. Людини насправді сміливої, хороброї, мужньої. Людини, що здійснила чи то життєвий, чи героїчний подвиг. Людини, якою потрібно не тільки пишатись, а ще й самому бути гордим за те, що маєш честь бути з нею поряд, маєш можливість її бачити, чути, надихатись її знаннями, досвідом, повсякденним прикладом.

Для Харківського університету в публічно-політичній площині в ті часи, коли я був спочатку студентом а потім і викладачем, такими знаковими людьми були професор Блудов Яков Семенович – член КППС з 1917 року, професор Воскресенський Олександр Олександрович – член КППС з 1919 року, він же багаторічний завідувач нашої кафедри та Дмитро Андрійович Ушаков – Герой Радянського Союзу, доцент теж нашої кафедри. У кожного з них був свій не простий життєвий шлях, своя звитяга, своя, якщо використати сучасний мем, харизма. Їх знали, їх поважали, їх високо цінували і тому всі загально університетські заходи (як то збори трудового колективу, партійні збори, різного роду святкування та відзначення) проходили за їх обов'язкової участі та обов'язкового виступу. Вони були символами тодішньої епохи і реальне, а не формальне відношення до них, тільки підкреслювало їх статус, кажучи сучасною мовою, моральних авторитетів.

Безумовно особливе місце в тій трійці, належало Дмитру Андрійовичу Ушакову, оскільки в ті часи культ ветеранів-захисників Вітчизни, шанобливе до них ставлення було нормою суспільної свідомості, а глибока повага та вдячність за їх ратний подвиг були не святковим проявом, а повсякденною нормою. І зрозуміло, що за таких обставин, відношення до живого Героя Радянського Союзу було особливим. Його не просто шанували, він був предметом гордості всього університетського колективу і, особливо, нашої кафедри, того

колективу, де він працював безпосередньо. Таким було на той час моє дистанційне бачення, і відповідне відношення до нього, ще до персонального знайомства.

Безпосереднє ж знайомство з Дмитром Андрійовичем відбулося в рік мого приходу на кафедру в якості аспіранта, а потім і викладача. В силу моєї глибокої поваги до нього і відповідно глибоко шанобливого відношення і якоїсь, з його боку, внутрішньої симпатії до моєї особи селянсько-пролетарського походження з активною життєвою позицією, у нас склалися добрі, теплі, дружні відносини. Особливо ці відносини зміцніли, коли я в же в якості повноправного колеги працював з Дмитром Андрійовичем на заочному відділенні історичного факультету. За його ініціативи, ми з ним, кожен на своєму курсі, поза межами учбового навантаження, щосуботи читали лекції та проводили семінарські заняття для студентів–заочників історичного факультету, харків'ян та інших бажаючих. Після закінчення занять у нас регулярно відбувались неспішні довготривалі розмови і не тільки з приводу викладання нашого предмету. Розмови точились стосовно багатьох тем і носили абсолютно відвертий характер. Відповідно і оцінки того, що було в історії країни, в історії правлячої партії, і того, що відбувалося безпосередньо, носили критичний, некомпліментарний характер і далеко не завжди кореспондувались з так званою офіційною лінією. І це стосувалось як минулого, так і «застійного» тогодення.

Особливим одкровенням для мене на той час були його оцінки подій Великої Вітчизняної війни, яка в його баченні була не тільки тріумфом волі та духу радянського народу, а й страшною трагедією мільйонів людей і під час війни, і після її закінчення. Від нього я вперше почув про масову нелюдську так звану зачистку радянських міст від інвалідів війни до ювілею «вождя всіх часів та народів», про страшну ціну так званих «десяти сталінських ударів», і ще багато чого, про що мовчала офіційна історія та партійна пропаганда. Багато з того, про що розповідав Дмитро Андрійович, його роздуми, його оцінки, його інтерпретації випереджали час і тільки пізніше стали загально визнаними.

На превеликий жаль інтенсивність нашого спілкування з Дмитром Андрійовичем суттєво зменшилась після мого переїзду до Києва на постійне місце проживання. І поступово, з часом, як це часто-густо буває в житті, наші контакти почали зводитись до періодичних телефонних поздоровлень з святами та обов'язкових поздоровлень з днями народження. Добре пам'ятаю передостанню нашу розмову з Дмитром Андрійовичем в день його 90-річчя. Він в цей час уже серйозно хворів і відчував себе відповідно. Але його голос, як і завжди, звучав молодо. Це був голос сильного духом і тілом бійця на ниві життя, прожитого ним з гордо піднятою головою. Я добре пам'ятаю також і його слова, у відповідь на моє поздоровлення, пронизані батьківською теплотою і турботою на мою адресу. Воістину справедливо кажуть, що велич великої людини проявляється у її відношенні до оточуючих, до життя в цілому. І це стосується Дмитра Андрійовича і особисто, і безпосередньо. Ні роки, ні життєві буревії не зламали ні його зраненого тіла, ні сили його духу, ні його моральних засад, ні його людських чеснот.

Таким Він був, таким Він і залишиться в моїй пам'яті, в пам'яті рідних, друзів, колег, в пам'яті та історії нашої рідної Alma Mater.

Валерій Владимирович Рубан. Урок пам'яті на всю оставшуюся жизнь

На нашей кафедре всегда было много молодых аспирантов и ассистентов. И мы смотрели на наших старших товарищей, доцентов и профессоров, с внутренним пиететом и глубоким уважением.

После Великой Отечественной войны прошло 25-30 лет. Еще были живы наши родители, провоевавшие всю войну, как говорится, «от звонка до звонка». В наших семьях хранились боевые награды родителей: ордена «Красной звезды», «Отечественной войны», медали «За отвагу», «За боевые заслуги», «За Победу над фашистской Германией».

Вот только родители не очень любили вспоминать и рассказывать о войне. Видно, было очень тяжело. Тогда мы этого не понимали. Мы жили памятью о подвигах советского солдата. А война – это очень тяжелая, до кровавого пота, работа.

Среди наших учителей был один очень скромный человек. Высокий, худой, собранный. Очень спокойный, выдержанный. Нам, конечно, рассказали, что это Дмитрий Андреевич Ушаков, Герой Советского Союза. Для нас, молодежи, он был живой легендой, живым свидетелем тех героических лет.

Звезду Героя Д.А. Ушаков надевал только в праздники. И вот коллектив кафедры, как всегда, собрался отмечать святой и важный для всех нас праздник, 9 мая, День Победы. А.Д. Ушаков пришел со звездой Героя на лацкане пиджака. Мы окружили его, хором поздравляя с Днем Победы. И здесь кто-то спросил его: «А за что Вы получили Героя, когда?» – Он ответил просто: «В 1943 году за форсирование Днепра».

Мы стали просить его рассказать подробно. Мы же все же историки. Много читали, изучали, сдавали экзамены по истории. Нам казалось (по молодости), что мы все знаем. Рассказ Д. А. Ушакова потряс нас. Вот что он нам рассказал:

«В 1943 году я был молодым офицером, майором, командиром саперного батальона. Наша дивизия рвалась к Днепру, с боями преодолевая сопротивление противника.

Однажды, я получил приказ вывести батальон в определенное место. Приказ я выполнил. Но когда мы прибыли туда, мы попали в фашистскую засаду. Батальон погиб. Я чудом уцелел. Меня провели в штаб. Я полагал, что меня ждут трибунал. Но командование разобралось, что моей вины здесь не было – разведка немцев сработала, раскололи наши коды.

Мне дали новое пополнение, приказали за неделю сформировать батальон и организовать форсирование Днепра на своем участке. Я все сделал, Днепр батальон форсировал. За это получил звание Героя Советского Союза. И не я один. Всего за эту операцию 2 500 человек получили это высокое звание.»

Сказать, что мы были потрясены, значит, ничего не сказать. Трагедия и подвиг, гибель и везение – все вместе, сразу, «в одном флаконе». Немцы тоже, оказывается, умели воевать. Какие же силы, знания, умения надо было иметь, чтобы разбить эту военную машину.

После этого рассказа мы по-другому стали читать толстые монографии о войне. По-другому и студентам стали рассказывать о Великой Отечественной войне. Ничто не забыто. Никто не забыт. Подвиг советского солдата бессмертен. Вот такой урок на всю жизнь дал нам, молодым, Герой Советского Союза Д. А. Ушаков.

Листи Д. А. Ушакова майбутній дружині Еллі Гончаровій

1. Цей лист Д. А. Ушаков писав з Грузії, де він довго лікувався після важкого поранення. Тут і далі збережені авторські орфографія і пунктуація.

[12.1.1945]

Многоуважаемая Элла!

Пишу вам второе письмо. Писать [нерозбірливо – Н.С.] да и мне трудно еще. Рана хорошо заживает, здоровье мы быстро восстанавливается. Весьма хочется читать ваши письма. Но сейчас я в движении и не имею адреса

Мне не пишите, пока не вышлю пост. адрес. Письма Ваше из части мне переслали. Спасибо им. Не забывайте. Будьте здоровы. Всегда уваж. Дмитрий Ушаков. Привет Вашей маме. Очевидно буду в Харькове, лежать дальше.

2. Лист з Австрії, де майор Д.А. Ушаков закінчив війну.

[13.11.1945]

Дорогая Эллочка!

Вчера написал тебе письмо, а сегодня еще большая охота говорить с тобой. День сегодня прошел почти незаметно. Недавно вернулся от генерала. Почти день у него пробыл.

Он меня здорово ободрил, горячо вспоминали прошлое из войны. Чудесный он человек, принимает душевно. Теперь дома сам. Офицеры у которых я был, придут со службы в 20 часов, поужинаем, послушаем радио и, пожалуй, в 10 спать. И о чем же тебе написать? Снова этот вопрос. Если бы я приехал к тому, на что ехал, писал бы тебе увереннее, а тепер вот-вот днями должен уехать и даже не могу дать тебе адрес. Все неопределенно и меняется. Все же прошу тебя, моя [нерозбірливо – Н.С.] напиши мне два слова, если есть что новое. Может бать успею получить твое письмо. Напиши мало-мало о себе и доме. Как здоровы папа и мама. О Люсеньке. Скучаешь ли? Больше десяти слов и не надо. Не уверен в получении. Вот адрес: Полевая почта 03151 Ушакову Д.А.

Так хорошо сейчас все вспоминается. Мои мысли все сейчас с тобой. Одно с бы скорее встретиться, быть с тобой. Приготовься: прямо на пороге «удушу» тебя. Шучу. 15 числа при всех обстоятельствах отмечу твои именины. Мои товарищи (подполковн. и майор) уже знают и с нетерпением ждут дня, когда поднимем за твое здоровье и счастье.

Прими все мои близкие пожелания. Целую. Твой Митя. Не забывай. Привет папе, маме, Люсеньке.

3. Лист з Австрії. [25.11.1945]

Эллочка, родная! Теперь, как и всегда, хочется о многом поделиться с тобою. Лучше, конечно, когда я тебя слушаю. Очень жалею, что неуверенно просил тебя написать. Если ты мне написала по моей просьбе, будет хорошо и заранее рад. Какой срок быть мне здесь – еще не знаю, но надеюсь получить твое письмо. В середине декабря собираюсь выехать, чтобы к новому году бать дома. Правда, все неопределенно. Об этом напишу или расскажу лучше. Хочется снова вернуться – надежду на скорую встречу не теряю. Если мне выпадет это счастье – лучшего ничего и не жду. Все дни живу мыслями о тебе, моя дорогая девочка, о нашей встрече. Скорее видеть тебя, моя родная, всегда со мною. А тепер бы только дожждаться твоего письма. Как хорошо бы. Думаю, что ты написала. Так хочется знать, как здоровье, как в доме все обстоит, чем занята вечерами. Все, все интересно. Твой день рождения отметили хорошо. Мои товарищи, у которых живу, пили за хорошие пожелания тебе и просили передать об этом в письме. Я их приглашаю всех к нам в гости.

О себе и нечего написать. Одно только прибавилось, что в течение всего дня я на занятиях. В восемь часов вечера освобождаюсь и всю прошедшую неделю читаем коллективно А. Степанова «Порт Артур». В вообще скучно очень здесь. Местного населения почти нет. Сегодня выходной день, все время в комнате, никуда не ходили, просто кто-то делает. Погода мокрая, но тепло с дождем. Да и идти некуда. Два раза был в кино: Возвр. Максима и Крым. Конф. Сегодня Ив. Грозн. Не пойдем. Кино все старое. Будем слушать радио, почитаем. Мне надо еще конспекты написать к понедельнику. Собирались в Вену, но не вышло: заняты всю неделю. После понедельника генерал обещал ехать с ним к моим (бывшим) офицерам километров за 300.

Очень и очень, Эллочка, скучаю. Если бы ты побыла здесь неделю, я не сомневаюсь, что убежишь. Между прочим, хоть и заняться нечем, но вино не пьем, хотя его изобилие. Не подумай не верить, роднуля.

После дороги хорошо отдохнул. Приняли меня хорошо, а главное в кругу старых хороших друзей.

Ну, до встречи, роднулек мой. Только и мыслей – вернуться скорее. Будет так – значит я счастлив сейчас.

Приветы папе, маме, Люсеньке.

До скорой встречи. Целую и целую, моя роднуля.

Твой Митя.

P.S. Напиши на это письмо ответ коротенький, если скоро получишь. Возможно успею получить твое до отъезда. Ну а если раньше выеду, тож не беда, скорее расскажешь обо всем, а письмо твое останется здесь. Поэтому случаю можешь только пять строк писать.

РЕЦЕНЗІЇ

DOI: 10.26565/2227-6505-2019-29-12

Боженко А. О. Рецензія на Bilenky S. *Imperial Urbanism in the Borderlands Kyiv, 1800–1905*. Toronto: University of Toronto Press, 2018. 489 p.

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
abozhenko1212@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-8701-6130>

Вивчення модерної доби розвитку міст займає не останнє місце в історіографії міської історії, адже саме цей час став періодом появи міського способу життя та саме тоді міста стали відігравати головну роль у соціально-економічному розвитку європейських країн. Незважаючи на те, що Київ аж ніяк не можна було назвати столицею модерності, на відміну від Парижа [4], він неодноразово привертав увагу західних дослідників, зокрема, Натана Мейра [5], Майкла Хема [3], Деніела Бровера [2]. В цьому контексті дослідження канадського історика Сергія Біленького добре вписується в історіографічний контекст та доповнює наявні роботи.

Автор пропонує вивчати історію модерного міста, досліджуючи те, як агенти змінювали простір та як вони його сприймали та проживали. І тут може здатися, що автор починає з кінця, адже перший розділ присвячено образу Києва в літературних джерелах. В цьому розділі він досліджує, яким чином автор літературного твору розташовував себе у просторі міста, осмислював повсякденний простір, а також поєднання різних національних наративів. Образ міста - це здебільшого, пошук ідеального міста. Якщо казати про Київ, то у літературному наративі таким ідеалом було “золотоверхе” місто з мальовничим видом, що відкривався з його пагорбів. На початку XIX ст. центральне місце займав міф про “Святе місто”, причому як у православному наративі, так і у католицькому. Наприкінці XIX ст. починає переважати образ неідеального міста з хаотичною забудовою, соціальними контрастами та незабрукованими вулицями, а також підкреслювалась відсутність єдності трьох частин міста - Подолу, Старого Києва та Печерська.

Ще одним аспектом є “привласнення” Києва представниками різних етнічних груп. Зокрема, польські автори підкреслювали важливість Контрактового ярмарку, який був осередком життя поляків на початку XIX ст. Після появи Університета він став ще одним ядром для поляків. З іншого ж боку після польського повстання поляки зазнавали переслідувань. Автор звертає увагу на те, що на початку XIX ст. український наратив був майже відсутній у літературному полі. Єврейський наратив починає активізуватися з початку XIX ст., проте з 1835 р. Київ був виключений зі смуги осілості, і це не могло не відбитися в літературному образі міста. Порівнюючи Київ з іншими містечками Правобережжя та Польщі, де проживало багато євреїв, і у польських, і у російських авторів зустрічається думка, що саме присутність євреїв робила Київ “польським” містом. Зі збільшенням кількості євреїв у другій половині XIX ст. вони поступово повертаються і в літературний наратив. Проте саме з цього часу помітні відчутні антисемітські погляди, коли Київ починають називати “столицею жидів”.

У путівниках також підкреслювалась роль Києва як духовної столиці, яка приваблювала багато паломників, його “антикварність”, спогади про давню історію міста, яке було “колискою” та “цвинтарем” Давньої Русі. В творах письменників другої половини XIX ст. можна також простежити жаль за загубленою спадщиною та критику насильницької перебудови. На початку XX ст. постає образ вже модерного міста, з його комерціалізацією, бюрократією, новою забудовою, водогоном, машинами на вулицях, але втім і трущобами та борделями. Водночас цей Київ стає чужим українцям, романтизм руйнується торгівлею та

підприємництвом, тому в українській літературі симпатія авторів здебільшого - на боці сільських соціальних стосунків. Український мешканець Києва стає "in-between" двох ідентичностей. Прикладом такого героя є Голохвастов Михайла Старицького.

У другій главі автор підіймає тему, яка актуальна й зараз - це використання минулого для створення образу міста. Якщо для українських авторів було характерним звернення до козацьких часів, то для російських та польських - до періоду Київської Русі. З 1820-тих років починаються археологічні дослідження Києва, тож підкреслюється його старовинність, важливість як духовного центру, а отже, заперечується право на зміни. Величезну роль для збереження пам'яті відігравали "нові" еліти - українські та єврейські підприємці, які матеріально підтримували музеї.

Друга частина, "Створюючи місто", присвячена вже здебільшого фізичному простору міста, і тут автор намагається показати баланс між міською та імперською владою, їхнім впливом на зовнішній вигляд Києва. На думку автора, саме взаємодія між цими двома акторами і складає основу поняття "імперський урбанізм" у випадку з Києвом. Автор підкреслює, що ще на початку XIX ст. Київ не був єдиним цілим, а Поділ навіть мав самоуправління до 1835 року, коли Магдебурзьке право було скасоване. Це було серце барокового Києва, хоча більшість будинків залишалися дерев'яними. Пожежа 1811 року, коли старий Поділ майже повністю був знищений, дозволила Андрію Меленському, головному архітектору, розробити більш впорядковане планування. З часу відбудови Поділ стає комерційним та житловим центром. Після пожежі змінюється і соціальне обличчя Подолу, адже землі мешканців, які не могли собі дозволити відбудуватися, викупили заможніші прошарки населення, тому він став соціально більш гомогенним. Старий Київ, де розташовувалася фортеця, був майже непов'язаний з іншими частинами міста. Печерськ був осередком проживання заможного купецтва.

Як єдине ціле Київ був зафіксований у плані від 1803 року, коли за Катерини II почалася цілеспрямована розробка планів міст. Адміністративно це було закріплено у 1810 році внаслідок заміни поділу на три історичні частини на п'ять поліцейських ділянок.

У 1830 році з'являється новий генеральний план Павла Дубровського, і в цей час міська влада починає суворо стежити за його дотриманням, а всі будівлі, що не відповідали плану, мали бути знесені. Автор називає такий підхід до планування "мілітаристським" та підкреслює, що після скасування Магдебурзького права саме держава стала основним провідником модерності. Ліквідація Магдебурзького права була сприйнята киянами як перемога російської культури над українською.

Автор зазначає, що більшість планів міста скоріше відбивала не перспективу, а реальний стан, тож місто продовжувало зростати достатньо хаотично. Втіленням імперського урбанізму можна вважати саме архітектуру та планування. В другій половині XIX століття істотно змінюється міська структура. Ядром імперського міста стає Старий Київ, де проживало 23,5% дворян та чиновників та знаходилася будівля Міської Думи. Крещатик в цей час перетворюється на основну артерію, а вулиці стають ширшими. Побудова Університету, на який було оголошено конкурс, також сприяла формування нового району навколо нього. Проте, незважаючи на модерність, залишки традиційного міста все ще псували зразкові вулиці. До 1890-х рр. родини, що жили у приватних будинках, тримали домашніх тварин, які могли вільно розгулювати вулицями, і доходило до зустрічей з коровами поблизу Софіївського собору. З кінця XIX ст. міська влада випускала заборону на утримання тварин у дворах багатоквартирних будинків.

З пізніх 1840-х будуються перші прибуткові будинки, а з 1895 р. починається справжній бум, який спричинив зростання заборгованості домовласників перед банками. Контроль за будівництвом здійснювався як імперською, так і міською владою, хоча дуже часто таке регулювання перетворювалося на рекомендації. З 1872 р. всі вулиці були поділені на чотири категорії, в залежності від яких відрізнялися вимоги до будівель та суворість їхнього виконання. Однією з проблем було розселення військ, і вона вирішувалася

декількома шляхами: підселенням до квартир, сплатою податків, побудовою бараків або винаймання містом квартир у прибуткових будинках.

Зрештою, в цей час постає питання про поглинення передмість Києвом. З одного боку, мешканці платили менше податків, з іншого ж - статус передмістя передбачав гірший благоустрій та транспортне сполучення, там була більша кількість злочинів та гірший санітарно-гігієнічний стан. Проте міська влада теж не поспішала надавати передмістям міський статус, адже це передбачало збільшення витрат. Передмістя Києва можна поділити на декілька груп: індустріальні (Шулявка), “спальні” (Деміївка), рекреаційні (Пуща Водиця, Святошин), освітні (Рубежівка, частина Шулявки). Мешканці Солом’янки у своєму прошенні намагалися добитися особливого статусу для спільноти та утворити місто-супутник Олександрію, але ця спроба була невдалою. Проте у своєму плані від 1912 р. Григорій Дубелір зробив спробу втілення ідеї Ебенізера Говарда про місто-сад, взявши за основу концепцію Олександрії. За спостереженнями автора небажання міста поглинати передмістя було характерне і для західноєвропейських міст, які утримувалися від розширення своїх кордонів. Зрештою, до кінця імперського періоду лише Солом’янка та Шулявка офіційно увійшли до складу міста.

Ще одним важливим фактором для зростання міста та поєднання його зв’язків з передмістями були залізниці, тож навколо вокзалу формується новий осередок модерності, причому якість життя в “залізничній колонії” була набагато вищою, ніж мешканців Києва. Залізниці та ріки відділяли місто від передмість, та все ж таки до кінця періоду імперії транспортний зв’язок не був достатнім.

У третьому розділі автор переходить до соціального виміру модернізації. Говорячи про облік населення, він звертає увагу, що до середини 1850-х рр. перепис був зумовлений необхідністю оподаткування або поліцейського контролю. Враховуючи ці фактори, деякі прошарки не враховувалися, наприклад, селяни, які не сплачували міський податок. З другої половини XIX ст. підхід до переписів змінюється, адже його метою стає не стільки практичні цілі, скільки наукове вивчення населення, що не могло не відбитися на основних питаннях, втілених у переписі. Звертаючись до історії переписів, автор згадує Берлінського, який вперше зробив спробу підрахувати кількість населення міста на початок XIX ст. через церковні записи. У подальшому такі підрахунки робив Фундуклей у 1847 р., користуючись поліцейськими записами. Причому, в соціальному плані до еліт він зараховував і промисловців - за економічним чинником, і дворян та духівництво - за символічним, показуючи таким чином зміни у розумінні того, хто мав складати еліту.

У 1874 році свій перепис провело Київське географічне товариство, і оскільки його метою було наукове дослідження, то головна увага приділялася не соціоекономічним показникам, а національному та географічному походженню. Також вперше було враховано населення передмість. Перепис показав, що Київ є “містом мігрантів”, адже понад 70% складало прибуле населення. Також у переписах другої половини XIX ст. добре відбивається перехід від традиційного до модерного суспільства, адже поряд з юридичними станами зазначалося і заняття людини. Власне, на думку автора, з перепису 1897 р. можна виділити середній клас, який складався з підприємців, технічної еліти та сфери обслуговування. Що стосується етнічного походження, то поняття “національність” підмінялося або місцем народження, або мовою спілкування. Згідно з переписом 1897 р. можна побачити, що значно збільшилася кількість селян, які проживали у місті, за етнічним походженням - зросла частка росіян та євреїв.

Говорячи про міські еліти, автор звертає увагу на зловживання владою, оскільки до скасування Магдебурзького права в Києві фактично сформувалися спадкові клани, які брали участь в управлінні містом. З 1835 році етнічні росіяни фактично витіснили українців з владної еліти, хоча деяким представникам старої еліти вдалося утриматися у владі. Розглядаючи питання еліт, автор торкається їхньої сімейної історії. У міських думках до 1892 р. переважало купецтво, після цього - дворянство та чиновники стали складати 73,6%, що було специфічним для міст на українських землях.

Автор підкреслює, що якщо наприкінці XVIII ст. ще не було виразних районів розселення окремих соціальних груп, то з середини 1850-х вони вже виділяються у просторі, і на це впливали в тому числі будівельні обмеження для престижних районів (можливість побудови лише кам'яних будівель, наприклад).

І хоча соціальна та національна сегрегація була менша, порівняно з Прагою та Парижем, протягом XIX ст. вона виразно відчувалася і у Києві: на Подолі проживало більше комерційних прошарків населення, тоді як Старий Київ став осередком дворян, а у Либіді мешкали здебільшого селяни та міщани. З часом сегрегація змінювалася, і виникає протистояння центру та периферії, яка уявлялася як осередок маргіналів. Причому ще на 1885 рік не було чіткого сприйняття, де саме знаходився центр міста, і дискусії про це велися у міській думі. Ще одним важливим маркером імперії стали пам'ятники. Зокрема, якщо колона Магдебурзькому праву, встановлена в 1802 р. репрезентувала радше прояв символічної влади муніципалітету, то подальші пам'ятники вже маркували потужність імперії. Серед них - пам'ятник князю Володимирі, на який був оголошений публічний конкурс, графу Бобринському (перший пам'ятник підприємцю у Києві), пам'ятник Богдану Хмельницькому. Присутні були і бюсти діячів культури. Автор зазначає, що на відміну від польського та єврейського, український наратив був майже не репрезентований в символічному просторі міста.

У монографії ми бачимо, як співіснують ідеальний та реальний простір Києва, коли уявлення про нього як про духовний центр Давньої Русі конкурувало з модерним містом. Соціальний та фізичний простір утворюють єдине ціле, і це дуже добре простежується на прикладах, які автор наводить протягом викладу. Говорячи про імперський урбанізм, як про концепт, автор приділяє велику увагу елітам міста, і це є логічним, проте трохи не вистачає представників нижчого прошарку населення, які фігурують лише як об'єкти статистичного дослідження, але відсутні як повноцінні актори, які теж проживали та створювали місто. Також автор неодноразово ставить питання про українську модель модернізації, проте воно ніяк не розвивається у тексті. Можливо, слід було б більше уваги приділити саме цьому аспекту та порівняльній характеристиці з іншими моделями урбанізації. Виклад матеріалу є трохи хаотичним, що ускладнює його сприйняття, але з іншого боку, досліджуючи модерне місто, важливо показати взаємозв'язки фізичного, соціального та ідеального простору, тому в цьому випадку така неузгодженість структури є виправданою. Деяка неузгодженість термінів може заплутати англомовного читача. Зокрема, говорячи про кінець XVIII-початок XIX століття автор вживає то термін "Ukrainian", то "Little Russian", вживаючи їх як синоніми, коли для модерного періоду їх розрізнення є ключовим. Також не дуже зрозуміло, кого автор має на увазі, коли вживає терміни "townspeople" - міський обиватель у юридичному сенсі, "simple burghers" та "burghers" - чи це юридичне визначення міщанства, чи то податний прошарок міського населення в цілому. Питання постає теж, наскільки використання терміну "burgher" є доцільним щодо східноєвропейського міщанина та як саме слід перекладати цей термін в англомовній літературі.

В цілому ж, дослідження є своєрідним запрошенням до дискусії про баланс імперської та муніципальної влади у впровадженні модернізаційних змін у міський простір Києва, та може бути цікавим для дослідників, студентів та всім, хто цікавиться міською історією та урбаністичними студіями.

References

1. Bilenky S. Imperial Urbanism in the Borderlands Kyiv, 1800–1905. Toronto: University of Toronto Press, 2018. 489 p.
2. Brower D. R. The Russian City between Tradition and Modernity, 1850-1900. University of California Press, 1990. 253 p.
3. Hamm M.F. Kiev. A Portrait, 1800-1917. Princeton: Princeton University Press, 1993. 304 p.
4. Harvey D. Paris, Capital of Modernity. London: Routledge, 2005. 384 p.
5. Meir N. Kiev, Jewish Metropolis: A History, 1859–1914. Indiana University Press, 2010. 403 p.

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

ВІСНИК

Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Серія «Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки»

ВИПУСК 29

Збірник наукових праць

Українською, російською та англійською мовами

**Підписано до друку 28.10. 2019. Формат 64x80 1/8. Папір офсетний. Друк ризографічний.
Ум. друк. арк. 13,91. Обл.-вид. арк. 11,13.
Тираж 100 пр. Ціна договірна Зам. №**

**61022, Харків, майдан Свободи, 6,
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна**